

श. सं. १२२
भारत-गौरव-ग्रंथमाला-पुष्प अष्टाविसावें.

कौटिल्यस्य

(प्रथम खण्ड)

REFBK-0001638

हा. क्र.

१६३८

न हि ज्ञानेन सुहृश पावत्रामह विद्यता

— भगवान् श्रीकृष्ण

१९१९.

(सर्व हक्क स्वाधीन.)

[धी प्रत चवदा आणे.]

[कापडी प्रत सव्वा रुपया.]

PUBLISHER :
P. S. BHASE,
Manager,
BHARAT GOURAV GRANTHA MALA,
Girgaon, Bombay.

Printed by
Keshav Ravaji Gondhalekar
at his
JAGADHITECHHU PRESS,
432 Shanwar Peth, Poona.

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

भगवान् श्रीकृष्णकृपेने भारत-गौरव-ग्रंथमालेचे हे अठाविसावे पुष्प साधारण वेळेवरच प्रसिद्ध झाले असून ते आम्ही आश्रयदात्यांच्या हातीं अत्यंत आदराने देत आहो. गेलीं दोन अडीच वर्षे महायुद्धाच्या विकट स्थितीत ग्रंथमालेस काढावीं लागल्यामुळे, तिच्यांत अर्थातच कोणतीहि सुधारणा करतां आली नाही. इतकेच नाही, तर उलट पूर्वीचा मोहरेदार कागद, सुवक छपाई आणि सुंदर व मजबूत बांधणी या गोष्टी नाहीशा होऊन ग्रंथमालेला आपलीं पुस्तके हलक्या कागदावर छपावीं लागलीं व बांधणी देखील तशीच जेमतेम करावी लागली, याबद्दल आम्हांला खरोखरच फार वाईट वाटते. पण विपत्काळीं कोणाच्या स्थितींत असा फरक पडत नाही? मोठमोठीं राज्ये आणि साम्राज्ये ज्या युद्धाच्या धडाक्याने उलथींपालथीं झालीं, तेथे गरीब विचारी ग्रंथमाला आपला बाणेदारपणा न दांसळू देतां या आपत्तीशीं टक्कर मारून जगली, हेच विशेष म्हणावयाचे! प्रसंग हे सगळ्यांवरच असतात; परंतु अशा प्रसंगींहि जो आपले शील व बाणेदारपणा विघडूं न देण्याची खबरदारी घेतो, त्याच्याच बांध्याला यश येते. याच न्यायाने ग्रंथमालेला जेव्हां युद्धजन्य परिस्थितीने वाईट दिवस आले, तेव्हां तिला पूर्वीचा भरजरी शालू टाकून जीर्ण वस्त्रांवर लज्जारक्षण करावी लागली; परंतु अशा प्रसंगींहि तिच्या खऱ्या सौंदर्यांत व सदुद्यमशीलतेंत कांहीं व्यंग दिसले नाही, एवढ्यानेच तिच्या कर्तृत्वाची ओळख पटण्यासारखी आहे. तसेच या आपत्प्रसंगाकडे लक्ष देऊन आश्रयदात्यांनींहि ग्रंथमालेला दुर्मुखविले नाही, किंवा तिचा अपमानहि केला नाही; तर उलट तिच्याविषयीं अधिक आदर व अभिमान व्यक्त केला, ही गोष्ट आम्ही येथे मोठ्या आनंदाने नमूद करून ठेवतो. ग्रंथमालेने कागद वगैरे भिकार वापरला व आणखीहि कांहीं काटकसर केली असेल; परंतु तिने आपले अंतःकरण केव्हांहि कृपण केले नाही. तिने आपल्या आश्रयदात्यांस जीं पुस्तके या वेळीं दिलीं, तीं बाह्यांगाने सर्वांसुंदर नसलीं, तरी अंतःरंगाने पूर्वीइतकींच सुमनोहर, सुवासिक व सदुपदेशक होती, हे सर्वांनीं कबूल केले आहे व ग्रंथमालेला या एकाच गोष्टीबद्दल खरे समाधान

वाटतें. या यशाचें सर्व श्रेय आम्ही आमच्या आश्रयदात्यानांच देतो. त्यांनीं केलेली हरएक मदत व प्रोत्साहन हीं जर मिळालीं नसतीं, तर आम्ही इतके यशस्वी झालों असतो कीं नाहीं, याची आम्हांस शंका आहे. कर्जाची, लहान लहान रकमांची व नवीन आश्रयदात्यांची मदत त्यांच्याकडून जर आम्हांस मिळाली नसती, तर हें यश आम्हांस संपादितां आलें नसतें. या बाबतींत आश्रयदात्यांचे जितके उपकार मानावेत तितके ते थोडेच आहेत.

यशकुंड विझलें, तरी कांहीं काळ ती जागा जशी तप्त राहते, त्याचप्रमाणें हें महायुद्ध थांबलें असलें, तरी तेवढ्यानें सर्व स्थीरस्थावर झालें, असें मानण्यास आज कोणीहि तयार होणार नाहीं. कारण, जी वस्तुस्थिति डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसते, तिच्यासंबंधानें अज्ञान पांघरण्यांत अर्थ नाही. तेव्हां आणखी कांहीं काळ ग्रंथमालेस पूर्वींचें स्वरूप आलेलें न दिसलें, तर त्याबद्दल आमचे दिलदार व सुजाण आश्रयदाते कुरकूर करतील, ही कल्पनाहि संभवत नाही. छपाईसंबंधाच्या सगळ्या वस्तु युद्धाच्या धामधुमीच्या वेळीं ज्या भयंकर वाढलेल्या दरानें मिळत, त्याच दरानें आजहि मिळतात. संतोषाची गोष्ट इतकीच कीं, आणखी किंमती वाढणार नाहीत, अशी खात्री वाटत असून स्वस्ताईची आशा उत्पन्न झाली आहे. असें असतांही केवळ आशादायी भावी काळाकडे नजर देऊन ग्रंथमालेनें आज शक्ति नसतांही आपल्या पुस्तकांत थोडथोडी सुधारणा करण्यास सुरुवात केली आहे. पुस्तकाची बांधणी अधिक मजबूत करावी, अशी आमची पुष्कळ दिवसांपासून इच्छा होती व आश्रयदातेहि तसें वारंवार सुचवीत असत; परंतु ग्रंथमालेच्या पुस्तकाची किंमत अल्प असल्यामुळे असलें साहस करण्यास अर्थातच धैर्य होत नसे. तथापि या साहसाचा मोवदला जुन्या आश्रयदात्यांकडून नवे आश्रयदाते मिळवून देण्याच्या रूपानें पदरांत पडेल या विश्वासानें पुस्तकाच्या बांधणींत सुधारणा केली आहे. चित्राचा कागद अत्यंत महाग असतांही चित्रें दिलीं आहेत आणि थोडा मजकूरहि वाढला आहे. बाजारची स्थिति आज अशी अनुकूल नसतां ग्रंथमालेनें या ज्या सुधारणा केल्या आहेत, तिकडे आमचे आश्रयदाते दुर्लक्ष करतील, असें वाटत नाही. ग्लेज कागद हल्लीं बाजारांत नाही; पण तो आल्यावर पूर्वींप्रमाणें

सफाईदार कागदहि वापरण्यांत येईल. तसेंच जसजशी स्वस्ताई होईल, तसतशी किंमतहि कमी होईल अथवा त्या मानानें पुस्तकांत बांधणीच्या वगैरे दृष्टीनें अधिक सुधारणा होतील.

कॉन्ट टॉलस्टॉय यांचें चरित्र प्रसिद्ध करण्याचें ठरविल्यावर या बाबतींत महाराष्ट्रीयांकडून प्रोत्साहन पुष्कळ मिळून चरित्राविषयीं सर्वत्र उत्सुकताहि पुष्कळ दिसून आली. अनेक प्रकारच्या सूचनाहि पुष्कळांकडून आल्या. एकंदरीनें हजारों वाचक या चरित्रग्रंथासाठीं आतुर असतां तो त्यांच्या हातीं पडत असल्यामुळे त्यांना संतोष होईल, यांत शंका नाही; परंतु हा त्यांचा संतोष अखेरपर्यंत टिकेल कीं नाही, याबद्दल आम्हांला मात्र हुरहूर लागली आहे. निर्व्याज प्रेमांत जशी पापशंका डोकावते, तसेंच एकाद्या कार्यासाठीं अत्यंत श्रम केले आणि त्या कार्याचें फळ लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें, म्हणजे साहजिक हुरहूर लागते आणि म्हणूनच महाराष्ट्रीय वाचकांच्या अपेक्षेप्रमाणें त्यांच्या हातीं हें चरित्र पडलें कीं नाही, याचीहि आम्हांस केव्हां केव्हां शंका येते. आश्रयदाते या बाबतींत आपलें मतामत कळवितील अशी आम्हांस आशा आहे. सदरहु चरित्र सर्वांगसुंदर करण्यासाठीं आळस असा आम्हीं विलकुल केला नाही आणि सांगण्यास मोठा आनंद वाटतो कीं, चरित्र लेखनास साधनभूत म्हणून जीं पुस्तकें मिळालीं, तीं अत्यंत विश्वसनीय अशीं मिळालीं. कॉन्ट टॉलस्टॉय यांचे चिरंजीव इलिया टॉलस्टॉय यांनीं स्वतः लिहिलेलें *Reminiscences of Tolstoy*, टॉलस्टॉय यांचा मेव्हणा बर्स यानें लिहिलेलें *Recollections of Count Tolstoy*, टॉलस्टॉय यांचे स्नेही अलमर मॉड यांनीं लिहिलेलें *Life of Count Leo Tolstoy* हीं व या सारखींच आणखी सुमारे दहापंधरा चांगलीं पुस्तकें मिळाल्यामुळे चरित्रलेखनाच्या साधनांची कमतरता अशी मुळींच पडली नाही. तथापि इतक्या पुस्तकांचें आलोडन करून त्यावरून हें पुस्तक तयार केल्यामुळे क्वचित् विसंगतपणा वगैरे दोष नजरेंस चुकवून व बुद्धीला फसवून राहिले असल्यास त्यांबद्दल वाचकांनीं वाटल्यास क्षमा करावी अथवा करूं नये; पण हे दोष त्यांनीं चरित्रकाराच्या दृष्टोत्पत्तीस आणून दिल्यावांचून मात्र राहूं नये. म्हणजे पुढील भागांत जास्त सुधारणा करतां येईल. आम्ही हिंदुस्थानवासी सध्या ज्या

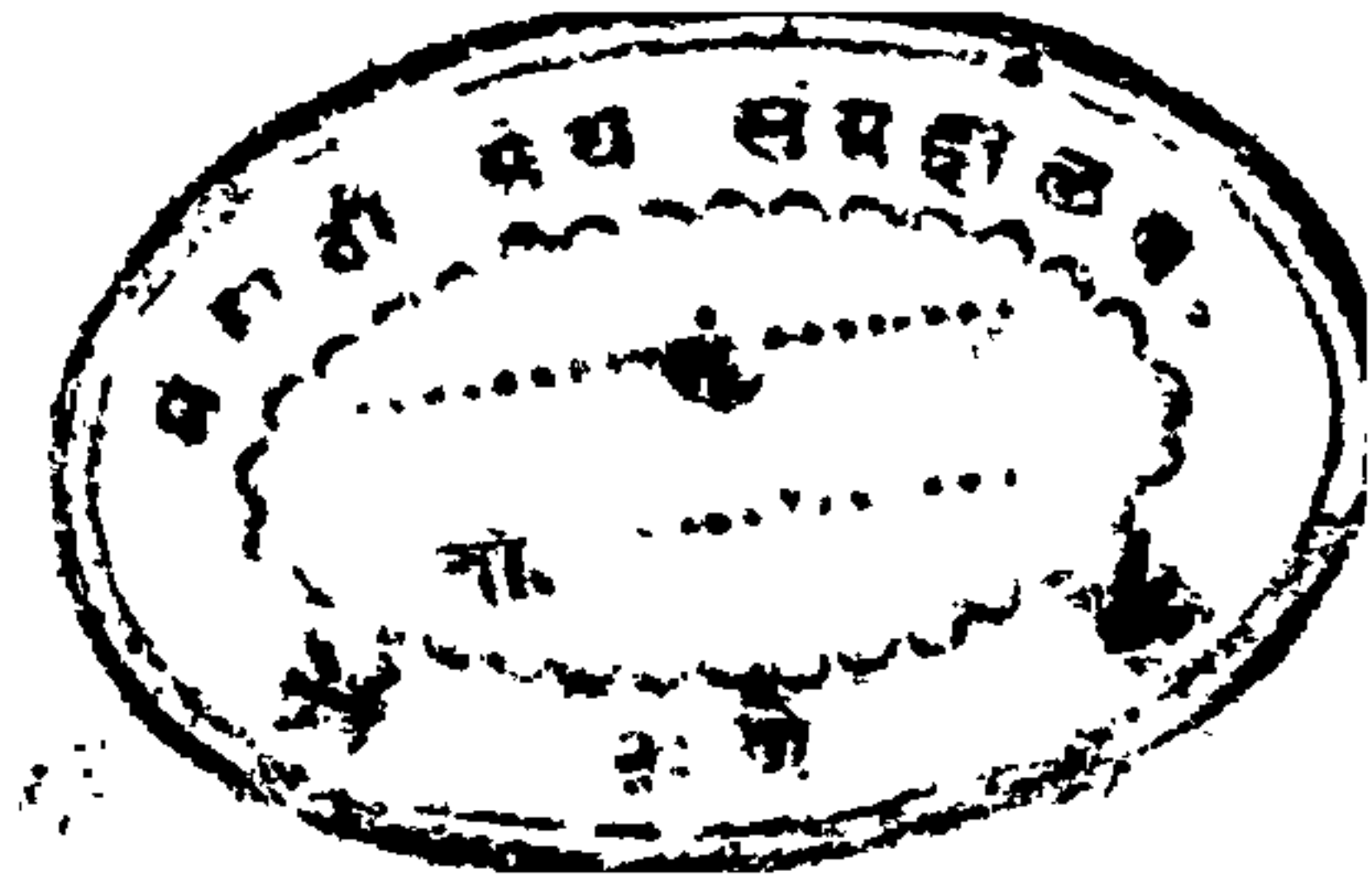
स्थितींत आहों, त्या स्थितींत टॉलस्टॉय यांच्या चरित्रापासून आपणास काय शिकतां येण्यासारखें आहे, असें कोणी विचारल्यास एक काय, पण सगळ्याच गोष्टी शिकण्यासारख्या व मननीय आहेत, असें आम्हीं आग्रहानें व निश्चयानें सांगतो.

ज्यांना चरित्रवाचनाची विशेष गोडी आहे, अशा आश्रयदात्यांकडून हें चरित्र अगोदर संपवा, असा आम्हांस आतांपासूनच तगादा होऊं लागला असून ज्यांना कादंबऱ्यांची गोडी आहे, त्यांच्याकडून मधून मधून कादंबऱ्या प्रसिद्ध करण्याविषयीं सूचना येत आहेत. वस्तुतः आम्ही कोणासच नाखुष करूं इच्छित नाहीं. पूर्वींच्या धोरणाप्रमाणेंच कांहीं उत्तम कादंबऱ्या छापण्यास घेतल्या असून त्याहि यथावकाश आश्रयदात्यांच्या हातीं पडतील. तथापि सगळ्या गोष्टी एकदम साधत नाहींत, हें लक्षांत ठेवून आश्रयदात्यांनीं आम्हांस वागवून घ्यावें, एवढीच त्यांना विनंति आहे.

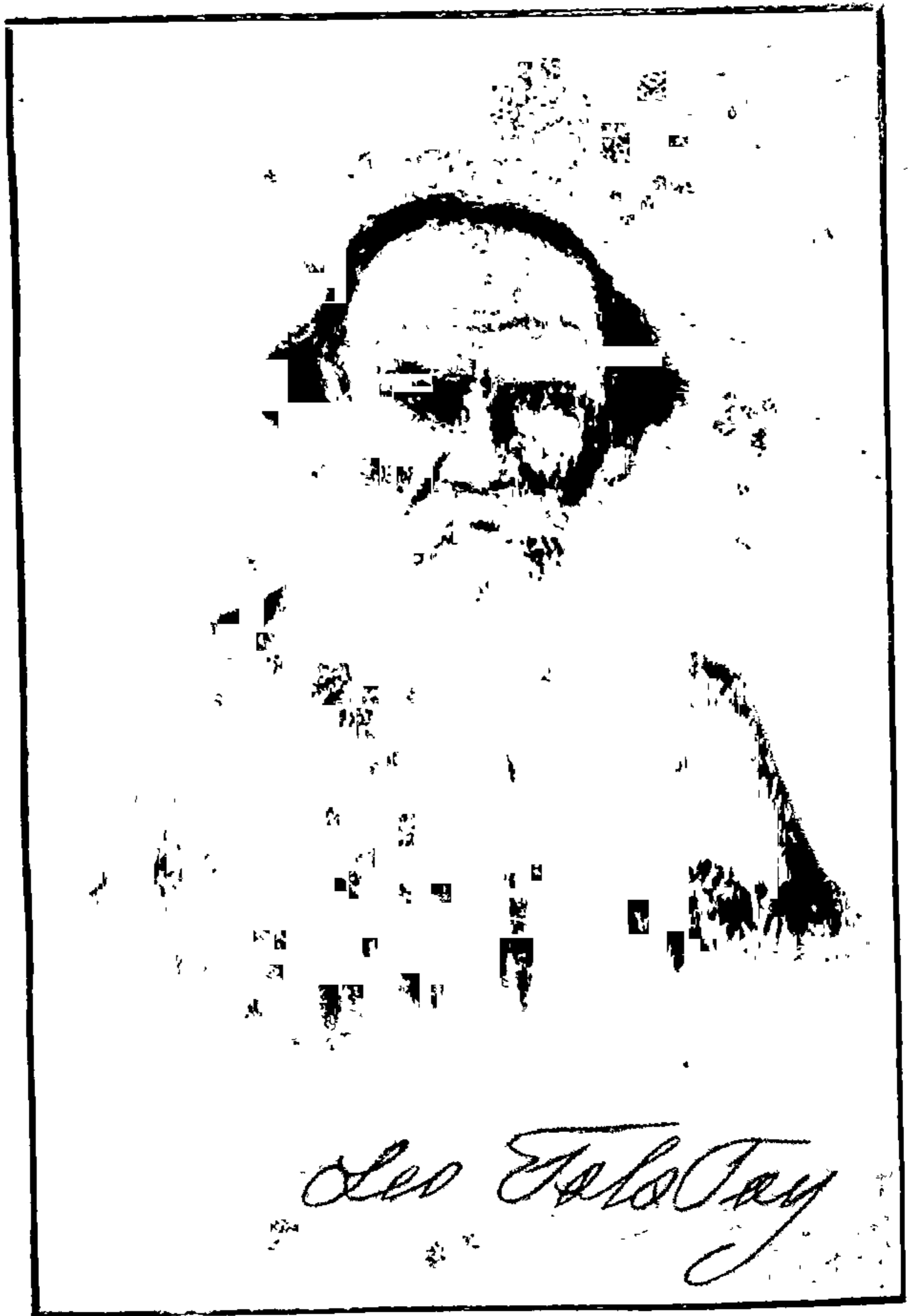
व्ही. पी. परत करणाऱ्या सज्जनांची संख्या हळू हळू कमी होत आहे, परंतु हा रोग समूळ दूर होत नाही, हें पाहून आम्हांस अत्यंत विषाद वाटतो. हें व्ही. पी. परत होण्याचें दुर्दैव परमेश्वरांच्या दयेनें या ग्रंथमालेच्या वांस्त्याला फार अत्यल्प येतें; पण ग्रंथमालेचा व्यवहार सद्गृहस्थांशीं असतां थोडीं तरी पुस्तकें कां परत यावीं हा मोठा प्रश्न आहे. व्ही. पी. परत झाल्यानें दोनतीन आणे टपाल खर्चाचें प्रत्यक्ष नुकसान होऊन पुस्तकाचीहि अत्यंत दुर्दशा होते. पोस्टाच्या चुकीमुळे परत होणाऱ्या व्ही. पी. बद्दल आम्ही कोणासच दोष देत नाहीं. परंतु विश्वासानें दाराशीं आलेल्या ग्रंथमालेच्या खिशांला घरीं बसून हळूच कात्रीनें भोंक पाडून त्यांतून दोनतीन आणे मार्तींत पडलेले पाहण्यास जे डोळे उत्सुक झालेले असतात, त्या डोळ्यांत दया नसून निष्ठुरता असते; असें जर कोणी म्हटलें; तर त्याला उत्तर तरी काय देणार? आश्रयदाते महाराज, गरीब ग्रंथमाला हें जुलूम गाजविण्याचें स्थळ नव्हे, एवढें लक्षांत ठेवून निदान स्वतःसाठीं तरी सौजन्यावर असें निष्ठुर होऊं नका.

गिरगांव—मुंबई,
तारीख २।२।१९१९. }

सर्वांचा नम्र साहित्यसेवक,
प्रभाकर श्रीपत भसे.

कॉर्ट टॉलस्टॉय.

कौन्ट टॉलस्टॉय.

प्रथम खण्ड

प्रकरण पहिले

पूर्वपीठिका.

इ. स. १३५३ सालीं इड्रिस या नांवाचा एक गृहस्थ आपल्या तीन हजार अनुयायांसह चर्निगाँफ येथें आला, अशा प्रकारची हकीकत रशियन-सरदार-घराण्याच्या इतिहासांत सांपडते. या इड्रिसचा पणतू मास्को येथें रहावयास गेला. मास्कोचा ग्रँड ड्यूक व्हासेली याची या ऑड्रुवर-इड्रिसचा पणतू-मोठी कृपा होती. त्यानें त्याला कांहीं जमीनजुमला देऊन टॉलस्टॉय हें आडनांवहि दिलें.

पिटर बादशहाच्या कारकीर्दींत रशियन-सरदारघराण्यांच्या इतिहासांत इतक्या बनावट गोष्टी घुसडल्या गेल्या कीं, या इतिहासांत विश्वसनीय भाग किती आहे, हें ठरविणें फार कठिण झालें. तें कसेंहि असलें, तरी इ. स. १६४५ पासून मात्र टॉलस्टॉय घराण्याचा विश्वसनीय इतिहास सांपडतो. इ. स. १६४५ सालीं पीटर टॉलस्टॉय हा एक मोठा प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला. या वेळीं बादशहा पीटर व त्याची बहीण सोफाया यांजमध्ये युद्धें सुरू होती. पीटर टॉलस्टॉय हा प्रथम सोफायाच्या पक्षाकडे होता, पण तिचा पक्ष दुर्बल होत चाललेला पाहून पुढें तो बादशहाच्या पक्षाला मिळाला. पीटर टॉलस्टॉय चांगला कर्तृत्ववान् असल्यामुळें बादशहाचा तो आवडताहि झाला. एके दिवशीं इष्टमंडळीसह बादशहा भोजनास बसला असतां पीटर त्याच्या शेजारीच बसला होता. आपला हात पीटरच्या डोक्यावर ठेवून बादशहा म्हणाला, “या लहानशा डोक्यांत इतकें शहाणपण नसतें, तर आपल्या धडापासून तें कधींच वेगळें झालें असतें.”

बादशहानें आपल्या खास पागेचा मुख्य अधिकार पीटर याजकडे

सोंपविला होता व पुढें झालेल्या लढायांत पीटर यानें मर्दुमुकीहि चांगली गाजविली. तथापि पुढें वादशहाच्या इच्छेवरून हातची तरवार सोडून देऊन तो गलबतें बांधण्याच्या कलेचा अभ्यास करूं लागला. इ. स. १७०१ सालीं कान्स्टान्टीनोपल येथील तुर्कांच्या दरदारी वकील या नात्यानें नंतर पीटर याची नेमणूक झाली. इ. स. १७१४ सालीं तो रशियांत परत आला, त्या वेळीं त्याची नेमणूक प्रधानमंडळांत झाली. वादशहा पीटर यानें हॉलंड-आणि फ्रान्स देशांत प्रवास केला, त्यांत पीटर टॉलस्टॉय त्याच्या बरोबर होता. या वेळीं त्याच्या हातून एक अत्यंत अनुचित गोष्ट घडली. वादशहा पीटर व त्याचा मुलगा अलेक्सीस यांचें परस्परांत वैर होतें. अलेक्सीस हा रशियांतून पळून जाऊन नेपल्सजवळ राहिला होता. त्याजबरोबर त्याची एक रखेली स्त्री होती. तिला वश करून घेऊन पीटर टॉलस्टॉय यानें रशियांत अलेक्सीस यास आणवून त्याचा गुप्तपणें वध करविला.

या कामगिरीबद्दल वादशहाकडून त्याला पुष्कळ जमीनजुमला मिळून राज्यांत मोठा अधिकारहि मिळाला. क्याथेराईन राणीच्या राज्याभिषेक-प्रसंगां टॉलस्टॉय याला कॉट ही पदवी वंशपरंपरा मिळाली.

पीटर वादशहा मरण पावल्यानंतर क्याथेराईनला गादीवर आणण्यांत ज्यांनीं पुढाकार घेतला, त्यांत पीटर टॉलस्टॉय हा प्रमुख होता. क्याथेराईन राणी गादीवर बसल्यानंतर ज्या सात प्रमुख अधिकार्यांच्या हातांत रशियन साम्राज्याची सर्व सत्ता आली, त्यांत पीटर टॉलस्टॉय हा होता. त्या वेळीं मेन्शीकोफ नांवाचा जो एक प्रमुख अधिकारी होता, त्याशीं पीटरचें वांकडें आल्यामुळें त्यानें कॉट पीटर याला हद्दपार करून त्याची सर्व मालमत्ता सरकारजमा केली. त्याला श्वेतसमुद्रांतील एका बेटावर ठेवण्यांत आलें होतें. त्या ठिकाणीं आपल्या वयाच्या ८४ व्या वर्षीं तो मरण पावला. वाटेल त्याला हद्दपार करण्याचें सामर्थ्य ज्या मेन्शीकोफला होतें, तो स्वतःहि पुढें थोड्याच दिवसांनीं हद्दपार होऊन सैबेरियांत मरण पावला. राजाविरुद्ध वंड करणें अथवा प्रधानमंडळांत एकादी जागा स्वीकारणें, या दोन्हीहि गोष्टी त्या काळीं रशियांत सारख्याच सुखकर होत्या.

इ. स. १७७० सालीं या घराण्याची कौंट ही पदवी पीटर टॉलस्टॉयच्या नातवाला पुन्हां परत मिळाली. पीटर टॉलस्टॉयचा पणतू एलियास टॉलस्टॉय हा आपल्या चरित्रनायकाचा आज्ञा होय.

सरदारघराण्यांची पदवी फक्त वरील वारसाकडे चालावी, असा कायदा इंग्लंडांत आहे; पण तशा प्रकारचा कायदा रशियांत नाही. त्या घराण्यांतील प्रत्येक मुलीला व मुलाला पदवी लावण्याचा हक्क असतो. यामुळे एकाच वेळीं ती पदवी धारण करणारीं अनेक स्त्रीपुरुषे ह्यात असतात.

लियो टॉलस्टॉय याचा आज्ञा एलियास टॉलस्टॉय हा स्वभावतः उदार-बुद्धीचा, भोळसर आणि हाताचा सडळ असा होता. त्याची पत्नी प्रिन्सेस गारचकाफ हीहि फार श्रीमंत स्त्री होती; पण एलिया हा उधळ्या असल्यामुळे थोड्याच दिवसांत त्यानें आपल्या व आपल्या पत्नीच्या पैशाचा फत्ता उडविला. अखेरीस कुटुंबाच्या चरितार्थासाठीं त्याला सरकारी नौकरी करणें भाग पडलें. टॉलस्टॉय घराणें रशियांत चांगलें वजनदार असल्यामुळे एलियास यास वशिलाहि चांगला मिळून कझान प्रांताच्या गव्हरनराची जागा त्याला मिळाली. सरकारी अम्मलदारांनीं लांच खाण्यास फारशी हरकत नाही, असा समज रशियांत त्या वेळीं होता; पण अशा स्थितींतहि एलियास यानें अशा प्रकारच्या द्रव्याला स्पर्श केला नाही, हा त्याचा सद्गुण वाखाणण्यासारखा आहे. फक्त सरकारी कंत्राटदारांकडून मात्र त्याला कामानिमित्त पैसे मिळत असत; पण ही गोष्ट त्या वेळीं रशियांत राजरोसपणें चालत असल्यामुळे तिजबद्दल कोणी कोणास दूषण देत नसेत.

एलियास टॉलस्टॉयच्या वडील मुलीचें लग्न दुसऱ्या एका कौंटबरोबर झालें होतें. लियो टॉलस्टॉयचीं मातापितरें वारल्यानंतर याच स्त्रीनें लियोचा व त्याच्या भावाबहिणींचा संभाळ केला.

एलियास टॉलस्टॉय याचा मुलगा कौंट निकोलस, टॉलस्टॉय याबद्दल जी हकीकत उपलब्ध आहे, तीवरून रशियांतील त्या वेळच्या चालीरीति कशा प्रकारच्या होत्या, याचा बराच खुलासा होतो. निकोलस टॉलस्टॉय सोळा वर्षांचा असतां, त्याच्या मातापितरांनीं त्याच्या करितां एका रशेली

स्त्रीची योजना केली. अशा प्रकारचे संबंध प्रकृतिस्वास्थ्यासाठी आवश्यक आहेत, असा समज त्या काळीं रशियांत होता. या संबंधापासून निकोलस याला एक मुलगाहि झाला होता. हा मुलगा दुर्व्यसनी निघून त्याला पुढें भीक मागण्याची पाळी आली. टॉलस्टॉय घराण्यांतून त्याला अशा स्थितींत कांहीं मदत होत असे, असें खुद्द लियो टॉलस्टॉय यांनीं लिहून ठेवले आहे. निकोलस टॉलस्टॉय सुमारे सतरा वर्षांचा असतां सुप्रसिद्ध नेपोलियन यानें रशियावर स्वारी केली. तेव्हां निकोलस यानें लष्करांत शिरण्याचा हट्ट धरला. टॉलस्टॉय घराण्याच्या चांगल्या नांवलौकिकामुळे सेनापति प्रिन्स अँड्रुगारचकॉफ याच्या खास तैनातींत निकोलस याला असामी मिळाली. इ. स. १८१३-१४ सालीं झालेल्या युद्धांत निकोलस हजर होता. पुढें एका प्रसंगीं जर्मनींत असलेल्या रशियन सैन्याला मिळावयास जात असतां वाटेंत फ्रेंच लष्करानें त्याला पकडलें. त्या वेळीं त्याजबरोबर एक हुज्या मात्र होता. पुढें या युद्धाचा शेवट लागल्यानंतर निकोलस कझान येथें आपल्या घरीं परत आला. त्या वेळीं तो लेफ्टनंट कर्नलच्या हुज्यापर्यंत चढला होता.

इ. स. १८२० सालीं कॉट एलियास वारला. त्या वेळीं आपल्या वडिलाजित मिळकतीवर त्यांनीं इतकें कर्ज करून ठेवले होतें कीं, निकोलस याला ती सारी मिळकत कर्जदारांच्या स्वाधीन करावी लागली. आतां कुटुंबाचा सारा भार निकोलस यावर पडला. त्या वेळीं त्याची वृद्ध आई व टाशीयाना नांवाची एक दूरची आत स्त्री कुटुंबांत होती. एलियासच्या वेळीं विलक्षण खर्चिकपणाच्या संवयी अंगीं जडल्या असल्यामुळे लहानशा उत्पन्नांत त्यांचा खर्च भागण्यासारखा नव्हता. शेवटीं प्रिन्सेस मेरी व्हाल-कॉनस्की नांवाच्या एका स्त्रीबरोबर विवाह करून निकोलस यानें पुष्कळसा हुंडा मिळविला. खुद्द लियो टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या वडिलांच्या आयुष्य-क्रमाबद्दल पुढील हकीकत सांगितली आहे.

‘लष्करी नौकरी सोडल्यानंतर माझ्या वडिलांचें बहुतेक आयुष्य वडिलाजित मिळकतीची व्यवस्था पाहण्यांत गेलें. या बाबतींत त्यांना फारसे कळत होतें असें नाहीं, तथापि त्यांच्या कारकीर्दींत त्यांच्या कुळांना

कसलाहि त्रास पोंहोंचला नाहीं, ही गोष्ट त्या दिवसांच्या स्थितींत विशेषच म्हणावयाची. कुळांना वाटेल त्या प्रकारच्या शिक्षा व मारहाण करण्याची चालहि जमीनदारांत होती; पण माझ्या वडिलांनीं कधीं कोणास बोटसुद्धां लावलें नाहीं. त्यांचा स्वभाव मोठा मानी असे. सरकारी नौकरींत आपला मानमरातब रहात नाहीं, असें पाहतांच त्यांनीं तिला रामराम ठोकला. सरकारी अम्मलदारांपैकीं कोणाशींहि त्यांचा फारसा परिचय नसे. एकादा अम्मलदार कितीहि मोठा झाला, तरी त्याजपुढें त्यांनीं कधींहि मान वांकविली नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर अशा प्रसंगीं ते लष्करी थाटानें बोलत. या त्यांच्या स्वभावामुळें माझ्या ठिकाणीं त्यांच्याविषयीं अतिशय पूज्यवुद्धि उत्पन्न झाली आहे.

लियो टॉलस्टॉय यांच्या आईचें घराणेंहि रशियांतील वजनदार घराण्यांत मोडत होतें. रशियाच्या इतिहासांत पहिला राजा म्हणून ज्या रुरीक राजाचें नांव नमूद केलें आहे, त्याजपर्यंत व्हॉलकान्स्की-घराण्याचा संबंध जडलेला होता. यामुळें टॉलस्टॉय घराण्याचा स्नेह रशियांतील नामांकित सरदार घराण्याशीं आपोआपच झाला. लियो टॉलस्टॉय यांचा आज्ञा प्रिन्स निकोलस व्हॉलकान्स्की हा मुख्य सेनापतीच्या हुद्यापर्यंत घडला होता; पण क्याथेराईन राणीच्या मेहेरबानींतल्या एका सरदाराच्या घुतणीशीं लज्ज करण्याचें त्यानें नाकारल्यामुळें राणीनें त्याला नौकरितून वजा केलें. सरकारी नौकरी सुटल्यानंतर प्रिन्स निकोलस हे यासनाया-एगलियाना येथील आपल्या मिळकतीवर येऊन राहिले. घुढें त्यांची पत्नी लवकरच वारली. त्या वेळीं तिला एकच मुलगी होती. हीच टॉलस्टॉय यांची आई होय.

प्रिन्स निकोलस व्हॉलकान्स्की यांचें एक जुनें चित्र टॉलस्टॉय घराण्यांत आहे. त्यावरून लियो टॉलस्टॉय व त्यांचा आज्ञा यांच्या चेहऱ्यांत विलक्षण साम्य दिसून येतें. उंच आणि रुंद कपाळ, जाड आणि केसाळ भुंवया व बारीक, खोल आणि धारे डोळे या बाबींत या दोघांत विलक्षण साम्य आहे.

प्रिन्स निकोलस इ. स. १८२० सालीं वारले आणि त्यानंतर दोन

वर्षांनीं त्यांच्या मुलीचा विवाह कॉट निकोलस टॉलस्टॉय यांच्याबरोबर झाला. आपल्या आईबद्दल लियो यांनीं पुढील माहिती दिली आहे.

‘मला माझी आई फारशी आठवत नाही. ती वारली त्या वेळीं मी सारा दीड वर्षांचा होतो. तिचें एकादें चित्रहि माझ्या पाहण्यांत आलें नाहीं. यामुळें तिचा चेहरा कसा असेल, याची कांहीं कल्पनाहि मला नाहीं. एका अर्थीं हें बरेंच झालें असें मला वाटतें. कारण, आई म्हणून जी कांहीं मूर्ति मी माझ्या मनांत उभी करतो, तींत सर्व सौंदर्य आणि पावित्र्य यांची मूस मी ओतीत असतो. माझ्या आईच्या वर्तनावद्दल मला प्रत्यक्ष अनुभव कांहींच नाहीं; पण तिजबद्दल ज्या कांहीं गोष्टी मीं कर्णोपकर्णीं ऐकल्या, त्यांवरून ती सच्छील आणि हुशार असावी, असें मला वाटतें.’

टॉलस्टॉय यांची आई चांगली शिकलेली असून तिला पांच भाषा बोलतां येत असत. मुलांना गोष्टी सांगण्याच्या कामांत तिचा अगदीं हातखंडा असे. नव्या गोष्टी बनविण्यांत तिची करामत अशी कांहीं विलक्षण होती कीं, मोठ्या मुलींनीं आणि चायकांनीं सुद्धां तासांचें तास तिच्या गोष्टी ऐकत बसावें. स्वभावानें ती फार रागीट असे तथापि ती तशीच आत्मनिग्रहीहि होती. संतापानें लाल झाली, तरी कोणालाहि वांकडा शब्द तिनें कधींच उच्चारला नाहीं. अमुक मनुष्य वाईट आहे, असें ती कधींच म्हणत नसे. कोणाच्याहि दोषांचा उच्चार तिनें कधीं केला नाहीं.

कॉट लियो टॉलस्टॉय म्हणतात, ‘संतकथामृत नांवाचा जो ग्रंथ रास्टोस्की यांनीं लिहिला आहे, त्यांत लिहिलेल्या एका साधूची गोष्ट मला फारच आवडली. या साधूच्या अंगीं पुष्कळच दोष होते. ही गोष्ट त्याच्या मठांतील इतर वैराग्यांना व खुद्द मठाधिपतीलाहि माहित होती. एके दिवशीं मठाधिपतीला स्वप्नांत ईश्वराचा दरवार दिसून त्यांत तो साधू मोठ्या मानाच्या जागीं बसला आहे, असें दिसलें. याच्या अंगीं इतके दोष असतां, हा या जागीं कसा ? असा प्रश्न त्यानें एका देवदूताला केला, तेव्हां देवदूत म्हणाला, ‘त्यानें कोणाच्याहि दोषांचा उच्चार केला नाहीं.’

ही गोष्ट सांगून लियो टॉलस्टॉय पुढें म्हणतात, ‘या गुणाबद्दल स्वर्गांत

खरोखरच स्थान मिळत असेल, तर माझ्या आईला व भावाला तें स्थान खाचित मिळालें असलें पाहिजे.'

टॉलस्टॉय यांच्या आईचें नांव मेरी असें होतें. ती मोठी सत्यनिष्ठ आणि सरळ मार्गी स्त्री होती. निकोलस आणि मेरी या दंपत्याला एकंदर पांच मुलें झालीं. आपला चरित्रनायक लियो टॉलस्टॉय हा सर्वांत धाकटा मुलगा होय. त्याचें खरें रशियन नांव लियाफ् निकोलिव्हिच् टॉलस्टॉय असें आहे. निकोलिव्हिच् म्हणजे निकोलसचा मुलगा. बापाच्या नांवापुढें व्हिच् असा प्रत्यय लावून तो अमक्याचा मुलगा, असें दर्शविण्याची चाल रशियांत आहे. लियो टॉलस्टॉय यांचा जन्म तारीख २८ आगष्ट सन १८२८ रोजीं यासनायापालियाना येथें झाला. लियोच्या जन्मानंतर दीड वर्षांनीं निकोलस यांना एक मुलगी झाली; पण त्या प्रसूति वेदनांतच मेरीचा अंत झाला.

यासनायापालियाना येथें टॉलस्टॉय यांच्या घरीं नाना प्रकारचे यात्रेकरू, वैरागी, वैरागिणी आणि अर्धवट वेडेखुळे लोकहि नेदमीं उतरावयास येत असत. यांपैकीं कांहीं तर कित्येक दिवस तेथें सुकामहि करीत. अशा यात्रेकरूपैकीं मराया नांवाची एक स्त्री टॉलस्टॉय यांच्या घरीं नित्य येत असे. रशियांतील अनेक तीर्थांच्या यात्रा तिनें केल्या होत्या. मेरी टॉलस्टॉय हिला पहिले चारी मुलगेच झाल्यामुळें आपणाला एकादी मुलगी व्हावी अशी तिची फार इच्छा होती. तेव्हां तिनें मराया हिला आपणासाठीं परमेश्वराची प्रार्थना करण्यास सांगितलें आणि चमत्कार असा कीं, पुढें थोड्याच काळानें मेरीला मुलगी झाली. मराया ही पुढें एका मठांत जाऊन राहिली होती; तथापि मधून मधून ती पुष्कळ वेळां टॉलस्टॉय यांच्या घरीं येऊन रहात असे.

टॉलस्टॉय यांनीं एक आत्मचरित्र लिहावयास घेतलें होतें, व त्याचा कांहीं भाग इ. स. १८७८ सालीं प्रसिद्धहि झाला होता. त्यांत त्यांनीं आपल्या लहानपणाच्या कांहीं आठवणी पुढीलप्रमाणें दिल्या आहेत.

“माझ्या लहानपणीं घडलेल्या गोष्टी मला क्रमवार रीतीनें आठवत नाहींत. फार काय, पण ज्या कांहीं गोष्टी मला आठवतात, त्या खरोखरच

घडल्या कीं मला तशीं स्वप्नें पडलीं, हेंहि मला सांगतां येत नाहीं. मला असें आठवतें कीं, मला चिरगुटांत पक्कें गुंडाळून ठेवलें होतें. माझे हात पाय जखडल्यामुळे मी मोठमोठ्यानें रडूं लागलों. तेव्हां माझ्याकडे कोणीसं वांकून पाहिलें, असेंहि मला स्मरतें; पण तो चेहरा आतां मला आठवत नाहीं. मी मोठमोठ्यानें ओरडूं लागलों, तरी माझे हातपाय कोणी सोडीना. माझ्याजवळ दोन माणसें उभीं होतीं असें मला आठवतें. तीं माणसें दुष्ट असावींत अशीहि कल्पना माझ्या मनांत आली कीं काय कोण जाणें.”

“यानंतर मला असेंहि आठवतें कीं, मी एका पाण्याच्या पिपांत बसलों असून माझ्या अंगाला कांहीं तरी सुवासिक पदार्थ कोणी तरी चोळीत असावे. मी पांच वर्षांचा होईपर्यंत ज्या अनेक गोष्टी मला आठवतात, त्या सान्या खोलींतल्या अथवा घरांतल्याच आहेत. तोंपर्यंत ब्राह्मण सृष्टी-बद्दलची कोणतीच गोष्ट मला आठवत नाहीं. झाडेंझुडपें, आकाश इत्यादि वस्तूना तोंपर्यंत माझ्या सृष्टींत जणूं काय अस्तित्वच नव्हतें. मी स्वतः त्या वयापर्यंत एक सृष्ट पदार्थच असल्यामुळे इतर पदार्थांचें ज्ञान मला झालें नाहीं, हें ठीकच. मी आणि सृष्टि अशी वेगवेगळी जाणीव झाल्यावांचून सृष्टीचें अस्तित्व आपणास समजत नाहीं.”

“यानंतर मला एक बागुलबोवा आठवतो. मी अंधरुणावर पडलों असून उशींत आपलें तोंड लपविलें होतें. मग उशी हळूच बाजूला करून मी दाराकडे चोरून पाहिलें; इतक्यांत तोंडावर पांघरूण घेऊन कोणीसं आंत आलें. ती आमची दायी होती, असें मी ओळखलें; तथापि, माझ्या पोटांत धडकी भरलीच. मी ओरडूं लागलों; तथापि त्या भीतीच्या पोटांत आनंदाचाहि अंश नव्हता असें नाहीं. मी ओरडलेला पाहून तो बागुलबोवा बाहेर गेला; पण तो पुन्हां परत यावा म्हणून मी अंधरुणावर चुळबूळ करूं लागलों.”

“यानंतर आमचा जर्मनशिक्षक थिओडोर इव्ह्यानीच् हा मला आठवतो. आमच्या घराला जी भाडी होती, तिजवर मी माझ्या बहिणीचा हात धरून चढत असें आणि त्या माडींत आम्ही दोघें खूप दंगामस्ती

करीत असूं, असंही मला आठवतें. मग मला थिओडोरकडे घेऊन जात असत. मी पांच वर्षांचा झाल्यानंतर थिओडोरच्या स्वाधीन मला करण्यांत आलें; पण या वेळेपासून माझा नैसर्गिक आनंद मावळूं लागला, असं मला वाटतें. मी आतां मोठा मुलगा झालों असून माडीवर जाऊन मुर्तींत व बायकांत खेळणें मला प्रशस्त नाहीं, असं थिओडोर व माझे वडील भाऊ आपल्या वर्तनानें मला भासवीत; पण मी मोठा झालों, ही गोष्ट माझ्या मनास येईना. माडी आपणास बंद झाली, या गोष्टीचेंच मला मोठें दुःख झालें. त्याच वेळीं मानवी आयुष्य हा सुखकर खेळ नसून एक मोठा गंभीर प्रसंग आहे, या कल्पनेचें बीजहि माझ्या चित्तांत पेरलें गेलें की काय कोणास ठाऊक !”

टाशियाना आलेकझांड्रोना या नांवाची एक दूरची आस स्त्री टॉलस्टॉय यांच्या घरी येऊन राहिली होती. हिला सगळीं मुलें आल्याबाई म्हणत. ही अत्यंत मायाळू स्त्री होती. लियो टॉलस्टॉय यांची आई वारल्यानंतर हिनेच सर्व मुलांचें आईप्रमाणें संगोपन केलें. हिच्यामुळेंच लियो टॉलस्टॉय यांचें बाळपण मोठ्या सुखांत गेलें. इतकेंच नव्हे, तर हिच्या अत्यंत शुद्ध वर्तणुकीमुळें काहीं सदगुणांचें बीजारोपणहि त्यांच्या ठिकाणीं झालें.

प्रकरण दुसरें.

बाल्य आणि तारुण्य.

लियो टॉलस्टॉय यांची जन्मभूमि यासनायापालियाना ही असून ती वतनवाडी व्हालकान्स्की घराण्यास वंशपरंपरा मिळालेली होती. व्हालकान्स्कीचें घराणें हें टॉलस्टॉयचें आजोळ होय. हें वतन प्रिन्सेस मेरी हिला वडिला-र्जित हक्कानें मिळालें होतें व तेंच पुढें लियो टॉलस्टॉय यांस मिळालें होतें. यासनायापालियाना हें गांव टूला शहराच्या नजीक त्याच्या दक्षिणेस दहा मैलांवर आहे. गांवाच्या भोंवतीं झाडझाडोरा चांगला असून ईडलिंगाच्या रायाहि आहेत. गांवाला एक नदी असून जवळच चार तळींहि आहेत.

टॉलस्टॉय घराण्याचें राहतें घर जुन्या पद्धतीचें बांधलेलें असून त्याच्या बाजूनीं मिती व चार कोंपऱ्यावर चार बुरूज आहेत. लियोच्या आज्ञाच्या वेळीं दरवाजावर संन्याचा खडा पाहरा असे. या सान्या गांवांत हें एकच घराणें विशेष महत्त्वाचें होतें. यामुळें स्वतःच्या मोठेपणाचा अभिमान व करारीपणा यांचें बीजारोपण लियोच्या मनांत लहानपणापासूनच झालें. पुढें पुढें स्वतःच्या अंगीं नम्रता आणण्यासाठीं टॉलस्टॉय यांनीं अतिशय खटपट केली, तरी त्यांच्या रक्तांतला हा अभिमान मधून मधून डोंकावत असेच.

टाशियाना आत्यावाई ही टॉलस्टॉय घराण्यांत वन्याच वर्षांपासून असून लियोच्या आजिनीं तिचें संगोपनहि घरांतल्या मुलांप्रमाणेंच केलें. ही स्त्री मोठी दृढनिश्चयी आणि स्वार्थत्यागी होती. सर्व मुलें हिला आत्यावाई असें म्हणत. हिच्याबद्दल खुद्द टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“आमची आत्यावाई भर तारुण्यांत मोठी सुरेख दिसत असावी, असें मला वाटतें. काळे लांब व कुरळे केस, काळे कुळकुळीत डोळे, आणि चेहऱ्यावर तारुण्याचा मुसमुसलेला भाव हीं खरोखरच मोठीं सौंदर्य-पोषक असलीं पाहिजेत. अर्थातच ती सुरूप कीं कुरूप अशा अर्थानें मी तिच्याकडे केव्हांहि पाहिलें नाहीं. तिच्या चेहऱ्यावर सदोदित दिसणारे मद्द हास्य आणि तिच्या डोळ्यांतील पाणी एवढेंच मला आठवतें.”

“आम्हाला खऱ्या आत्या दोन आणि एक आजीहि होती. आप्तपणाच्या दृष्टीनें पाहतां आमच्या प्रेमावर या तिघांचा अधिक हक्क होता; तथापि, टाशियाना आत्याचें आमच्यावर जें निष्काम प्रेम होतें, त्यामुळें आमचेंहि प्रेम तिजवर फार जडलें यांत नवल नाहीं. द्राण लागलेला राज-हंस पाहिल्याबरोबर बुद्धाला जसें प्रेमाचें भरतें आलें, तसेंच टाशियानाला पाहिल्याबरोबर तिच्या कमरेला घडू मिठी मारावी असें मला वाटे. वास्तविक तिचें आमचें नातें काय होतें, हेंहि मला आठवत नाहीं; तथापि ती माझी अत्यंत जिवलग होती हें मात्र खरें.”

“टाशियानानें लहानपणीं मला जें शिक्षण दिलें, त्यानें माझ्या सान्या

आयुष्यक्रमावर मोठाच सुपरिणाम घडला. प्रेम आणि दया यांत केवढी चिच्छक्ति आहे, हें मी तिजपासून शिकलों. तिनें हें शिक्षण मला तोंडानें सांगून दिलें असें नाहीं; अथवा अशा प्रकारचा उपदेशहि तिनें मला केव्हां केला नाहीं, तर हें तत्व तिच्या रोजच्या वागणुकींत मूर्तिमंत अवतरलें असल्यामुळें त्याचा परिणाम मजवर अप्रत्यक्ष पण कायमचा झाला. तिच्या प्रेमळपणांत आनंद उत्पन्न करण्याचें केवढें सामर्थ्य आहे, याचा प्रत्यक्ष अनुभव मला नित्य येत असे. आणि अशा रीतीनें हें प्रेमाचें शिक्षण मला मिळत असे.”

जर्मन आणि फ्रेंच भाषा शिकविण्याकरितां त्या त्या जातीचे शिक्षक आपल्या मुलांकरतां ठेवण्याची पद्धत रशियांतील श्रीमान् घराण्यांत आहे. या पद्धतीस अनुसरून निकोलस टॉलस्टॉय यांनीं जर्मन व फ्रेंच भाषा शिकविण्याकरितां थिओडोर रोसेल नांवाच्या एका शिक्षकाची योजना केली होती. या शिक्षकानें या दोन भाषांचें ज्ञान टॉलस्टॉय यांस उत्तम प्रकारचें करून दिलें. याची शिक्षणपद्धति केवळ पुस्तकी नव्हती, तर त्या त्या भाषांत मुलाशीं नित्य संभाषण करून त्या भाषांचें ज्ञान तो आपल्या शिष्यांना देत असे. हा शिक्षकहि मोठा सत्यानिष्ठ, सरळ मार्गी आणि प्रेमळ असल्यामुळें त्यानें आपल्या शिष्यांच्या आंगीं हि या गुणांचें बीजारोपण केलें.

टॉलस्टॉय यांच्या सर्वांत वडील भावाचें नांव निकोलस असें होतें. टॉलस्टॉय हे त्याला निकोलेंका या आवडत्या नावानें हांक मारीत. या वडील भावावर टॉलस्टॉय यांचें फार प्रेम होतें व त्यांजबद्दल त्यांना आदरहि फार होता. त्याजबद्दल टॉलस्टॉय यांनीं पुढील हकीकत सांगितली आहे.

“निकोलेंका लहानपणींच असामान्य मुलगा होता आणि मोठेपणीं हि तो असामान्य पुरुष होऊन गेला. त्याच्या आंगीं कांहीं विशेष दोष असते, तर तो मोठा ग्रंथकार झाला असता, असें जें *टूरजिनेफ यानें म्हटलें, तें अक्षरशः खरें आहे. अभिमान अथवा प्रसंगीं वृथाभिमान हा

* टूरजिनेफ हा एक रशियांत प्रसिद्ध ग्रंथकार होऊन गेला.

मोठा दोष समजला जातो; पण ग्रंथकाराच्या आंगी हा दोष अवश्य आहे. लोक काय म्हणतात, इकडे लक्षच घ्यावयाचें नाहीं, इतका अभिमान ज्याच्या आंगी असेल, तोच ग्रंथकार होऊं शकेल. निकोलसच्या आंगी अभिमान मुळींच नव्हता. लोकांच्या स्तुतीकडेहि त्याचा ओढा नव्हता. कोणी त्याला बरें म्हटलें, तरी त्याचा त्याला मोठासा आनंद होत नव्हता. मोठा ग्रंथकार होण्यास लागणारे गुण त्याच्या आंगी चांगलेच होते. तो अत्यंत रसिक होता. त्याच्या बुद्धींत प्रमाणबद्धता होती. त्याची कल्पनाशक्ति विशाल होती, आणि स्वभावहि आनंदी होता. आणि मोठा चमत्कार हा कीं, इतक्या साऱ्या गुणसमुच्चायामध्यें अभिमानाचा लेशहि त्याच्यापाशीं नव्हता. त्याची कल्पनाशक्ति अशी विशाल होती कीं, कोणत्याहि गोष्टीची पूर्व रेखा चित्तांत नसतां प्रसंगाला अनुसरून नव्या गोष्टी तो बोलतां बोलतां रचीत असे आणि त्यांत खुबी ही कीं, गोष्ट अशा रीतीनें रचून सांगत असतां त्याची बुद्धि क्षणभरहि विसावा घेत नसे. आणि या गोष्टीहि तो इतक्या चित्ताकर्षक रची कीं, त्या त्यानें पदरच्या बनविलेल्या नसून खरोखरच त्या गोष्टां घडल्या, असें ऐकणारास वाटे. त्याला चित्रकलेचा शौक होता. केव्हां केव्हां तो भुतांचीं चित्रें काढीत बसे. या चित्रांत तो भुतांना शिंगें दाखवून त्यांच्या मिशा खूप पिळदार दाखवीत असे.”

“सर्व मनुष्यांना सुखी करण्याचा उपाय आपणास सांपडला आहे, असें तो म्हणत असे. हा उपाय मनुष्यांनीं केल्यास सर्व रोगराई नाहींशी होईल, कोणी कोणाचा द्वेष करणार नाहीं, कोणी कोणाची हत्या करणार नाहीं, आणि सर्व मनुष्यें सर्व आयुष्यभर सुखांत नांदतील असें तो म्हणें. हें आपलें रहस्य एका झाडाच्या हिरव्या फांदीवर लिहून ती फांदी जंगलांतल्या एका विशिष्ट ठिकाणीं मी करून ठेवली आहे, असें तो म्हणें. ही खांदी जेथें पुरली आहे, तेथें माझ्या मृत्यूनंतर माझे (टॉलस्टॉय यांचें) प्रेत येथेंच पुरावें, असें मी सांगून ठेवलें आहे.”

लियोचा दुसरा भाऊ सर्जियस याजबद्दलहि लियोच्या मनांत कौतुक

आणि प्रेम असे. सर्जियस अथवा सरोया हा देखणा, सरळ स्वभावाचा आणि अभिमानी वृत्तीचा असे. याजबद्दल टॉलस्टॉय म्हणतात.

“ आपण सरोयासारखें व्हावें असें मला वाटतें. त्याचा मोहक चेहरा, त्याचें गाणें आणि त्याची आनंदी वृत्ती यांचा विलक्षण मोह मला पडला होता. फार काय, पण त्याचा अहंकारहि मला आवडे. माझ्या स्वतःत असलेल्या उणीवांची जाणीव मला पूर्ण होती. लोकांना मजबद्दल काय वाटतें, हेंहि मी जाणून होतों. आणि कदाचित् यामुळेंच माझ्या वयाच्या मुळांत जी आनंदी वृत्ति स्वाभाविक दिसावयाची ती मजमध्ये नव्हती. सरोयाचा स्वभाव आणि त्याची वागणूक हीं अगदीं विरुद्ध होतीं; पण लोक त्याजवर प्रेम करीत आणि मजवर करीत नसत. यामुळेंच कीं कोणास ठाऊक मला त्याच्यासारखें व्हावेंसें वाटे. माझें प्रेम त्याजवर होतें असें नाहीं, माझें खरें प्रेम निकोलेंकावर होतें; तथापि सरोयाबद्दल मला चमत्कारिक कौतुक वाटे, हें मात्र खरें.”

टॉलस्टॉय यांचा तिसरा भाऊ डिमेट्रियस अथवा मिटेका याजबद्दल स्वतः टॉलस्टॉय यांनीं फारशी माहिती दिलेली नाहीं.

वरील मुलांशिवाय डुनेचका—टेमेशाफ नांवाची एक मुलगी टॉलस्टॉय घराण्यांत वाळगली होती. लियोच्या वडिलांच्या एका स्नेह्याला रग्नेली-पासून ती मुलगी झालेली होती.

टॉलस्टॉयचें कुटुंब आणि घरांतील चाकर मंडळी यांच्यांतहि वराच स्नेहभाव होता. रशियांत सरदार घराण्यांतील सर्व कामकाजें जमीनी वाहणाऱ्यां कुळांनींच करण्याची चाल होती. हीं कुळें आणि विकत घेतलेले गुलाम यांत वास्तविक नांवाशिवाय कांहींच फरक नव्हता. जमीनदाराच्या हुकुमानें चालावयाचें आणि तो घालील ती भाकरी व्यावयाची, अशी या कुळांची स्थिति होती. स्वतःच्या इच्छेनें त्यांना कोणतेंहि काम करण्याची परवानगी नव्हती. एवढेंच नव्हे, तर त्यांचीं लग्नेंहि जमीनदारांच्या हुकुमानें होत. कुळाच्या हातून कांहीं आगळीक घडल्यास त्याला वाटेल ती शिक्षा करण्याचा हक्क जमीनदारांना होता. अशा स्थितींत जमीनदार आणि कुळें या परस्परांत प्रेमबुद्धि फारशी आढळून येत नसे यांत नवल

नाहीं. तथापि टॉलस्टॉयघराणें मात्र अपवादात्मक होतें. टॉलस्टॉय एके ठिकाणीं म्हणतात.

“ माझे वडील, आजीबरोबर कित्येकवेळां कोचावर खेळत वसतं. या गोष्टीची आठवण मला अजूनहि होते आणि मोठी मौज वाटते. माझे वडील सर्वांशीं नम्रतेनें आणि सौजन्यानें वागत. आपल्या वृद्ध मातेची आज्ञा तर त्यांनीं कधींच मोडली नाही. खेळतां खेळतां मधूनच तपकिरीच्या चिमट्या ओढणारी माझ्या वृद्ध आजीची मूर्ति मला अजून आठवते. एके वेळीं आमचा नौकर टिखान हा पाय वाजवूं न देतां वडिलांच्या खोलींत हळूच शिरत होता. त्याचें प्रतिविंब भिंतीवरच्या आरशांत माझ्या वडिलांना दिसलें. तें त्यांनीं आजीला व आम्हां सर्वांना हळूच दाखविलें. आम्ही सर्व हंसूं लागलों. टिखान द्रावांच्या पिशवींतली तंबाखू चोरण्यासाठीं जात होता, हें त्यांना ठाऊक होतें; तथापि अशा अपराधाबद्दलहि त्यांनीं त्याला कोणतेंच शासन केलें नाही. माझ्या वडिलांच्या या दयाळू बुद्धीचा परिणाम मजवर फार झाला. त्यांच्याबद्दल माझ्या ठिकाणीं जें अलोट प्रेम आणि आदरबुद्धि हीं उत्पन्न झालीं, त्याचें कारण त्यांचा कोमलपणा हेंच होय.”

टॉलस्टॉय यांच्या घरीं वैरागी नेहमीं येऊन उतरत हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. यांजबद्दल टॉलस्टॉय म्हणतात.

“ अर्धवट वेडे, वैरागी आणि यात्रेकरू आमच्या घरीं येत. यांच्याशीं आदरानें वागलें पाहिजे. असें वडील माणसें आम्हांस सांगत. वडील माणसांच्या या सांगण्याचें रहस्य त्यावेळीं मला कळलें नाही; पण आतां तें माझ्या लक्षांत चांगलें आलें. या वैराग्यांत कांहीं लुच्चे आणि कांहीं अर्धवट वेडे असतात, ही गोष्ट खरी; तथापि अशा स्थितींतहि कोणत्या साध्यासाठीं ते धडपडत होते, हें आपण लक्षांत आणलें पाहिजे. त्यांचें साध्य अशक्य कोटींतलें वाटत असलें, तरी तें अत्युच्च साध्य होतें, यांत शंका नाही, आणि या मंडळीच्या सहवासानें नकळतपणें तें साध्य माझ्याहि चित्तांत उद्भूत झालें, हा मजवर त्यांचा मोठाच उपकार झाला, असें मी समजतां. ‘स्वतः अत्युच्च साध्याकरतां कष्ट सोशीत असतां लोकांचा उपहास सहन करणें याहून अधिक श्रेष्ठ असें कांहीं नाही.’ असें मार्कस् अरेलियस्

यानें म्हटलें आहे. त्याचें प्रत्यक्ष रूप मला या बैराग्यांच्या वर्तणुकींत दिसलें. कीर्तीची इच्छा मानवी हृदयांत इतकी सबळ आहे कीं, तीसाठीं आपल्या सत्कृत्याला लांछन येईल, असेंहि वर्तन मनुष्याच्या हातून कित्येक वेळां घडतें. कीर्तीची इच्छा मनाच्या वाढीला विघातक आहे; पण ती मनांतून काढून टाकणेंहि जवळ जवळ अशक्य आहे. अशा स्थितींत कीर्ती टाळण्याचा यत्न करणें, इतकेंच नव्हे तर प्रसंगीं स्वतःला लोकांचा उपहासविषयहि करून घेणें किती कठिण आहे, हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल.”

या बैराग्यांच्या संगतीचा परिणाम टॉलस्टॉय यांच्या चित्तावर कायमचा झाला. ‘मनुष्य आपलें जीवित कांहीं उपयोगी उद्योगांत घालवितो कीं, तो निरुपयोगी बनतो, एवढी गोष्ट पाहूनच त्याच्या जीवितानें खरें मोल ठरवितां येत नाहीं, तर तो त्यागी किती बनला आहे आणि नम्रता किती शिकला आहे, हें पाहूनच त्याच्या जीवितानें मोल ठरविलें पाहिजे.’ हें आपलें मत टॉलस्टॉय यांनीं अनेक प्रसंगीं बोलून दाखविलें आहे, आणि अनेक ठिकाणीं लिहूनहि ठेवलें आहे. हें त्यांचें मत बनण्यास या गोसाव्यांचा सहवास बराच कारणीभूत झाला.

निकोलस टॉलस्टॉय हे लष्करी वाण्याचे गृहस्थ असल्यामुळें घोड्यावरून दौड मारणें आणि कुत्रीं बरोबर घेऊन शिकार करणें, या गोष्टींचाहि नाद त्यांना होता. आपणाबरोबर पुष्कळ वेळां आपण आपल्या मुलांसहि ते रानांत घेऊन जात. अशा रीतीनें टॉलस्टॉय यांच्या आयुष्याचीं पहिलीं चवदा वर्षे हंसण्याखेळण्यांत व घोड्यावर रपेट करण्यांत मोठ्या आनंदानें गेलीं. लहानपणापासूनच ते अंतर्मुख होतें. अनेक प्रकारच्या गोष्टी चित्तांत घोळीत बसण्याचा नाद त्यांना होता; तथापि, बालभावास अनुसरून खेळण्याखिदळण्यांत त्यांना आनंद होत नसे असें नाहीं. आपल्या बाळपणाची आठवण करून ते एके ठिकाणीं म्हणतात, “या चौदा वर्षांच्या आनंदी काळची आठवण मला नित्य होते. हा काळ शुद्ध आनंदाचा आणि काव्यमय असा मला वाटतो. उत्तम भूमींत पेरलेलें बीज जोमानें फोंफावून यथाकालीं ज्याप्रमाणें फलद्रूपाला येतें, त्याचप्रमाणें या काळीं मनोभूमिकेंत पडलेलें बीज पुढें फलद्रूप होत असतें.”

मुलें मोठीं होऊं लागलीं, तेव्हां त्यांच्या शिक्षणाचा विचार करणें, निकोलस यांना अवश्य झालें. तेव्हां मुलांच्या शिक्षणाकरतां हें कुटुंब मास्कोला गेलें. या वेळीं टॉलस्टॉय यांचें वय आठ वर्षांचें होतें. पुढें थोड्याच दिवसांनीं निकोलस पक्षघाताच्या झपाट्यानें दूला, येथें वारले. या वेळीं बरीच रक्कम येऊन ते मास्कोला येत होते, तों वाटेंतच त्यांचा अंत झाला. त्यांजवळची सारी रोकड रक्कम चोरीस गेली; पण कांहीं खतें-पत्रें बगैरे होतीं, तीं एका भिकाऱ्यानें मास्को येथें आणून दिलीं. यास-नायापालियाना येथें निकोलस यांच्या प्रेतास मूठमाती देण्यांत आली. या प्रसंगां लियो तेथें हजार नसल्यामुळें आपले वडील अद्यापि वारले नाहींत, असें त्याला पुष्कळ दिवस वाटत होतें. रस्त्यांत ते कोठें तरी आपणास पटकन भेटतील, या आशेनें जाणाऱ्या येणाऱ्या प्रत्येक माणसाच्या तोंडा-कडे तो टक लावून पहात असे.

वडिलांच्या मृत्यूचा परिणाम लियोच्या मनावर फार झाला. त्यांतून पुढें नऊ महिन्यांनीं त्याची आजी वारली, तेव्हां त्यांत आणखी भर पडून त्याची बुद्धि अधिकच अंतर्मुख होऊं लागली. आजीच्या मृत्युची हाकिकत सांगतांना टॉलस्टॉय म्हणतात.

“ काळ्या रंगाचीं नवीं जाकितें आम्हां सर्वांसाठीं शिवलीं होतीं. प्रेत-वाहकांचें अमंगल चेहरे घराभोंवतीं वांवरतांना पाहून कोणालाहि भीतीच वाटली असती. माझ्या आजीच्या डोक्याला पांढरी टोपी घालून तीवर पांढरें स्वच्छ फडकें बांधलें होतें. माझ्या दोन आत्यांना रडतांना पाहून मलाहि रडूं येऊं लागलें. ‘विचारीं पारें उघडीं पडलीं’ ‘आईबाप आर्थांचे गेले होते आणि आतां विचाऱ्यांची आजीहि गेली.’ अशा प्रकारची कुज-वृज आजूबाजूस ऐकून मला त्या दुःखांतहि एकप्रकारचा संतोष वाटला. दुःखाच्या वेळीं लोकांच्या सहानुकंपेनें चित्त बरेंच हलकें होतें.”

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं घडलेली एक विशेष गोष्ट म्हणून टॉलस्टॉय यांनीं सांगितली आहेः—

“ मी सुमारें अकरा वर्षांचा असतां ब्ल्याडीमिर नांवाचा एक आमच्या शाळेंतला मुलगा आमच्या घरीं येऊन म्हणाला, ‘अरे, मी आज एक

नवा शोध ऐकला आहे. देव देव म्हणतात, तो मुळींच नाही. देवाबद्दल ज्या सान्या गोष्टी आपण ऐकतो, त्या शुद्ध कल्पित भाकडकथा आहेत, असा नवा शोध आतां कोणी लावला आहे !' हा त्याचा शोध ऐकून आमच्या मंडळींत त्यावर मोठी भवतिनभवति झाली आणि तो शोध खरा असण्याचा संभव आहे, असेंहि या आमच्या कौन्सिलांत ठरलें.”

टॉलस्टॉय यांच्या लहानपणच्या कांहीं थोड्या गोष्टी उपलब्ध आहेत. आणि त्यांच्या चरित्राचें एकंदर अवलोकन करतां या दंतकथांत सत्यांश असण्याचा बराच संभव आहे. एके वेळीं टॉलस्टॉय कुटुंबाच्या एका स्नेह्यानें लियोला व त्याच्या सर्व भावंडांना नाताळच्या सणानिमित्त आपल्या घरीं बोलावलें होतें. त्या प्रसंगीं दुसरीं कांहीं श्रीमंत कुटुंबांतील मुलें आलीं होतीं. घरच्या यजमानानें भेटीदाखल सर्व मुलांना कांहीं वस्तु नजर केल्या होत्या. त्यांत श्रीमंत मुलांना किंमतवान् चिजा आणि टॉलस्टॉयसारख्या मध्यम स्थितींतल्या मुलांना कमी किंमतीच्या वस्तु त्यानें दिल्या. या गोष्टीची आठवण टॉलस्टॉय यांस अखेरपर्यंत होती.

एके वेळीं मास्को येथें असतां एक सुंदर बाग पाहून टॉलस्टॉय आंत शिरले. त्या वेळीं बागेच्या मालकानें मोठ्या प्रेमानें या लहानग्या लियोची विचारपूस केली. ही गोष्टहि त्यांच्या स्मरणांत पक्की राहिली होती.

टॉलस्टॉय यांजबद्दल या वेळच्या वयाच्या म्हणून ज्या कांहीं गोष्टी उपलब्ध आहेत, त्यांवरून त्यांच्या स्वभावाचे कांहीं विशेष दिसून येतात.

लियो सातआठ वर्षांचा असतां पक्षासारखें आकाशांत उडण्याची अनावर इच्छा त्याला झाली. उकिडवें बसून गुडघ्याभोंवतीं हातांनीं घट्ट आंघळल्यास आपण हवेंत तरंगूं, अशी कल्पना लियोच्या मनांत आली. एकादा विचार सुचला कीं, ताबडतोब अमलांत आणावयाचा असा लियोचा स्वभाव होता. या स्वभावास अनुसरून त्यानें सुमारें पंधरा फुटांवरून खालीं उडी घेतली. लियोला अर्थात् वेशुद्ध स्थितींत उचलून घरांत आणावें लागलें. एकसारखे अठरा तास वेशुद्ध स्थितींत काढल्यावर लियो शुद्धीवर आला. याहून दुसरे कांहीं अधिक वाईट परिणाम त्याजवर झाले नाहींत.

या वेळच्या आपल्या मनस्थितीचें वर्णन करतांना टॉलस्टॉय म्हणतात, “मी कुरूप होतो, या गोष्टीची मला पक्की जाणीव होती. तथापि, माझ्या रूपावर कोणी टीका करूं लागला, तर मला राग येई आणि वाईटहि वाटे. स्वतःच्या कुरूपपणाचा विचार मनांत आला म्हणजे पुष्कळ वेळ मी हताश होऊन वसें. जाड आंठ, रुंद नाक आणि वारीक घारे डोळे; असल्या प्रकारच्या मनुष्याला कसलेंहि सुख मिळणें शक्य नाहीं, असे विचार माझ्या मनांत येत असत. कांहीं तरी चमत्कार घडून आपला चेहरा सुरेख व्हावा म्हणून अनन्यभावे देवाची मी प्रार्थनाहि करीत असें. माझा चेहरा सुरेख झाला, तर माझ्याजवळचें सारें तुला देईन असें मी देवाला म्हणत असें.”

आपला चेहरा सुधारावा म्हणून लियोनें कांहीं यत्न करून पाहिले; पण त्यांचा परिणाम मात्र उलटा झाला. जाड भुंवया वारीक करण्याकरितां त्यानें त्या कापून टाकल्या; पण त्यामुळे त्याचा चेहरा अधिकच विद्रूप दिसूं लागला व त्याचें दुःख मात्र वाढलें.

एके वेळीं घोड्याच्या गाडींतून यासनायाला जात असतां घोड्यापुढें आपणास धांवतां येतें कीं नाहीं, हें पाहण्याकरतां गाडींतून उडी टाकून लियो पळत सुटला. अशा रीतीनें सुमारे दोन मैल एकसारखें धांवल्या-नंतर अगदीं थकून जाऊन तो रस्त्यावर पडला. त्या वेळीं पुरता श्वास घेण्याची देखील ताकद त्याला नव्हती. टॉलस्टॉय यांची प्रकृति केवळ विलक्षण जोमदार होती, म्हणूनच असले अत्याचार तिला खपले. उतार-वयांत मोठमोठ्या दुखण्यांतून ते निभावले व वाटेल तसे शारीरिक हाल त्यांस सोसतां आले, याचेंहि कारण हेंच होय. तालिमवाजासारखें त्यांचें शरीर पुष्ट नव्हतें; तथापि त्यांची शरीरयष्टि जोमदार होती.

लहानपणापासूनच टॉलस्टॉय यांच्या आंगी थोडासा विक्षिप्तपणा होता. सामान्यजनांपासून लियोचा मार्ग प्रत्येक गोष्टींत कांहीं वेगळाच असे. कोणाला नमन करावयाचें झालें, तर पुढें मान वांकविण्याऐवजीं तो आपली मान मागे वांकवी. टॉलस्टॉय यांस घोड्यांवर वसण्याचा लहानपणापासूनच मोठा शौक होता. एके वेळीं अगदीं बालवय असतां

घोड्यावर वसण्याचा हट्ट लियोनें घेतला. 'तूं खालीं पडशील' असें त्याच्या वडिलांनीं त्याला वजावलें; पण आपला हट्ट तो सोडीत नाहीं, असें पाहून त्याच्या वडिलांनीं त्याला एका लहानशा शिंगरावर वसविलें. वडिलांच्या भाकिताग्रमाणें लियो खालीं पडला; तथापि 'मला पुन्हां वर ठेवा' हें तो म्हणतच होता. आपल्या लहानपणाच्या कांहीं गोष्टी सांगत असतां टॉलस्टॉय यांनीं पुढील हकीकत सांगितली आहे:—

“ रेव्हन नांवाचा आमचा एक घोडा होता. त्याजवर वसून एकदां त्याला मी चालवूं लागलों; पण माझ्या मनासारखें तो लवकर पाऊल उचलीना. त्याला मारतां मारतां माझ्या हातांतला चाबूकसुद्धां मोडला. 'नवा चाबूक आण' म्हणून मोतदाराला मीं सांगितलें; तेव्हां मोतदार मला म्हणाला, “ धनीसाहेब, तुम्हाला दयामाया कशी ती टाऊकच नाहीं. विचारा रेव्हन म्हातारपणानें आधींच थकला आहे. त्याला धड श्वास देखील झेंपत नाहीं. त्याजवद्दल तुमच्या पोटांत दया मुळींच नाहीं का ? ” नौकराचे हे शब्द ऐकतांच मी घोड्याच्या पाठीवरून खालीं उतरलों. त्याचा श्वास नीट चालत नसल्यामुळें वरगड्या कशा फुगल्या होत्या, हेंहि मीं पाहिलें. त्यानें आपलें झेंपूट मागच्या तंगड्यांच्या आंत धरलें होतें. घोड्याची ही दुर्दशा पाहून माझ्या पोटांत भडभडून आलें आणि त्याचे मुके घेऊन मला क्षमा करण्यावद्दल मीं त्याची प्रार्थना केली. मोटेपणीं कोणालाहि मीं घोड्याला मारतांना पाहिलें कीं, मला रेव्हनची आठवण होऊन माझ्या पोटांत दुःखाचे उमाळे येत आणि त्या मारणा-राचा मोठा राग येई.”

लहानपणीं टॉलस्टॉय मोठे हुषार विद्यार्थी होते, असें दिसत नाहीं. मुलांना घरीं शिकविण्याकरतां एक विद्यार्थी निकोलस यांनीं ठेवला होता. तो म्हणतो, “ सरजीला शिकण्याची इच्छा आहे आणि बुद्धीहि आहे. डिमित्रीला इच्छा आहे, पण डोकें नाहीं. आणि लियोला इच्छा नाहीं आणि डोकेंहि नाहीं.” लियोचा फ्रेंच शिक्षक सेंटथामस यानें मात्र लियोला ओळखलें होतें, असें दिसतें. तो म्हणतो, “ या लहानग्या पोराला डोकें आहे. तो लहानसा मोरियरच आहे.”

निकोलस टॉलस्टॉय यांच्या मृत्यूनंतर टॉलस्टॉय यांच्या इष्टेटीची देखरेख कोर्टाच्या ताब्यांत गेली. कोर्टानें कुटुंबाच्या खर्चाकरतां जी रक्कम नेमून दिली होती, ती शहरच्या वस्तीला पुरेशी नव्हती, तेव्हां दोन वर्डील मुलांनीं मास्को येथें राहून -खालच्या तिघांनीं यासनायाला घावें, अशी व्यवस्था करण्यांत आली. वर्डील मुलांजवळ त्यांच्या खऱ्या आत्यावाई कॉटेस आलेक्झांड्रा ही मास्को येथें राहिली आणि यासयाना येथें टाशियाना आत्यावाई होत्या.

निकोलस यांची बहीण आलेक्झांड्रा हिचें लग्न एका श्रीमंत कॉटबरोवर झालें होतें. हिच्या सासरचें घराणें रशियांतिल प्रसिद्ध घराण्यांत मोडत होतें; पण पुढें तिच्या नवऱ्याला वेड लागून एके वेळीं त्यानें तिचा जीव घेण्याचाहि यत्न केला, तेव्हां त्याची खानगी वेड्याच्या इम्पितळांत करण्यांत आली. इकडे थोड्याच दिवसांनीं आलेक्झांड्रा प्रसूत झाली; पण जन्मतःच तिचें मूल मेलें. आपलें मूल मेलेलेंच निपजलें, ही गोष्ट तिला समजली, तर तिला अतोनात दुःख होईल, हें जाणून त्याच वेळीं शेजारची जन्मलेली एक मुलगी तिच्या शेजारीं आणून ठेवली. ही मुलगीहि पुढें टॉलस्टॉय यांच्याच कुटुंबांत वाढली. आलेक्झांड्राहि यापुढें टॉलस्टॉय यांच्या कुटुंबांत कायमचीच राहिली. ही मोठी धार्मिक स्त्री होती. हिजबद्दल टॉलस्टॉय म्हणतात,

“माझी आत्या ही खरोखरच फार धार्मिक होती. संतचरित्रें वाचावींत आणि गोसावी वगैरे यात्रेकरूंवर गप्पागोष्टी कराव्यात, इतकाच तिचा उद्योग असे. तिचा धर्म दिखाऊ नव्हता. उपास तापास करावे, जप करावे, आणि लोकांचे गळे कापावेत, असला धंदा तिनें कधींहि केला नाहीं. तिनें कोणाकडूनहि कधीं चाकरी घेतली नाहीं, आणि कसल्याहि प्रकारची चैन केली नाहीं. शक्य तितकी ती लोकांच्या उपयोगीं पडली. सासरच्या सर्व संपत्तीवर तिनें तुळशीपत्र टेंवळें असल्यामुळें तिजजवळ स्वतःचा असा पैसाअडका मुळींच नव्हता; मल्या पांढटे उटून ती देवाला जाऊं लागली, म्हणजे वाटेंत निजलेल्या मोलकरणीची शोंपमोड होईल, या भीतीनें आपलें पाऊलसुद्धां ती वाजूं देत नसे. तिचा आहारविहार

आणि कपडालत्ता हीं इतकीं सामान्य प्रतीचीं असत कीं, त्याची कोणास कल्पनाहि होणार नाही. कपडा स्वच्छ आहे कीं नाही, या गोष्टीकडे-सुद्धां तिचें इतकें दुर्लक्ष असे कीं, पुष्कळ वेळां त्याला घामाची घाण येई. लहानपणीं कपड्यालच्याची आणि नटण्यामुरडण्याची हौस तिला असे व एकाद्या बॉलच्या प्रसंगीं लोक तिजकडे टकमकां बघत, अशा गोष्टी आम्ही ऐकल्या होत्या; पण एकाच दुःखप्रसंगानें तिच्या वृत्तींत केवडा फरक पडला ! स्वभावानें ती अत्यंत नम्र आणि मायाळू होती. हा तिचा नम्रपणा केवळ मोठ्या आणि श्रीमंत लोकांपुरताच होता, असें नव्हे, तर गरीब, दुबळे, भिकारी आणि गोसावी यांशींहि ती अत्यंत नम्रपणें वागे. तिच्या धार्मिकतेवद्दल तिची चेष्टा कोणी केली, तरी कधींहि रागास न येतां सारी थट्टा ती हंसण्यावारी घालवी. तिचें हंसत मुख आणि तिच्या चेहऱ्यावरील तेज हीं अद्यापि माझ्यासमोर उभीं आहेत. लौकिक व्यवहाराची पर्वा तिनें कधींच केली नाही. संसारांतलें नफानुकसान तिच्या मोजदादींत नव्हतें. धार्मिक विचारापेक्षां संसारिक विचाराचें महत्त्व तिच्या कधींच अधिक भासलें नाही.”

इ. स. १८४० हें साल मोठ्या दुष्काळाचें गेलें. इस्टेटीवरील सर्व नौकरचाकर सहकुटुंब पोसण्याचा भार टॉलस्टॉय कुटुंबावर पडल्यामुळें त्यांना धान्य पुरविण्याकरतां एक मिळकत विकणें टॉलस्टॉय यांस भाग पडलें. घरच्या गुरांदोरांचीसुद्धां उपासमार होऊं लागली. तेव्हां लिथो व त्याचे भाऊ शेजारच्यापाजारच्या परक्यांच्या शेतांतून ओटधान्य गोळा करून गुरांस आपून घालूं लागले. यांत आपण कांहीं गुन्हा करीत आहां, ही कल्पनासुद्धां त्यांस नव्हती. इ. स. १८४१ सालीं आलेकझांड्रा एका भठांत मृत्यू पावली. तेव्हां तिची धाकटी बहीण पेलगोया हिजवर कुटुंबाच्या वडीलपणाचा भार पडला. पेलगोया आणि टाशियाना यांचें नीटसें जमत नसे. त्या दोघांत प्रत्यक्ष तंटेबखेडे कधीं झाले नाहींत; तथापि त्यांच्यांत सूत नव्हतें ही गोष्ट मात्र खरी. पेलगोया हिनें युस्कॉफ नांवाच्या जमीनदाराशीं लग्न केलें होतें. टॉलस्टॉय कुटुंबाचें पालकत्व

तिच्याकडे आले, तेव्हां सर्व मुलांस कझान येथे आपल्या घरीं तिनें नेले आणि टाशियाना आल्या यासयानां येथे राहिली.

लियो चवदा वर्षांचा होईपर्यंत त्याच्या वाचनांत जीं पुस्तकें आलीं, त्यांत बायबलांतील जोसेफची गोष्ट, अल्लीवावा आणि चाळीस चोर यांची गोष्ट व कमरलझमान यांची गोष्ट या त्याच्या फार आवडत्या गोष्टी होत्या. काव्यांत पूंकीनचे 'नेपोलियन' हें काव्य त्याला फार आवडलें.

प्रत्येक गोष्टीचे कार्यकारण भाव शोधावेत ही वृत्ति टॉलस्टॉय यांच्या आर्गी लहानपणापासूनच होती. आपल्या या मनोवृत्तीवद्दल टॉलस्टॉय स्वतः म्हणतातः—

“ लहानपणीं माझ्या मनांत कसल्या प्रकारचे विचार घोळत हें सांगितलें, तर तें कोणास खरेंहि वाटावयाचें नाहीं. माझ्या भोंवतालची परिस्थिति आणि माझे वय यांना ते विचार सर्वथैव अननुरूप होते. तथापि मनुष्याची परिस्थिति आणि त्याची विचारपद्धति यांत एकवाक्यता नसणें हें त्याच्या सत्योन्मुखतेचें लक्षण आहे, असें मला वाटतें.”

“ सुत्र हें बाह्य साधनावर अवलंबून नसून तें स्वतःच्या वृत्तिवर अवलंबून आहे, असे विचार लहानपणीं माझ्या चित्तांत केव्हां केव्हां घोळत. दुःख सोसण्याची संवय मनुष्याला झाली म्हणजे तें अंगवळणीं पडून त्याचा जात्रकपणा मनुष्याला भासत नाहींसा होतो. याकरतां, मनुष्यानें आपली सहनशक्ति वाढविली पाहिजे, असें मला वाटे आणि अशी शक्ति वाढविण्याकरतां एकादा लढू कोश हातांत घेऊन व हात लांब करून हाताला रग लागली तरी तो मी सोडीत नसें, अथवा कित्येक वेळां गुप्तपणें मोडक्या सामानाच्या खोलींत जाऊन पाठीवर मी आसुड मारून घेत असें. आमुडाचे फटके शेवटीं असह्य होऊन माझ्या डोक्यांतून पाण्याच्या धारा वहात.”

“ कित्येक वेळां मृत्यूचा विचार माझ्या मनांत उभा राही. मृत्यु माझ्या पाठीशींच उभा आहे, असें मला वाटे. मनुष्यानें भविष्यत् काळाचा विचार न करतां असलेल्या आयुष्याचा प्रत्येक तास सुखांत घालवावा, हेंच योग्य असें मला वाटे. अशाच प्रकारच्या मनस्थितींत एके वेळां मी तीन

दिवस विछान्यावर लोळत होतां. शाळेंतल्या धड्याकडे मीं हुंकूनसुद्धां पाहिलें नाहीं. कादंबऱ्या वाचाव्या आणि मिठाई खावी, एवढ्याच उद्योगांत मीं ते तीन दिवस घालविले.”

“याच वेळीं एकवार संशयवादानें मला पछाडलें होतें. तें इतकें कीं, मी खरोखरच वेडा होण्याच्या मार्गास लागलों होतां. जगाला खरोखर अस्तित्व आहे कीं नाहीं, हाच मला संशय होता. मला असें वाटे कीं, माझ्यावांचून जगांत दुसरें काहींच नाहीं. सान्या वाह्य वस्तु हा माझ्याच कल्पनेचा वाजार आहे, आणि ही कल्पना मीं टाकली, म्हणजे जगाहि दिसेनासें होईल असें मला वाटे. मी पहातो म्हणून जग आहे; पण त्याला वास्तविक अस्तित्व नाहीं, अशी कल्पना माझ्या चित्तांत इतकी दृढ होऊं लागली कीं, कित्येक वेळां शून्यत्व आजूबाजूला दिसतें कीं काय म्हणून एकदम मी इकडे तिकडे पाहूं लागें.”

“आपण तत्वज्ञानांतला हा मोठाच शोध लावला असून आपण तत्ववेत्त्यांच्या मालिकेंतले आहोंत, या विचारानें माझ्या वेड्या मनाला मोठा अभिमान वाटून संतोषहि होई. मनुष्याच्या लुखांत भर टाकणारा मी एक दिव्य पुरुष आहे, अशी कल्पना वारंवार माझ्या चित्तांत येई. माझ्या शिवाय इतर मनुष्ये हे क्षुद्र प्राणी आहेत, असें मला वाटे; पण त्यांतच मौज अशी कीं, इतर मनुष्यांची भीतिहि मला वाटे. त्यांच्या समोर आपले विचार उघडपणें बोलण्याची छाति मला होत नसे, आणि एकादा शब्द माझ्या तोंडून गेलाच, तर त्याबद्दल मला मोठी लाज वाटे.”

इ. स. १८४१ पासून १८४७ पर्यंत टॉलस्टॉय वंधु कझान येथे होते व तेथल्याच विश्वविद्यालयांत त्यांचा अभ्यास झाला. फ्रक्त उन्हाळ्याच्या सुद्धांत मात्र ही मंडळी यासनायाळ येत असत. इ. स. १८४४ सालीं लियोची म्याट्रिकची परीक्षा पास झाली. या वेळीं तो पुरा सोळा वर्षांचा सुद्धां नव्हता. या परीक्षेंत फ्रेंच भाषेंतील प्राविण्याबद्दल त्याला विशेष मार्क मिळाले होते. जर्मन, आरबी आणि टर्कों-टर्टर या भाषांस चांगले गुण मिळून इंग्रजी भाषा, तर्कशास्त्र, गणित आणि रशियन साहित्य यांतहि त्याची प्रत वन्यापैकीं लागली होती. लॅटीन भाषेंत त्याचें प्राविण्य

चांगलेंमें दिसून आलें नाहीं आणि इतिहास भूगोलांत तर त्याला एकेक मार्क मिळाला होता.- इतिहास विषयाची त्याची तयारी फारशी नव्हती आणि भूगोलविद्येची तर त्याहून कमी होती. कोणत्या तरी फ्रेंच बंदरांचीं नांवां सांगण्यास परीक्षकानें त्याला सांगितलें, तेव्हां एकहि फ्रेंच बंदर त्याला आठवलें नाहीं.

कज्ञानच्या विश्वविद्यालयांत असतां लियो टॉलस्टॉय हा चैनी आणि आनंदी प्राणी आहे, असा त्याचा लौकिक होता. त्याचें कुटुंब प्रसिद्ध कुटुंबांपैकीं असल्यामुळें कज्ञान येथील मोठ्या लोकांकडून त्याला नाचांचीं, पाठ्यांचीं, व खाजगी नाटक प्रयोगांचीं नेहमीं बोलावणीं येत. आणि तोहि या साऱ्या प्रसंगीं हजर राहून सर्वांशीं ख्यालीखुशालीनें वागे. यामुळें या मंडळांत तो मोठा प्रिय झाला होता. तथापि अशा प्रसंगींहि तरुण मुर्लीशीं त्याचें वर्तन फारसें सलगीचें नसे, धर्मकार्याला कांहीं मदत म्हणून इ. स. १८४५ सालीं कज्ञान येथें दोन खाजगी नाटक प्रयोग झाले. या दोन्ही प्रयोगांत सर्जेस व लियो यांनीं नटांचें काम केलें. लियोचा अभिनय या दोन्ही नाटकांत फार उत्तम वठला.

कज्ञान येथें असतां टॉलस्टॉय यांची वागणुक कशा प्रकारची होती, हें निश्चितपणें ठरवितां येत नाहीं. टॉलस्टॉय यांच्या चरित्रलेखकांचें मत या बाबतींत द्विधा झालेलें दिसतें. त्याची नीतिमत्ता या वेळीं खालापण्याच्या मार्गास लागली होती, असें कित्येक म्हणतात; तर दुसरे कित्येक याच्या बलट हकीकत सांगतात. या दोन्ही मतांची एकवाक्यता खुद्द टॉलस्टॉय यांनीं पुढीलप्रमाणें केली आहे:—

“कज्ञान येथील माझें आयुष्य चैनींत व आळसांत गेलें, ही गोष्ट खरी; तथापि आपल्या परिस्थितीच्या बाहेर भलत्याच प्रमेयांना हात घालून डोकें भ्रमविण्याची सवड मला त्या वेळीं झाली नाहीं, हेंहि एका अर्थीं वरें झालें. कोणताहि वाईट परिणाम न होतां, तारुण्याला सहज असे भोग मीं त्या वेळीं भोगले.”

या वेळीं लियोच्या भांवतीं असलेली सारी मंडळी त्याजवर प्रेम करणारी होती, आणि या वेळीं होऊन गेलेल्या आयुष्यक्रमावद्दल टॉलस्टॉय

यांस पुढें केव्हांहि पश्चात्ताप झाल्याचें दिसत नाहीं, ही गोष्ट मात्र खरी. उत्तरवयांत टॉलस्टॉय यांचा जो वैराग्ययुक्त आयुष्यक्रम बनला होता, त्या कसोटीनें पाहिलें, तर या वेळच्या आयुष्यक्रमांत त्यांच्या हातून पुष्कळ आगाळिकी घडल्या ही गोष्ट त्यांनीं स्वतःच कबूल केली आहे. त्यांच्या वयाच्या इतर सामान्य मुलांपेक्षां तो अधिक नीतिभ्रष्ट होता असें नाहीं.

आजुवाजूला अशा प्रकारची चैन चालू असतां विश्वविद्यालयाच्या पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेंत तो नापास झाला, यांत नवल नाहीं. तथापि, या बाबतींत आपणाकडे दोष नसून परीक्षकाच्या आक्सामुळें आपली ही परीक्षा नापास झाली, असें खुद्द टॉलस्टॉय म्हणत. ही परीक्षा नापास झाल्यानंतर इ० स० १८४५ सालीं कायद्याचा अभ्यास ते करूं लागले. पहिल्या सहा माहींत त्यांचें अभ्यासाकडे मुळींच लक्ष नव्हतें. नाच, गाणीं-बजावणीं आणि पाठ्यां यांच्या दंगलींत पुस्तकांचें स्मरण त्यांस झालें नाहीं; तथापि, पुढल्या सहा माहींत मात्र त्यांनीं झटून अभ्यास केला आणि इ. स. १८४६ च्या मे महिन्यांत कायद्याची पहिली परीक्षा पास होऊन दुसऱ्या वर्षांत त्यांचा प्रवेश झाला.

टॉलस्टॉय यांच्या विद्यार्थी दशेसंबंधीं पुढील माहिती त्यांच्याच एका सहाध्यायानें दिली आहे:—

“कौट टॉलस्टॉय यांचा चमत्कारिक चेहरा, कांट्यासारखे केस आणि तीक्ष्ण पण अर्धवट मिटलेले डोळे इत्यादिकांनीं यांच्याशीं स्नेह करावा अशी बुद्धि मला झाली नाहीं. त्यांच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा उद्दामपणा मला दिसे. आरंभीं आपल्या वर्गातील जमीनदार मंडळींवरुनच त्यांनं स्नेह ठेवला होता. विश्वविद्यालयाच्या जागेंत सर्वांची योग्यता वास्तविक सारखीच असावयाची; पण तेथेंहि तुम्हां आम्हांत अंतर आहे, असेच जणूं काय आपल्या वर्तणुकीनें तो मला भासवीत असे. मी पायीं चालणारा आणि तो गाडी उडविणारा, हें अंतर त्यांनं येथेंहि कायम ठेवलें होतें.”

एकदां हा विद्यार्थी आणि टॉलस्टॉय या दोघांनाहि विद्यालयांत याव-याला उशीर झाला, तेव्हां दोघांनाहि एकाच खोलींत कोडून ठेवण्यांत आलें होतें. अर्थातच दोघांमध्ये संभाषण सुरू झालें. आपल्या सहाध्याया-

च्या हातांत एक इतिहास ग्रंथ असलेला पाहून टॉलस्टॉय म्हणाले, “इतिहास, हा साऱ्यांतला रुक्ष आणि अत्यंत निरुपयोगी विषय होय. दंतकथांच्या संग्रहांत निरुपयोगी गोष्टी मिसळून त्यांवर अनावश्यक आंकड्यांचें व विशेषनामांचें पूट चढविलें, कीं इतिहास बनलां. अमक्या एका स्त्रीचा विवाह अमक्या एका पुरुषावरोवर २१ आगष्ट रोजीं झाला, आणि अमक्यातमक्या राजाची चवथी राणी इ० स० १५६२ सालीं वारली, असल्या गोष्टींचा कोणाला काय उपयोग आहे ? या गोष्टी जाणण्याची इच्छा तरी कोणाला आहे ? पण यां गोष्टींचें दळून पीठ केलें पाहिजे, असा परीक्षकांचा आग्रह आहे आणि तें मीं न केलें, तर मीं नापास.”

इतकी हकीकत सांगून तो सहाध्यायी पुढें म्हणतो, “टॉलस्टॉय यांच्या या भाषणाचा परिणाम केवळ मजवरच झाला, असं नाही, तर त्याची छाया विश्वविद्यालयांतील साऱ्या शिक्षणक्रमावरहि पुढें पडली. बोलतां बोलतां आमच्या अनेक गुरूंची कौटनें इतकी टर उडविली कीं, शेवटीं हंसतां हंसतां खरोखरच माझें पोट दुखूं लागलें. कौंट म्हणाला, “आणि अशा स्थितींतहि येथून वाहेर पडतांना ज्ञानाचा संग्रह घेऊन आम्ही वाहेर पडावें, अशी आशा या गुरूंना वाटते ! पण विश्वविद्यालयांतून वाहेर पडतांना माझ्याजवळ काय असणार आणि त्याचा उपयोग दुसऱ्यांना किती होणार, याची मला जबर शंका आहे.”

यापुढें सोळा वर्षांनीं टॉलस्टॉय यांनीं जें शिक्षणविषयक निबंध लिहिले, त्यांतहि याच मतांचा अनुवाद केला होता. एकाद्या विषयावरील विशिष्ट ग्रंथ नेमून देणें आणि परीक्षा घेणें या दोन्ही गोष्टी टॉलस्टॉय यांस पसंत नव्हत्या. एकादा शाळागुरू आपल्या विषयांत मोठासा प्रवीण नसला, तरी विश्वविद्यालयाचा पंडित या नात्यानें केवळ आपलीं म्हणून कांहीं मतें त्यानें सांगायीत आणि विद्यार्थ्यांनीं निमूटपणें तीं आपलींही करावीत ही गोष्टहि त्यांस सम्मत नव्हती.

पाठशाळेंतील शिक्षणक्रमावद्दल त्यांची भावना अशा प्रकारची असतां, त्यांच्या वडील वंधूचा शिक्षणक्रम संपून विश्वविद्यालयांतून तो वाहेर पडला. लियो टॉलस्टॉय यांस विश्वविद्यालय अगोदरच, नकोसं झालें होतें,

आणि आतां त्यांत भावाचीहि सोबत सुटली. तेव्हां पुढच्या परीक्षेपर्यंतसुद्धां वाट न पाहतां त्यांनीं विश्वविद्यालयाला रामराम ठोकला. आपली प्रकृति बरोबर रहात नाहीं, अशी सवय शाळागुरूंना त्यांनीं सांगितली होती; पण तींत कांहीं तथ्य नव्हतें. उडाणटप्पूपणानें आयुष्य काढावें आणि तरुणांच्या मेळ्यांत फिरून गम्मत करावी असा मात्र त्यांचा हेतु केव्हांच नव्हता, हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. विश्वविद्यालयाची कोणतीहि पदवी न घेतां आपणास तें सोडावें लागलें, याबद्दल त्यांस वाईटहि वाटे.

टॉलस्टॉय यांनीं लहानपणापासूनच रोजनिशी लिहून ठेवण्याचा परिपाठ ठेवला होता. आपण केलेल्या वाईट गोष्टी ते रोज टिपून ठेवीत. पश्चात्तापानें अंतःकरणशुद्धि व्हावी आणि पुढें त्याच गोष्टी करण्याचा मोह पुन्हां पडूं नये, अशा हेतूनें ही रोजनिशी त्यांनीं ठेविली होती. स्वतःच्या वागणुकीकरतां म्हणून पुढील नियम या वेळीं त्यांनीं केले होते.

१ कोणतेहि अडथळे आले, तरी त्यांस न जुमानतां अंगीकृत कार्य तडीस नेणें.

२ तें शक्य तितक्या उत्तम रीतीनें करणें.

३ पुस्तकांत वाचलेली एकादी गोष्ट मी विसरलों, तर पुस्तक न पाहतां धाडवण करून करून ती स्मरणांत आणणें.

४ मनाच्या सान्या शक्तीला चालन देणें.

५ मोठ्यानें वाचणें आणि मनांतले विचार मोठ्यानें बोलणें.

६ एकाद्याकडून मला अडचण होत असली, तर प्रथम त्यांना तसें भासविणें आणि इतकेंहि करून तो न उमजला, तर त्याला तसें स्पष्ट पण नम्रपणें सांगणें.

विश्वविद्यालय सोडल्यानंतर यासनाया येथें जाऊन राहण्याचा वेत त्यांनीं केला. तेथें राहून पुढील अभ्यास कशा प्रकारें करावयाचा हें ठरवून पुढील यादी तयार केली होती.

१ विश्वविद्यालयाच्या पदवीकरतां आवश्यक इतका सान्या कायद्यांचा अभ्यास करणें.

२ निदान व चिकित्सा या वैद्यकांतील दोन अंगांचा अभ्यास करण.

३ फ्रेंच, जर्मन, रशियन, इंग्लिश, इटालियन आणि लार्टीन या भाषांचा अभ्यास करणे.

४ शेतकीचा अभ्यास सोपपत्तिक करून तिचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे.

५ इतिहास, भूगोल आणि पदार्थविज्ञान यांचा अभ्यास करणे.

६ मध्यम प्रतीचें गणित शिकणे.

७ विश्वविद्यालयांतील क्रमावर निबंध लिहिणे.

८ गायन आणि चित्रकला यांत शक्य तितकें पूर्णत्व मिळविणे.

९ स्वतःच्या वामणुकीसाठी नियम तयार करणे.

१० भौतिकशास्त्रांचा थोडासा परिचय करून घेणे.

११ अभ्यास केलेल्या विषयांवद्दल निबंध लिहिणे.

ही यादी वाचूनच एकाद्याची छाती खरोखरच दडपून जाईल. अशा प्रकारचे निश्चय आणि नियम यांच्या शेंकडों याद्या टॉलस्टॉय यांच्या रोज-निर्शांत आढळतात. पुष्कळ वेळां त्यांचा निश्चय लटपटे आणि आपण केलेल्या नियमांचा विसरहिं त्यांस पडे; तथापि ते पुन्हां नव्या दमानें निश्चय आणि नियम पाळीत.

या वेळां धर्मविषयक वावर्तीत त्यांचीं काय मतें होती, हें पुढील ठरा-व्यांत दिसून येईल.

“ जुन्या पद्धतीच्या ख्रिस्ती धर्मांत मी लहानाचा मोठा झालों. माझ्या बाळपणांत आणि तारुण्यांत हींच मतें मला शिकविण्यांत आलीं होती; तथापि माझें वय पुरतें अठरा वर्षांचें झालें नाहीं, तोंच माझ्या चित्तास हीं मतें पटेनाशीं झालीं.”

अशा रीतीनें या काळापासूनच धर्ममतांत त्यांची चलविचल होऊं लागली. या वेळां त्यांचीं स्वतःचीं अशीं कांहीं मतें निश्चित झालीं होती, असं नाहीं; हें उघड आहे. त्यांत या काळां विलक्षण चलविचल मात्र होऊं लागली होती; आणि त्यांच्या चित्ताला कोणत्याहि प्रकारचें स्थैर्य नव्हतें. या आपल्या मनःस्थितीचें वर्णन पुढील शब्दांनीं त्यांनीं केले आहे.

“ लहानपणीं मला शिकविलेलीं धर्ममतें नाहींशीं होऊं लागलीं आणि

तत्वविषयक ग्रंथांच्या वाचनाचा नाद पंधरा वर्षांच्या वयापासूनच मला लागल्यामुळें जुन्या मतांचा त्याग मी जाणून बुजून करूं लागलों. देवळांला जाणें आणि उपवास करणें या दोन्ही गोष्टी मीं सोळाव्या वर्षीच सोडून दिल्या होत्या. माझीं जुनीं धर्ममतें गेलीं, तरी मी अश्रद्धावान् झालों होतों, असें मात्र नाहीं. माझी श्रद्धा कोठें तरी होती; पण ती कोठें होती, हें माझें मलाच सांगतां आलें नसतें. ईश्वर नाहीं, असें मी म्हणत नव्हतां; पण तो कशा प्रकारचा असेल, याचाहि निश्चय मला करवत नव्हता. ख्रिस्ताला मीं सोडलें होतें असें नाहीं, अथवा त्याचा उपदेश मीं अमान्य केला असेंहि नाहीं; पण त्याच्या उपदेशाचें खरें रहस्य काय, हें मात्र मला सांगतां आलें नसतें.”

“ त्या वेळच्या माझ्या मनस्थितीची आठवण करून आजच्या बुद्धीच्या प्रकाशांत तिची तपासणी केली, तर मनुष्यांनीं पूर्णत्व पावावें या विचाराचा उदय त्या वेळीं माझ्या चित्तांत झाला होता, असें मला आढळून येतें; पण पूर्णत्व म्हणजे काय आणि त्याचा उपयोग काय या प्रश्नांना मात्र मला उत्तर देतां आलें नसतें. शक्य तितक्या विषयांचा अभ्यास करून मनाला प्रगल्भता आणावी, असा यत्न मी करीत होतों. सदिच्छेला पूर्णत्व येण्याकरतां कांहीं नियम करून तदनुरूप वागण्याचा यत्न मी करीत असें. शरीराला पूर्णत्व आणण्याकरतां नाना प्रकारचे व्यायाम मीं केले, आणि माझी सहनशक्ति वाढावी म्हणून अनेक प्रकारचे कष्ट करून मीं उपासतापासहि काढले. आपली नीतिमत्ता पूर्ण शुद्ध व्हावी असा माझा आरंभीं हेतु होता; पण पुढें ही पूर्णता एकांगीं नसून सर्वांगांनीं युक्त असावी, असें मला वाटूं लागलें. आपल्या आंगचें चांगुलपण केवळ स्वतःच्याच दृष्टीनें चांगलें असून भागत नाहीं, तर लोकांच्या दृष्टीलाहि तें चांगलें दिसलें पाहिजे, या हेतूनें मी ही धडपड चालविली होती. पुढें या मनस्थितीचें रूपांतर होऊन लोकांहून आपण कांहीं तरी अधिक व्हावें, असें मला वाटे. सामान्य जनतेहून अधिक कीर्तिवंत, अधिक महत्त्वमान् आणि अधिक श्रीमंत व्हावें, असेंहि मला वाटूं लागलें.”

स्त्रीविषयक बाबींत टॉलस्टॉय यांचें जें वर्तन या वेळीं होतें, त्याबद्दल

येथें एक मुद्दा लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. तरुण मुलांनीं स्त्रियांच्या बाबींत फारसा सोंवळेपणा राखण्याचें मुळींच कारण नाही, अशा प्रकारचें सामान्य लोकमत त्या काळीं रशियांत प्रचल होतें. नायकिणीच्या घरीं जाणें यांत दोपास्पद असें कांहीं आहे, असें कोणासच वाटत नसे. किंवाहुना तरुण मुलांना ही गोष्ट आवश्यकच आहे, असंच वडीलधाऱ्या माणसांस वाटे. अशा प्रकारची परिस्थिति भोंवताली असतां टॉलस्टॉय यांस बाहेरख्यालीचा नाद या वेळीं थोडासा लागला होता याबद्दल फारसा दोष त्यांना देतां येत नाही. लियो यांचा वडील भाऊ डिमित्री हा मात्र या बाबींत पूर्ण शुद्ध होता. खुद्द टॉलस्टॉय यांस पुष्कळ वेळां या बद्दल पश्चात्ताप होत असे आणि तो पश्चात्तापहि ते पुन्हां विसरत असत. कित्येक वेळां ते पुढीलप्रमाणें नियमहि करीत असत.

“ स्त्रियांपासून शक्य तितक्या लांब मला राहिलें पाहिजे. समाजांत राहिलें म्हणजे त्यांचें दर्शन घडणार आणि त्यांच्याशीं संघटनहि येणार. पण ही गोष्ट अनिवार्य आहे. तेव्हां तिचा अनिवार्यपणा जाणून घेनेल तोंपर्यंत त्यांची संगति मला टाळली पाहिजे. इंद्रियजन्यसुखाची लालसा, मनोदौर्बल्य आणि चित्ताचें अस्थैर्य इत्यादि दुर्गुणांचा प्रादुर्भाव पुरुषांच्या मनांत स्त्रियांमुळेच होत नाही काय ? पुरुष स्वभावःच धीट, निश्चयी, विवेकयुक्त आणि न्यायी असा आहे. आणि हे त्याचे उपजत गुण नाहीसे होतात, तं स्त्रियामुळे नव्हे, तर कोणामुळे ? पुरुषापेक्षां स्त्रियांची मनो-भूमिका अधिक ग्राहक आहे. यामुळे पूर्वकाळच्या समाजाच्या चांगल्या स्थितींत स्त्रियाहि चांगल्या होत्या. पुरुषांहून त्या अधिक चांगल्या होत्या; पण सध्यांच्या अवनत स्थितींत त्यांजभोंवतीं दुष्ट गोष्टींचें प्राबल्य असल्यामुळे त्या आतां अधिक विघडल्या आहेत, यांत नवल नाही.”

विश्वविद्यालयांत अभ्यास करीत असतां आपला वडील भाऊ डिमित्री यांच्याशीं टॉलस्टॉय यांचें बरेंच संघटन होतें, त्याजसंबंधीं ते म्हणतात—
 “ माझा भाऊ डिमित्री कोणतेंहि काम मनःपूर्वक करी. त्याला दंभ ठाऊक नव्हता. विश्वविद्यालयांत असतांच त्यांचें चित्त धर्माकडे वळलें आणि आपल्या स्वभावास अनुसरून धर्मीन सांगितलेल्या साऱ्या गोष्टी तो मनः

पूर्वक करूं लागला. सर्व प्रार्थनांना तो हजर राही आणि उपासतापासहि करी. त्याची वर्तणुक स्त्रियांच्या वावतींत अत्यंत पवित्र होती; तथापि त्याच्या या धार्मिकपणाबद्दल घरांतलीं वडील माणसेंसुद्धां केव्हां केव्हां थड्डा करीत. आर्हां सारेच त्याची थड्डा करीत असूं. त्याला आर्हीं जगदोद्धारक हें नांव ठेवलें होतें. एके वेळीं एका सरदार घराण्याकडून आमच्या साऱ्या कुटुंबास बॉलचें बोलावणें आलें होतें. डिमेट्रीनें हें बोलावणें अर्थातच नाकारलें. तेव्हां त्याची सगळ्यांनीं खूप थड्डा केली. या साऱ्या हकीकतीवरून मीं एकच बोध घेतला. तो हा कीं, प्रार्थनांना हजर राहणें, धार्मिक गाणीं पाठ करणें आणि उपासतापास करणें या गोष्टी आवश्यक असल्या, तरी त्या मनःपूर्वक केल्या पाहिजेत असें नाहीं. त्यांची नुस्ती वाह्य क्वार्ईत केली, तरी जगाला तेवढें पुरतें.”

“कज्ञान येथें आर्हीं अभ्यास करीत होतो, तेव्हांच डिमिट्रीच्या प्रवृत्तींत फरक पडला होता. सरोया अथवा मी ज्याप्रमाणें मास्को येथें तरुण मुलींच्या संगतींत उडाणटप्पूपाणा करीत होतो, तशी वर्तणुक त्यानें कधींच केली नाहीं. कसल्या प्रकारच्या ख्यालीखुशालीचा शौक त्याला नव्हता. कज्ञान येथें आल्यानंतर माझी नीतिमत्ता अधिकच ढिली पडत चालली. पोपाक नीटनेटका करून झकपक रहावें अशी संवय मला लागली. मिटेंकाला (डिमेट्री) असल्या कोणत्याहि गोष्टीची आवड नव्हती. तारुण्याला सहज असा कोणताहि नाद त्याला नव्हता. तो सदोदीत विचारांत गढलेला, वर्तणुकीनें पवित्र आणि अत्यंत दृढनिश्चयी होता. स्वभावानें तो थोडा तापट असे. त्याला कविता करण्याचा नाद असे आणि त्याहि तो फार जलद रची. शीलर कवीच्या एका काव्याचें सुंदर भाषांतर त्यानें केल्याचें मला आठवतें. तथापि, या विषयाकडे त्याचें विशेषें लक्ष नव्हतें. तो मंडळींत कधींच मिसळत नसे. तो शरीरयष्टीनें उंच आणि जरासा हडकुळा व अशक्त होता; त्याची वृत्ति धर्माच्या बाजूला कां वळली, याचें कांहीं कारण मला कळलें नाहीं.”

“माझ्या ठिकाणीं ज्या एका गुणाचा अभाव होता, तो त्याच्या ठिकाणीं पूर्ण होता. आपल्याविषयीं लोक काय म्हणतात, इकडे त्यानें

कधींहि लक्ष दिलें नाहीं. मनःपूतं समाचरेत हें त्याच्या वागणुकीचें मुख्य तत्व होतें. लोकांच्या निंदेनें जसें त्याला वाईट वाटत नसे, तसा स्तुतीनें त्याला संतोषहि होत नसे. आपल्या तोंडावर आपली कोणीं स्तुति केली तर आपला चेहरा स्वाभाविकपणें हंसरा होतो; पण इतकें स्मितसुद्धां मीं त्याच्या चेहऱ्यावर पाहिलें नाहीं. मी आणि सरोया पोषाकाच्या बाबतींत जितके नीटनेटके होतो, तितकाच मिटेंका निष्काळजी होता. आणि आम्हीं कितीहि वेळां त्याची कानउघडणी केली, तरी आम्हांला त्यानें कधीं उत्तर दिलें नाहीं आणि आपला क्रमहि सोडला नाहीं. आमचे स्नेहि-सोवनी सरदार घराण्यांतले असत. आणि मिटेंकाचा जो एकच स्नेही होता, तो अठरा विश्वे दरिद्री आणि अंगदीं घाणेरड्या पोषाकाचा होता. त्याला आम्हीं थडेनें 'उपाशी विठोवा' असें नांव ठेवलें होतें. मिटेंकाची ही अशा प्रकारची वर्तणुक आपल्या सरदारी घराण्याला बडा लावणारी आहे, असें आमच्या आल्यावाई म्हणत. मग अर्थातच आम्हीं सारे तसेंच म्हणत असूं यांत नवल नाहीं."

विश्वविद्यालयांतील अभ्यासक्रम संपल्यानंतर डिमिट्रियस व लियो यांचा संबंध फारसा राहिला नाहीं. यानंतर हीं मुलें वयांत आल्यामुळें वांटण्या होऊन मिळकत त्यांच्या ताब्यांत आली. यासनायापालियानाची मिळकत लियोला मिळून विरोग्रोव्हो व निकोलस्की येथील मिळकत सर्जेसला मिळाली. त्याचप्रमाणें डिमिट्रियसला कूर्स्क येथील मिळकत मिळाली. आपल्या देशाचें कांहीं तरी हित साधावें अशी डिमिट्रियसची फार इच्छा होती. तेव्हां पिटर्सवर्ग (पेट्रोग्राड) येथें जाऊन कांहीं बड्या सरकारी अधिकाऱ्यांची गांठ त्यानें घेतली. आपल्या हातून जनतेचें हित साधेल अशा प्रकारची कांहीं नौकरी आपणास सांगा, असें त्यानें म्हटलें. तेव्हा त्या अधिकाऱ्यांनाहि फार नवल वाटलें. सरकारी नौकरी जनहितासाठीं करावयाची नसून स्वतःचा मरातव राखण्यासाठीं करावयाची असते, असा त्यांचा समज असल्यामुळें असा प्रश्नसुद्धां कधीं त्यांच्या डोक्यांत आला नव्हता; मग त्याचें उत्तर तरी त्यांना कोठून सुचणार. नौकरीच्या बाबींत निराश होऊन डिमिट्रियस घरीं परत आला आणि लियो टॉलस्टॉय यांस

त्यानें ती हकीकत सांगितली. या हकीकतीनें सामान्यतः एकंदर सरकारी नौकरांवद्दल टॉलस्टॉय यांच्या मनांत वैषम्य उत्पन्न झालें. देशाच्या द्रव्यांतील लहसा भाग वळकावणारे हे अधिकारी निव्वळ स्वार्थसाधु असतात, या टॉलस्टॉय यांच्या मताचें बीजारोपण येथूनच झालें.

डिमित्रीयसची पुढील हकीकत स्वतः टॉलस्टॉय यांनीं पुढीलप्रमाणें सांगितली आहे.

“ मिटेंकाची व माझी भेट वारंवार होत नसे. तथापि त्याची वागणूक पूर्वीसारखीच कडक शिस्तीची असे, हें मला ठाऊक होतें. तंबाखू, दारू अथवा स्त्रिया यांपैकीं कशासहि त्यानें स्पर्श देखील केला नाहीं. तारुण्याच्या ऐन उमेदींत अशा रीतीनें वागणारा तरुण रशियांत त्या काळीं विरळाच असे. अशा रीतीनें पूर्ववय काढल्यानंतर एकाएकीं काय झालें कोण जाणें, तो दारू पिऊं लागला, तंबाखू ओढूं लागला आणि हलकट नायकांच्या नादीं लागून पैशाचा चुराडा करूं लागला. हें कसें झालें तें मला सांगतां येत नाहीं. तथापि त्याच्या एका स्नेह्यानें त्याला विघडविलें, इतकें मात्र मला पक्कें ठाऊक आहे.”

“ तरी अशा स्थितींतहि त्याच्या मनांत पेटलेली धर्माची ज्योत, अगदींच विझाली होती असें नाहीं. कुंटणखान्यांतील एका स्त्रीला प्रथम केवळ दयाबुद्धीनें त्यानें वाहेर काढलें. पुढें तो तिच्याच नादीं लागला. ही स्थितीहि फार काळ टिकली नाहीं. केलेल्या अत्याचारांचा शरीरावर वाईट परिणाम होऊन त्याला क्षयाची व्यथा जडली. या दुर्धर रोगानें त्याची शक्ति जात चालली व शरीर अर्थातच दुर्बळ होऊं लागलें. तथापि त्याचें मनोबल कमी झालें नव्हतें. ओरेल येथें मी त्याला भेटलों, तेव्हां तो विछान्यास अगदीं खिलून गेला होता. त्याचा नुसता अस्थिपिंजर मात्र उरला होता. तरी त्याच्या डोळ्यांत विलक्षण तेज चमकत होतें. त्या कृश शरीरांतला सारा जीव जणूं काय एकट्या डोळ्यांतच येऊन राहिला होता. आपण लवकरच मरणार असें त्याला अखेरपर्यंत वाटत नव्हतें. असल्या स्थितींतूनहि आपण बरें होऊं ही आशा त्याला अखेरपर्यंत होती. मिटेंका पुढें थोड्याच दिवसांनीं वारला.”

विश्वविद्यालयांतून बाहेर पडल्यानंतर टॉलस्टॉय यांचें वाचन चालूच होतें; ही हकीकत मागें सांगितलीच आहे. रूसो, डिकन्स, स्टर्न, पुष्कीन, शीलर, गोगोल, टूर्जिनेफ, ड्राऊझीनीन, ग्रीगोरोविच इत्यादि प्रख्यात ग्रंथकारांचे लेख त्यांनीं वाचले होते. यांतील उत्कृष्ट विचारांचा परिणाम माझ्या चित्तावर फार झाला असें ते म्हणत. यांतील कांहीं विचार खुद्द त्यांच्या विचाराशीं अत्यंत जुळते असल्यामुळें त्यांजबद्दल टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत केव्हांहि चलविचल न होतां, वाढत्या वयाबरोबर ते अधिकच दृढ होत गेले. सरकारी संस्थांबद्दल टॉलस्टॉय यांचें मन अगोदरच कलुषित झालें होतें. अशा स्थितींत डिकन्ससारख्या विख्यात ग्रंथकारानें पार्लमेंट सभेची केलेली थड्या, त्यांस तंतोतंत पटली यांत नवल नाहीं. पार्लमेंटासारख्या संस्था म्हणजे निरुपयोगी बडबड करणाऱ्या जागा होत, हें डिकन्सचें मत टॉलस्टॉय यांना पूर्ण पटलें.

डिकन्सपेशांहि रूसोच्या लेखांचा परिणाम टॉलस्टॉय यांजवर अधिक झाला. ते स्वतः म्हणतात,

“रूसोचे वीसहि ग्रंथ मीं वाचून टाकले. तो मला देवासारखा बाटूं लागला. मी पंधरा वर्षांचा असतां रूसोची एक लहानशी प्रतिमा मीं गळ्यांत बांधली होती. त्याचे पुष्कळ विचार माझ्या विचारांशीं इतके तंतोतंत जुळतात कीं, जणूं काय त्या ओळी मींच लिहिल्या आहेत, असें मला वाटतें.”

व्हालटेअरचेहि कित्येक ग्रंथ टॉलस्टॉय यांनीं वाचले होते आणि त्यानें जी धर्माची थड्या जागोजाग उडविली आहे, ती वाचून विप्राद न वाटतां त्यांना मौजच वाटे.

कोणतीहि गोष्ट करावयाची झाली, तरी ती पूर्ण अंतःकरणानें करावयाची व आपली सारी बौद्धिक शक्ति तींत खर्चावयाची असा टॉलस्टॉय यांचा जन्मसिद्ध स्वभाव होता. आणि या स्वभावास अनुसरून कोणताहि ग्रंथ ते मनःपूर्वक वाचीत. यामुळें त्यांतील कोणतेहि विचार त्यांना एकवार पटले, कीं त्यांच्या चित्तांत ते कायमच होऊन बसत.

इ. स. १८४७ च्या उन्हाळ्यांत टॉलस्टॉय यासनाया येथें येऊन राहिले; तेथें टाशियाना आल्याबाईहि त्यांजबरोबर राहिली होती. या

ठिकाणीं राहून आपल्या मिळकतीवर देखरेख ठेवावी, स्वतःचें शील सुधारावें आणि आपल्या पदरीं असलेल्या सर्फ लोकांची स्थितीहि सुधारावी असा त्यांचा वेत होता. सर्फ लोकांच्या या वेळच्या स्थितीबद्दल आपल्या एका ग्रंथांत त्यांनीं पुढील उद्गार काढले आहेत.

“ माझ्या मिळकतीची अगदीं वाताहात होऊन गेली होती. ती सुधारावी म्हणून मी खटपट करूं लागलों, तेव्हां सर्फ लोकांची करुणाजनक दैन्यावस्था माझ्या नजरेस आली. यांची स्थिति कशा प्रकारची होती, हें शब्दानें सांगण्यासारखें नाहीं. तिची कल्पना बरोबर येण्यास ती प्रत्यक्ष पाहिलीच पाहिजे. माझ्या ताब्यांतल्या सातशें मानवी जीवांचा हिशेब परमेश्वर मला विचारणार नाहीं काय ? असा प्रश्न माझ्या चित्तांत वारंवार उभा राहूं लागला. त्यांच्या कल्याणाचें ओझे माझ्या डोक्यावर आहे, असें मला वाटूं लागलें. सरकारी नौकरींत शिरून आणि आपला मान वाढवून आपल्या अहंकाराचें पोषण करणें अथवा चैनीच्या भोंवण्यांत गरगरां फिरत राहणें हें पाप नव्हे काय ? एकाद्या हलकट नौकराच्या स्वाधीन इतक्या जीवांस करून मीं स्वतः चैनींत राहणें, हें खरोखरच महापातक होय. लोकांच्या उपयोगी पडावें आणि त्यांच्या बऱ्याचा कांहीं उद्योग : पत्ता. अशी इच्छा मला असली, तर तिच्या तृतीसाठीं बाहेरचीं कामें कशाला हवीं ? खुद्द माझ्या घरांतच ती तृप्त होण्यासारखी आहे.”

टॉलस्टॉय यांच्या या उद्योगास फारसें यश आल्याचें दिसत नाहीं. शेकडों वर्षे गुलामगिरी आंगवळणीं पडलेल्या सर्फ लोकांस त्यांचे मार्ग पसंत पडेनात. त्यांच्या दयाबुद्धीबद्दलहि या सर्फ लोकांच्या मनांत शंका येऊं लागली. टॉलस्टॉय यांचे हेतु उच्च होते; तथापि अनुभवानें ते कच्चे होते; यामुळें त्यांच्या हातून कांहीं चुक्याहि अर्थातच झाल्या. यामुळें सर्फ लोकांचा संशयहि कित्येक वेळां दुणावे.

इ. स. १८४७ च्या पावसाळ्यांत टॉलस्टॉय पिटर्सबर्ग येथें आले आणि इ. स. १८८८ च्या प्रारंभीं तेथील विश्वविद्यालयाच्या एका परीक्षेस उमेदवार म्हणून ते दाखल झाले. याच सालाच्या फेब्रुवारी महिन्यांत सर्जियस यांस पुढील पत्र त्यांनीं लिहिलें आहे.

“मी हें पत्र तुला पिटर्सवर्गहून लिहित आहे. आतां येथें कायमचें रहावें असा माझा वेत आहे. येथील गजबज आणि गडबड पाहून मला एक प्रकारचा संताप येतो. मनुष्यानें सदोदित उद्योगी राहिले पाहिजे, हा धडा मला येथेंच चांगला पटला. आळसांत काळ काढणें येथें शक्यच नाही. आजूबाजूला उद्योग आणि गडबड हीं अविरतपणें चालू असतात. आयुष्यांत ज्याला कसलाच हेतु नाही, असा एकहि मनुष्य येथें सांपडत नाही. आळसांत काळ काढावयाचें म्हटलें, तर त्यासाठीं सुद्धां एकादा तरी निरुद्योगी सोवती हवना ?”

“तूं कदाचित् असें म्हणशील कीं, हा माझा विचार क्षणिक आहे; पण आतां तसें खास नाही. मी आतां पूर्वींचा लियो खचित राहिलों नाही. त्या जुन्या लियोंत आणि माझ्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे. नुसते तात्विक विचार आणि उपपत्ति डोक्यांत घोळवून कोणाचाहि निभाव लागावयाचा नाही, अशी माझी पक्की खात्री झाली आहे. याकरतां मनुष्यमात्रानें व्यवहार केलाच पाहिजे. ही कल्पना माझ्या डोक्यांत या पूर्वींच कशी आली नाही, याचें मला नवल वाटतें. एकाद्या तरुणाला आपल्या जीविताचा खरा उपयोग करावयाचा असेल, तर त्याला पिटर्सवर्गसारखें दुसरें ठिकाण साऱ्या राशियांत सांपडावयाचें नाही.”

पण पिटर्सवर्गची त्यांची हौस लवकरच बुरी फिटली असें दिसतें. त्याच साऱ्याच्या मे महिन्याच्या पहिल्या तारखेस त्यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“सरोया, तूं माझी गणना अगदीं मूर्खांत केली असशील, आणि तसें असेल, तर त्यांत तुझी यत्किंचितहि चूक नाही. मी खरोखरच महा-मूर्ख आहे. येथें येण्याचा विचार माझ्या डोक्यांत कोठून शिरला, हें परमेश्वरच जाणें. कांहीं कारण नसतां, मी येथें आलों आणि उपयुक्त अशी एकहि गोष्ट केली नाही; पण पैशाच्या राशीच्या राशी उडवून वर कर्ज मात्र करून ठेवलें. केवढा हा मूर्खपणा ! या मूर्खपणाला खरोखर सीमाच उरली नाही. पश्चात्तापानें माझ्या मनाला केवढ्या दुर्धर वेदना होत आहेत, याची तुला कल्पना सुद्धां नाही. आतां हें कर्ज फेडलें पाहिजे

आणि त्याची फेडहि तावडतोवच झाली पाहिजे. कारण तें लवकर न फिटलें, तर पैशापरी पैसा जाऊन वर अपकीर्तिहि पदरीं पडेल. असला मूर्खपणा एकाद्याच्या हातून साऱ्या जन्मांत एकदांच घडतो. खरोखर या वेळीं माझ्या पाठीवर कोरडे उडवावयास कोणीं नाहीं, हें मोठेंच दुर्दैव होय; पण आतां मला पूर्ण पश्चात्ताप झाला आहे. जवळ वीष खायाला देखील पैसा नाहीं आणि मी कर्जानें तर वुजवुजलेला. या भयंकर स्थितींतून मला सोडविण्याचा कांहीं तरी रस्ता काढ.”

“परमेश्वराची कृपा असली, तर अजूनहि मुधारून मी चांगला होईन. घोडदळ पलटणींत उमेदवार राहण्याचा आतां माझा बेत आहे. सैन्यांत मी शिरलों म्हणजे आपोआपच शिस्त लागून माझा ढिलेपणा नाहींसा होईल. आमचे घोडदळ युद्धावर गेलें, तर लवकरच मला अम्मलदारी मिळेल. मे अखेर आमची पलटण लढाईवर जाईल असा अंदाज आहे. पलटणींत शिरण्यासाठीं जीं जन्मटिपणें लागतात, तीं यासनायाला राहिलेलीं आहेत. शक्य तितक्या लवकर तीं पाठविण्याची तजवीज करावी.”

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं त्यांनीं भावाला लिहिलेल्या एका पत्रांत पुढील मजकूर आहे,

“सागील पत्रांत पुष्कळशा मूर्खपणाच्या गोष्टी मीं लिहिल्या आहेत. घोडदळ पलटणींत मी शिरेन म्हणून मीं लिहिलें; पण माझी परीक्षा नापास झाली तर अथवा चालू युद्ध अधिक निकराचें झालें, तरच मी लष्करांत शिरेन.”

इ. स. १८४९ सालीं हंगेरींत जी वंडाची वावटळ उठली होती, ती नाहींशी करण्याकरतां रशियानें आपलें लष्कर पाठविलें होतें. वरच्या पत्रांतील उल्लेख या युद्धाचा आहे. युद्ध करणें, हें अत्यंत अनीतीचें आहे, या टॉलस्टॉय यांच्या उत्तरवयांत झालेल्या मताची छाया या वेळेपर्यंत पडलेली दिसत नाहीं. या काळीं आपली मनःस्थिति कशा प्रकारची होती, याचें वर्णन खुद्द टॉलस्टॉय यांनीं पुढील शब्दांनीं केलें आहे:—

“टाशियाना आत्याबाईबरोबर एकाद्या खेड्यांत राहणें मला फारच सुखकर होतें; पण शानाची भूक या वेळीं मला इतकी तीव्र लागली होती

कीं, तें सुख सोडून मी तेथून बाहेर पडलों. पिटर्सबर्ग येथें दोन मार्ग मला मोकळे होते. एक लष्करांत शिरून हंगेरियाच्या मोहिमेवर जावें अथवा विश्वविद्यालयाचा क्रम संपवून मुल्की नौकरांत शिरावें. मी लष्करांत शिरलों असलों, तर बढती होऊन माझा मान लवकर वाढला असता; पण ज्ञान-संपादनाची इच्छा अधिक तीव्र असल्यामुळें मी अभ्यास करूं लागलों. कायद्याच्या दोन परीक्षाहि मी दिल्या; पण अखेरीस अनेक गोष्टींनीं पिटर्सबर्गचा वीट येऊन मी पुन्हां आपल्या खेड्यांत परत आलों.”

कायद्याच्या एका परीक्षेंत टॉलस्टॉय हे उत्तम रीतीनें पास होऊन त्यांचा नंबरहि चांगला वर आला; पण मध्येंच त्यांचें मन बदलून कायद्याची अखेरची पदवी मिळविण्याच्या भानगडींत न पडतां ते यासनायाला परत आले.

टॉलस्टॉय यांच्या चित्ताला कोणत्याहि प्रकारची स्थिरता नव्हती, आणि त्यांचें वर्तन सदोदित धरसोडीचें होतें; असा आक्षेप वग्याच टीकाकारांनीं घेतला आहे. पूर्ववयांतील त्यांच्या वर्तनांत अशा आक्षेपाला जागा दिसते, ही गोष्ट खरी; तथापि स्वमतानुसार आचरण ठेवण्यांत त्यांनीं किती दृढता ठेवली होती; ही गोष्ट त्यांच्या एकंदर आयुष्यक्रमांत इतकी स्पष्ट झाली आहे कीं, वरील आक्षेपास त्यामुळें फारसें महत्त्वच उरत नाही. मनुष्याच्या मनोघटनेंत दौर्बल्य किती भरलें आहे, याचा अनुभव आपणा सर्वांस आहेच. टॉलस्टॉय हे सत्पुरुष झाले, तरी तेहि मनुष्य होते. या करतां प्रसंगीं त्यांचाहि निश्चय लटपटावा हें स्वभावाविरुद्ध नाही. फरक इतकाच कीं, कितीहि वेळां चूक झाली, तरी पुनः पुन्हां आपली वर्तणुक सुधारण्याचा यत्न टॉलस्टॉय करीत. एक दोनदां यत्न फसला, म्हणजे सामान्य मनुष्य तो नादच सोडून देतो. परंतु टॉलस्टॉय यांनीं तसें केव्हांच केलें नाही. जे सद्गुण आपल्या आहाराबाहेर आहेत, असें त्यांना आरंभीं वाटत होते, तें अट्टाहासानें त्यांनीं आपलेंसे केले. भोंवतालची परिस्थिति अत्यंत विरुद्ध असतांहि तिच्याशीं टक्कर मारून आपला मूळचा स्वभाव त्यांनीं बदलून टाकला. ज्ञानाची आणि धार्मिकतेची अत्यंत तीव्र लालसा त्यांच्या ठिकाणीं होती. ही लालसा इतर प्रापंचिक गोष्टींनीं अथवा मोठे-

पणाच्या हावेनं कमी होऊं न देतां स्वप्रयत्नानें ती त्यांनीं तृप्त केली. सामान्य मनुष्याला जगांत मोहाचे जसे अनेक प्रसंग येतात, तसेच त्यांसहि आले होते. त्यांचें कुळ मोठें होतें. त्यांचे वशिलेहि जबर होते आणि लौकिक मोठेपणा मिळविण्याची हाव त्यांनीं धरली असती, तर ती तृप्त करण्याचीं साधनें त्यांजपाशीं ज्ययत होतीं; पण सामान्य मनुष्याप्रमाणें अशा प्रकारच्या पोकळ कीर्तीला आणि डामडौलाला ते बळी पडले नाहींत, हाच त्यांचा विशेष होय. अखेरीस त्यांचें नांव सर्व जगभर गाजलें; पण कीर्तीच्या मार्गें ते लागल्यामुळें नव्हें, तर कीर्ति त्यांच्या मार्गें लागल्यामुळें गाजलें.

धार्मिक उपपत्ति केवळ बुद्धिगत करून त्या डोक्यांत घोळवीत राहिल्यानें खरी शांति प्राप्त होत नाहीं; या गोष्टीची जाणीव टॉलस्टॉय यांस या वेळीं होत असल्याचें वरील दोन उतान्यांवरून दिसून येतें. बुद्धीला आचार आणि अनुभव यांची जोड अवश्य पाहिजे.

पिटर्सबर्ग सोडून यासनाया येथें टॉलस्टॉय परत आले, त्या वेळीं रूडोल्फ नांवाचा एक जर्मन गवई त्यांनीं बरोबर आणला होता. याची बुद्धिमत्ता चांगली असून त्याला गायनकलेचें रहस्यहि चांगलें समजलें होतें; पण त्याला दारूचें भयंकर व्यसन जडलें होतें. पिटर्सबर्ग येथें रूडोल्फची गांठ पडून टॉलस्टॉय यांस गाण्याचा नाद लागला. कोणतीहि गोष्ट मनःपूर्वक करावयाची हा त्यांचा उपजत स्वभाव असल्यामुळें या कलेंतहि थोड्याच दिवसांत बऱ्या प्रतीचें ज्ञान संपादन करून ते पियानो वाजविण्यासहि शिकले. गायनाचा परिणाम त्यांच्या चित्तवृत्तीवर फार लवकर होई आणि स्वभावतःच ते मार्मिक असल्यामुळें कोणी चांगलें गायन केल्यास त्यांची वृत्ति ताबडतोब रंगून जाई.

टारियाना अत्याबाई तरुण असतां पियानो वाजविण्यास शिकल्या होत्या; पण अलीकडे तीस वर्षें या वाद्याला त्यांनीं बोट लावलें नव्हतें. पिटर्सबर्ग सोडून टॉलस्टॉय परत आले त्या वेळीं अत्याबाई त्रेपन वर्षांची झाली होती. तथापि आपल्या भाच्याच्या आग्रहावरून त्या पुन्हां पियानो

बाजवूं लागल्या. त्यांची वादनपद्धति इतकी सशस्त्र होती की, कित्येक वेळां टॉलस्टॉय अगदीं चकित होऊन जात.

यानंतरचीं तीन वर्षे टॉलस्टॉय यांनीं यासनाया आणि मास्को येथें जाऊनयेऊन काढलीं. अनेक गोष्टींबद्दल निश्चय करावे आणि कांहीं दिवस पाळून कांहीं दिवस सोडून द्यावे, हा प्रकार या वेळांही चालू होता. त्यांच्या दोन्ही वडील भवांच्या दोन तऱ्हा होत्या. डिमिट्रियस या वेळां शुद्ध वैराग्यासारखा होता. आणि सर्जेस खूप चैनी होता. खुद्द टॉलस्टॉय यांची वर्तणूक कधीं डिमिट्रियससारखी तर कधीं सर्जेससारखी असे. पुष्कळ वेळां ख्यालीखुशालींत, शिकारी करण्यांत आणि कोल्हाटणीच्या पोरींच्या नादांत ते गुंग असत. त्यांच्या सान्या आयुष्यक्रमांत हाच काळ अगदीं वाया गेल्यासारखा होता. तथापि अशा भोंवऱ्यांत ते सांपडले असतांही त्यांची विवेकबुद्धि अगदींच निद्रावश नव्हती, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. इ. स. १८५० सालीं त्यांनीं लिहिलेल्यां रोजनिशींत या गोष्टींचा पश्चात्तापपूर्वक उल्लेख केलेला आहे. आपल्या वर्तणुकीचे कित्येक नियमहि त्यांनीं नमूद केलेले आहेत. प्रत्येक गोष्ट वक्तशीर होण्यासाठीं वेळा नेमून टाकल्याचा उल्लेखहि जागोजाग आढळतो; पण पुष्कळ वेळां त्यांची वृत्ति उलट खाऊन ते पुन्हां भडकून जात.

इ. स. १८४९ सालीं शेतकरी लोकांच्या शिक्षणासाठीं यासनाया येथें टॉलस्टॉय यांनीं एक शाळा काढली होती; पण पुढें पैशांच्या अडचणीमुळें त्यांना ती लवकरच बंद करावी लागली. सरकारच्या परवानगीवांचून शाळा सुरू करतां येत नाही, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांस इ. स. १८६२ सालांपर्यंत ठाऊक नव्हती.

लग्न करून संसारांत पडावें आणि आपला आयुष्यक्रम रेखीव असावा. अशी टॉलस्टॉय यांना इच्छा झाली. स्त्रियांच्यासंबंधीं त्यांची वागणूक बरीच ढिलेपणाची होती; तथापि कोणत्याहि स्त्रीशीं संबंध घडल्यास द्रव्याच्या द्वारे तिचा हिशोब ते शक्य तितक्या लवकर पुरा करून टाकीत. हा नियम त्यांनीं कडकपणें पाळला होता. त्यांच्या ठिकाणीं कामविकार फार जांज्वल्य होता. 'दारूचें, जुगारीचें, विडीचें अथवा दुसरें कोण-

तेंहि व्यसन मला इतकें चिकटून वसलें नाहीं; पण कामविकार जिंकण्यास मात्र भयंकर खटपट मला करावी लागली. हा विकार मनुष्याच्या सद्वृत्तीला घातक आहे, ही गोष्ट मला ठाऊक होती; तथापि पुष्कळ वेळां माझा अगदीं निरूपाय होई.' असें त्यांच्या रोजनिशींत उद्गार आहेत. रशियांतील एकंदर तरुणांत सामान्यतः स्त्रियांच्या बाबतींत ढिल्लेपणा किती होता आणि खुद्द वडीलधारीं माणसें सन्मार्गाचा उपदेश न करतां या चाममार्गाला भरच देत, या गोष्टीचा विचार केल्या, म्हणजे टॉलस्टॉय यांसहि फारसा दोष देतां येत नाहीं-

अशा स्थितींत इतर कांहीं तरुणांप्रमाणें टॉलस्टॉय यांच्या हातून अत्याचार घडले नाहींत व त्यांची दृष्टि सम्यकुदुंबांत शिरली नाहीं, हेंच त्यांस भूषणावह म्हटलें पाहिजे. खाजगी कुटुंबांतील मुलींशीं संबंध येऊन त्यांचें पर्यवसान अखेरीस द्रव्य युद्धांत घडवें, असे प्रकार त्या वेळीं रशियांत राजरोस घडत. असल्या प्रसंगांत टॉलस्टॉय कधींहि सांपडले नाहींत. हा विकार कमी व्हावा, म्हणून टॉलस्टॉय किती घडपडत या गोष्टीचें प्रत्यंतर त्यांच्या या वेळच्या रोजनिशींत जागोजाग सांपडतें.

इ. स. १८५० च्या सुमारास ते पैशाच्या बऱ्याच अडचणींत आले होते. जुगारीचा आणि इतरहि वाईट नाद त्यांना असल्यामुळें दौलतीचें उत्पन्न चांगलें असतांहि पैसा त्यांच्या हातांत टिकत नसे. तेव्हां पोस्टाचें टपाल पोंचविण्याचें कंत्राट घेऊन कांहीं द्रव्य संपादन करावें अशीहि खटपट त्यांनीं केली; पण अनेक कारणांनीं त्यांचा हा वेत सिद्धीस गेला नाहीं.

इ. स. १८५०-५१ चा हिवाळा त्यांनीं बहुतेक मास्को येथें घालविला. या वेळीं टाशियाना आल्यावाईला लिहिलेल्या एका पत्रांत ते म्हणतात, "गव्हाची चपाती आणि कोवीची आमटी एवढ्यावरच सध्यां माझा निर्वाह होतो. बाहेर हॉटेलांत जाऊन कांहीं अधिकउणें खाण्याची इच्छा मला होत नाहीं. जुगार खेळूं नको, असा जो उपदेश तूं मला केलास, तो मला अगदीं मान्य आहे. या गोष्टींत नफ्याची एकहि बाजू नसतां मनुष्याचें सर्वतोपरी नुकसानच होतें, हें तुझें म्हणणें मला अगदीं

कबूल आहे. आकरतां हा नाद मी आतां सोडीन असा मला भर-
वसा आहे.”

पुढें थोडे दिवस यासनायाला राहून टॉलस्टॉय मास्को येथें पुन्हां परत
आले. या वेळीं त्यांच्या मनांत तीन हेतु होते. जुगार खेळावी, लग्न
करावें आणि सरकारी मुलकी नौकरींत शिरावें. या तीन हेतूपैकीं या वेळीं
एकहि साध्य झाला नाहीं. जुगारीचा मात्र त्यांना वीट आला. लग्नाला
प्रेमवद्ध पत्नी त्यांना सांपडली नाहीं आणि नौकरींत शिरण्यासाठीं अवश्य
लागणारीं शिफारसपत्रें त्यांजपाशीं मुळींच नव्हतीं.

या वेळीं मास्को येथून लिहिलेल्या एका पत्रांत ते म्हणतात, “ वसंत-
ऋतूंत मनुष्याची नीतिमत्ता चांगली असते, असें मला वाटतें. या ऋतूंत
जे कांहीं चांगले निश्चय मी करतां, ते कांहीं दिवस तरी टिकतात; पण
हिवाळा आला कीं माझ्या वृत्तींत विलक्षण चलविचल होते.”

या वेळीं धर्माचा विचार त्यांच्या डोक्यांत हळू हळू प्रबळ होऊं पहात
होता. मनुष्याच्या आंगीं शांतता असणें, अत्यंत आवश्यक आहे, असें
त्यांस वाटूं लागलें. या वेळीं त्यांनीं धार्मिक उपासतापासहि केले.

पिटर्सबर्ग येथें असतां टॉलस्टॉय यांस पुष्कळ कर्ज झालें होतें, हें वाच-
कांना आठवत असेलच. या कर्जाची पुरी फेड अद्यापीहि झाली नव्हती.
तेव्हां शक्य तितकी काटकसर करून लवकर ऋणमुक्त कसें होतां येईल,
याची जबर काळजी त्यांस लागली होती. याच वेळीं त्यांचा वडील भाऊ
मिकोलास कॉकेशस प्रांतांतील आपल्या लष्करी नौकरीवरून रजेवर आला
होता. तेव्हां त्यांच्याबरोबर कॉकेशस प्रांतीं जाऊन नौकरीची कांहीं तज-
वीज पहावी, असा वेत त्यांनीं केला. आपली सर्व मिळकत आपल्या
मेव्हण्याच्या स्वाधीन करून तिचें उत्पन्न कर्जाच्या फेडीकडे लावण्यास
त्यांनीं त्याला सांगितलें.

अशा रीतीनें स्वतःच्या घरापासून लांब जाण्यांत टॉलस्टॉय यांचा
दुसराहि एक हेतु होता. यासनाया येथें कोल्हाटणीच्या पोरी वारंवार येत
आणि त्यामुळें टॉलस्टॉय यांचा मोह अनिवार होई. तेव्हां दूर कोठें निघून
गेल्यास हा मोह तरी पडणार नाहीं, असें त्यांस वाटे.

रशियांतील शेतकरी अथवा सर्फ लोक आणि त्यांचे मालक जमीनदार, यांचे परस्पर संबंध या वेळीं रशियांत कसे होते, याचें थोडेंसें विवेचन येथें अप्रासंगिक होणार नाहीं. सर्फ लोक सर्वस्वीं आपल्या मालकांच्या ताब्यांत असत. यामुळें जमिनीची मशागतच नव्हे, तर मालकाचें कोणतेंहि काम फार थोड्या खर्चांत होई. अशा स्थितींत तरुण जमीनदारांच्या हातांत अधिकउणा पैसा खेळत असला, तर त्यांत नवल नाहीं. ताहूय आणि पैसा हीं दोन एकत्र झालीं म्हणजे चैनीनें तेथें प्रवेश करावा, हें रास्तच आहे. एकादा तरुण जमीनदार अगदीं डबघाईस आला, तर एकाद्या श्रीमंताच्या मुलीशीं लग्न करून अथवा आपल्या कुळाच्या मोठ्या नांवावर एकादी मोठी सरकारी नौकरी पत्करून आपली बाजू सावरीत असत. धर्माचें म्हणून कांहीं बंधन असेल असें म्हटलें, तर रशियांत तेंहि त्याकाळीं अगदीं ढिलें होतें. जुने लोक शुद्ध कर्मठ असत आणि नव्या लोकांची स्थिति 'इतोभ्रष्टस्ततोभ्रष्टः' अशी झाली होती. जुनीं बंधनें त्यांना वेडगळपणाचीं वाटत आणि सुधारलेल्या धर्ममतांवद्दल त्यांची वृत्ति संशयात्मक होती. यामुळें पूर्वीचें मोडलें आणि नवें जोडलें नाहीं, अशा अर्धवट स्थितींत हा रशियन तरुणवर्ग सांपडला होता. रशियांतील नीति-विपयक कल्पना त्या वेळीं किती दिल्या होत्या हें मागें सांगितलेंच आहे. तेव्हां त्या बाजूनेंहि त्यांच्या वागणुकीस आळा पडण्यासारखा नव्हता. राजकीय बाबतीकडे त्यांचीं मनें वळवून त्यांत त्यांचें लक्ष गुंतावें असें म्हटलें, तर रशियांत तेंहि शक्य नव्हतें. कोणत्याहि चळवळीला राजकीय स्वरूपाचा थोड्यासा वास आला, तरी सरकार ती चळवळ ताबडतोब हाणून पाडी. यामुळें लोकोपयोगी कार्याकडेहि त्यांचें लक्ष लागण्यासारखी परिस्थिति नव्हती. सरकारी नौकरींत शिरावयाचें म्हणजे लोकोपकाराकरतां नव्हे, तर स्वतःचा मान वाढविण्याकरतां, उदरभरणाकरतां अथवा कांहीं तरी केलें पाहिजे म्हणून त्या करतां म्हणा, अशी रशियन तरुणांची समजूत होती. अशा रीतीनें रशियन तरुणांचा कोंडमारा त्या वेळीं चोहोंबाजूनें झाला होता.

रशियांतील श्रीमंत आणि तरुण जमीनदार वर्ग अशा रीतीनें सामान्य

जनतेपासून अलग झाला होता. रशियांतील अंतःस्थिति सुधाराची आणि प्रजाजनांना अधिक राजकीय हक्क मिळावेत अशी त्यांची इच्छा नव्हती असें नाही; पण रोजच्या व्यवहाराशी त्यांची फारकत झाली असल्यामुळे कल्पना आणि व्यवहार यांचा मेळ त्यांच्या ठिकाणी राहिला नाही. व्यवहाराचें स्वरूप जड आहे. आणि कल्पनेची सांगड त्यांच्याशी झाली असली म्हणजे ती भलतीकडे भटकण्याची भीति नसते. अमुक गोष्ट करावी, असं कल्पनेनें ठरविल्यावर ती व्यवहार्य करण्याची खटपट कोणी करूं लागला, तर अनेक अडचणी त्याच्या मार्गांत येऊन त्याचें पाऊल अत्यंत मंद गतीनें पुढें पडत असतें; पण व्यवहाराची ही जड शृंखला त्याच्या पायांत असली म्हणजे केवळ कल्पनावश होऊन तो भटकत नाही. पण व्यवहाराशी त्याची फारकत झाली, म्हणजे त्याची कल्पना मोकार सुटून वाटेल तसा धिंगाणा घालूं लागते. परंतु तीमुळे व्यवहाराच्या चालू मार्गांत दृष्टीस येण्यासारखा फारसा फरक मुळींच होत नाही. मोकाट कल्पनेचे परिणाम इतर लोकांच्या चित्तावर मुळींच होत नाहीत असें नाही, पण ते परिणाम इतके सूक्ष्म असतात कीं, चालू व्यवहाराची दिशा त्यामुळे बदलत नाही.

टॉलस्टॉय यांच्या तरुण वयांत त्यांच्या आजूबाजूची परिस्थिति कशी होती, हें लक्षांत आलें म्हणजे पुढें त्यांची विचारसरणी कशी तयार झाली, हें समजण्यास सोपें पडेल. टॉलस्टॉय हे इतर तरुणांप्रमाणें व्यवहारापासून बहुतेकांशीं अलग होते. यामुळे स्वतःपलीकडे पाहण्याचें फारसें कारणच त्यांस नव्हतें. त्यांच्या उत्क्रांतीच्या मार्गांत व्यवहारिक अडचणी यामुळे फारशा आल्या नाहीत ही गोष्ट खरी, तथापि व्यावहारिक लोकांना जें ज्ञान आपोआप प्राप्त होतें अथवा जैरूरीमुळे जें त्यांना प्राप्त करून घ्यावें लागतें त्या व्यवहारी ज्ञानाचा अभाव टॉलस्टॉय यांच्या ठिकाणी होता.

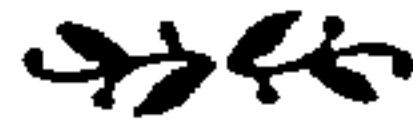
इतर लोकांशीं त्यांचा संबंध फारसा नसल्यामुळे आपल्या मतांमुळे त्यांस वाईट वाटेल कीं काय, हा विचारहि त्यांस शिवत नसे. व्यवहारिक अडचणींची कल्पना त्यांस नसल्यामुळे कल्पनासृष्टि आणि व्यवहारसृष्टि यांतील भेदाची जाणीवहि त्यांस फारशी नव्हती. यामुळे राज्यपद्धति, कायदेकानू, चालू धर्म वगैरे बाबतींत व्यवहारास सोडून ते आपलीं मते

वनवीत आणि कोणाचीहि दिक्कत अथवा भीड न वाळगतां तीं ते खुशाल प्रसिद्ध करीत. समाजापासून ते अलग असल्यामुळें समाजांत कोणत्या रूढी पक्क्या होऊन बसल्या आहेत, याचेंहि भान त्यांस नसे. समाजांत अनेक-विध प्रकारचीं माणसें असतात. 'पिंडे पिंडे मतिभिर्नः' हें तत्व लक्षांत घेतां या अनेकविध प्रकृतींच्या माणसांत फूट न होईल, अशा रीतीनें कल्पना-मय तत्वें व्यवहारांत आणणें हें सामाजिक पुढाऱ्याचें कर्तव्य होय. तुमचीं तत्वें कितीहि चांगलीं असलीं, तरी व्यवहारी लोकांना तीं पटल्याशिवाय त्यांचा आचार कसा होणार? टॉलस्टॉय हे स्वतःच्या अलगपणामुळें या गोष्टींचा फारसा विचारच करीत नसत; तथापि स्वतःचीं तत्वें स्वतः पुरतीं तरी आचरण्यांत त्यांचा विलक्षण अट्टाहास दिसे. या बाबींत आपल्या मार्गें कोणीं येत आहे कीं नाहीं, इकडे त्यांनीं दुकूनहि पाहिलें नाहीं. स्वतत्वानु-सार आचरण करणें, हें आपलें वैयक्तिक कर्तव्य असून इतरांचा त्याशीं संबंध नाहीं, असें त्यांस वाटे.

अशा रीतीनें त्यांच्या दृष्टीची दिशा सामान्यजनापासून आरंभींच वेगळी झाली होती. कोणत्याहि बाबीकडे सामान्य लोक ज्या दृष्टीनें पाहतात, ती-हून टॉलस्टॉय वेगळ्या दृष्टीनें पहात. आणि पुष्कळ वेळां असेंहि होई कीं, सामान्य मनुष्यांना सहजगत्या समजणाऱ्या गोष्टी टॉलस्टॉय यांस मुळींच समजत नसत. टॉलस्टॉय यांच्या एकंदर वागणुकीचा हाच विशेष होय. एकाद्या सामान्य गोष्टीची त्यांची मांडणीसुद्धां तात्विक दृष्टीनें केली असे.

टॉलस्टॉय यांस कोणतेंहि बाह्य बंधन नव्हतें. ते अखेरपर्यंत उत्सृंखळ-पणें वागले असते, तर त्यांस लगाम घालणाराहि कोणीं नव्हता. अशा स्थितींत केवळ स्वतःची विवेकबुद्धि जागृत ठेवून ते सत्पुरुषाच्या पदवीस पोहोंचले, हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. हें महनीय स्थान केवळ स्वतःच्या बळावर त्यांनीं मिळविलें. ही विशेष गोष्ट लक्षांत ठेवली म्हणजे पुढें जीं त्यांचीं मतें बनलीं. तीं तशीं कां बनली, या गोष्टीचा खुलासा होईल. ।

प्रकरण तिसरें.

कॉकेशस प्रांतीं.

तारीख २० एप्रील सन १८५१ रोजी निकोलस आणि लियो टॉलस्टॉय यासनायाहून निघाले, ते प्रथम मास्कोला येऊन पंधरा दिवस तेथे राहिले. मास्कोहून निघून ठराविक रस्त्याने कॉकेशसकडे न जातां ते कझान येथे गेले. या ठिकाणीं सुमारे आठवडा त्यांनीं काढला. या ठिकाणीं लियोचें प्रेम एका तरुणीवर जडलें, पण तें फलद्रूप होण्यापूर्वीच हे दोघे बंधु कॉकेशस प्रांतीं गेले.

कझान येथून सरॉटाफ येथे जाऊन व तेथे एक मोठी बोट भाड्याने घेऊन व्होलगा नदीतून ते अस्त्राखान येथे गेले.

टॉलस्टॉय यांच्या ठिकाणीं चैनीची प्रवृत्ति आणि सामाजिक लहान-मोठेपणाचा भेद हीं फारशीं नव्हतीं. त्यांचा बंधु निकोलस हाहि जात्या आव्यताखोर नसल्यामुळे या दोघां बंधूंचा सहवास परस्परांस सुखा-वह झाला.

निकोलस टॉलस्टॉय यांच्या तोफखान्याचा मुक्काम त्या वेळीं स्टारो-ग्ल्याडोस्क येथे होता. हें गांव अस्त्राखानपासून सुमारे पावणेतीनशें मैलां-वर असून रेल्वेची सोय नसल्यामुळे हा सारा प्रवास घोड्याच्या गाडीनें करावा लागला. अशा रीतीनें सुमारे महिनाभर प्रवास करित करित हे दोघे बंधु आपल्या मुक्कामीं पोहोचले.

कॉकेशस डोंगराजवळील जार्जिया हा प्रांत इ. स. १७९९ सालीं आपखुषीनें रशियाच्या स्वाधीन झाला. या प्रांतांतील भुरग्या डोंगरी जातींस आपल्या पुरें ताब्यांत आणणें रशियास अवश्य वाटलें. आरंभीं हें काम फार हळू हळू चाललें होतें; पण टॉलस्टॉय बंधु तेथे पोहोचले त्या वेळीं रशियन सेनापतीनें बरीच उचल करून या मोहिमेचें काम झपा-थ्यानें सुरू केलें होतें. सैन्याचा मुख्य तळ टेरेक नदीच्या कांठीं पडला होता. या भुरग्या जातींस जिंकण्याचें काम बऱ्याच जोरानें सुरू होऊन

शामिल नांवाचा त्यांचा एक प्रसिद्ध व धाडसी मोहरक्या रशियनांच्या हातीं सांपडला होता. स्टारोग्ल्याडोस्क येथें येतांच सेनापतीच्या हुकमानें निकोलसची रवानगी अघाडीच्या एका मुक्कामावर होऊन तो आपल्या तोफखान्यासुद्धां तेथें गेला. या ठिकाणीं लियो यांस डोंगरांतील विशाल वनश्रीचें प्रथम दर्शन झालें आणि त्याचें एक सुंदर चित्र कोझाक नांवाच्या कादंबरींत त्यांनीं रंगविलें आहे. इ. स. १८५१ च्या जुलई महिन्यांत आत्यावाईला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात,

“ येथें येऊन आम्हास तीन आठवडे होत आले. आमचा मुक्काम एका तंबूंत आहे; तथापि हवा फार आरोग्यदायक असल्यामुळें आणि आतां संवय झाल्यामुळें माझी प्रकृति ठीक आहे. या ठिकाणीं कढत पाण्याचे झरे आहेत आणि आजूबाजूला विशाल डोंगरांच्या ओळी आहेत. प्रचंड खडक जणूं काय एकमेकांवर रचलेच आहेत असें वाटतें. या लांबचलांब पर्वतराजींत जागजागीं खिंडारें पडून खोरीं झालीं आहेत, आणि त्यांतून उष्ण पाण्याचे झरे खळखळ वहात असतात. पाणी अगदीं सळसळत असल्यामुळें खोऱ्याचा वरील भाग वाफेनें झांकून गेलेल्या असतो. हें पाणी इतकें कढत आहे कीं, त्यांत अंडें टाकलें, तर अवघ्या तीन मिनिटांत तें पक्कें शिजून निघतें. तारतार लोकांच्या वायका कपडे धुण्यासाठीं येथें एकसारख्या येत असतात. त्या आपले कपडे पायानें तुडवून धुतात. वारूळावर मुंग्या जशा नेहमीं फिरत असतात, त्याप्रमाणें डोंगराचा हा भाग माणसांनीं नेहमीं गजबजलेला असतो. तारतार वायका बहुधा सुस्वरूप आणि बांधेसूद असतात. येथील वस्ती गरीब लोकांचीच आहे; तथापि त्यांचे पेहराव मोठे सुंदर दिसतात. आजूबाजूला डोंगराची भव्य वनश्री आणि त्यांत मधून मधून फिरत असलेल्या सुंदर पोषाकांच्या स्त्रिया, हा देखावा इतका मनोरम आहे कीं, तो पहात असतां तासांचे तास केव्हां निघून जातात, हें मला समजतसुद्धां नाहीं. येथील उष्ण झऱ्यांचें पाणी फार आरोग्यदायक आहे. येथें आल्यापासून माझ्या पायांतला संधिवात पार नाहींसा झाला आहे.”

या ठिकाणीं टॉल्स्टॉय यांस जे रशियन लष्करी अधिकारी भेटले, त्यांत

अक्षरशत्रूंचाच भरणा मोठा होता. यामुळे असल्या प्रकारच्या लोकांशी टॉलस्टॉय यांचा दाट परिचय होणे शक्यच नव्हते. आरंभीं तर त्यांच्या गांवठळपणाचा टॉलस्टॉय यांस वाट आला; पण पुढें संवयीनें ते त्यांच्यांत थोडेसे मिसळूं लागले. तथापि, कोणार्शीहि फारसा स्नेह न ठेवतां आढ्य-तेचा आरोप आपणावर येऊं नये इतक्या वेतानें ते वागत. या लाकरी कामगारांत निकोलसचे स्नेही पुष्कळ असल्यामुळे टॉलस्टॉय यांस संबंधी फारशी टीका होत नसे.

यावेळीं टॉलस्टॉय यांच्या वृत्तींत कशी विलक्षण चलविचल होत होती, हें त्यांच्या रोजनिशींतल्या पुढील उतान्यावरून दिसून येईल.

“जून १८५१.”

“काल साऱ्या रात्रभर मला नीटशी झोंप आली नाहीं. रोजनिशी लिहून झाल्यावर मीं मनोभावे ईश्वराची प्रार्थना केली. प्रार्थना करीत असतां जो सात्विकभाव प्राप्त होतो, त्याचें शब्दांनीं वर्णन करणें अशक्य आहे. प्रार्थना करणें म्हणजे अर्ज करणें अथवा एकाद्या प्राप्त वस्तूवद्दल परमेश्वराचे उपकार मानणें, हा जर प्रार्थनेचा अर्थ असेल, तर त्या दृष्टीनें मात्र मीं प्रार्थना केली नाहीं. लौकिकसुखांपेक्षां दुसऱ्या पलीकडच्या सुखाची जोड मीं परमेश्वरापाशीं मागितली. मला काय हवें आहे, हें माझ्या चित्ताला बरोबर जाणवलें; पण तें शब्दानें मात्र सांगतां येत नाहीं. या जगाचा जो सर्व-मय प्राण त्यांत एकरूप होऊन जावें, अशी इच्छा मला झाली. माझ्या अपराधांची क्षमा मीं मागितली. छे ! छे ! क्षमा कशाची ? कारण ज्याअर्थीं हा कल्याणमय क्षण त्यानें मला दिला, त्याअर्थीं त्यानें क्षमा केलीच आहे. परमेश्वरापाशीं मीं कांहीं मागावें; पण मागावें तरी काय ? मागण्यासारखी वस्तु मला कांहींच सुचेना, आणि कांहीं मागणे कोणत्या शब्दांनीं मागावें हेंहि मला समजेना. मीं परमेश्वराचे आभार मानले; पण ते शब्दांत व्यक्त झाले नाहींत, अथवा विचारांतहि ते आले नाहींत. सर्व भावना एकरूप झाली होती. हृदयांतून भीति समूळ नाहींशी झाली होती. सर्व भावना एकरूप झाल्यामुळे तिला प्रेम म्हणावें कीं आशा हें नांव द्यावें कीं श्रद्धा या नांवानें तिला संबोधावें हें मला

कांहींच समजेनासें झालें. ज्या साऱ्या भावना एकवटून एकरूप झाल्या होत्या. परमेश्वराच्या प्रेमानें अंतःकरण तुडुंव भरल्यामुळें सद्भावना मात्र शिल्लक उरून दुष्ट भावना नाहींशा झाल्या होत्या. या उच्चतम वातावरणांतून खालीं घसरून मानवी जीविताची दुसरी क्षुद्र आणि पापमय वाजू अवलोकन करणें, किती भयप्रद आहे वरें ! छे ! छे ! या वाजूकडे माझ्या मनाचा मुळींच ओढा नाहीं. परमेश्वरानें आपल्या हृदयांत मला ठाव द्यावा इतकीच माझी इच्छा आहे. माझ्या अंगांत अस्थीमांस आहे, ही गोष्टसुद्धां मी विसरलों. छे ! छे ! एवढें माझें भाग्य कोठलें ? मी आजूबाजूला पाहूं लागतांच दंभाचा आणि पापाचा भेसूर ध्वनि माझ्या कानां पडला. मानवी जीविताची पोकळ वाजू माझ्यां समोर दिखू लागली. याच भयंकर ध्वनीनें माझ्या आनंदाचा नाश केला. तिचा पराक्रम मजवर चालूं नये म्हणून मीं कितीहि धडपड केली, तरी अखेरीस तिचाच जय झाला. स्त्रिया आणि लौकिककीर्ति हीं पुन्हां माझ्या चित्तांत शिरलीं, आणि या विचारांतच मी निद्रावश झालों; पण यांत कांहीं अपराध आहे का ? माझा निरुपाय झाल्यामुळेंच मी जिंकलों गेलों.”

तारीख २ जुलईच्या रोजनिर्शांत पुढील मजकूर आढळतो.

“ आकाश पडलें अथवा पृथ्वी वुडाली, तरी माझें अंतःकरण कंप पावणार नाहीं, असें कित्येक वेळां माझें मला वाटतें. आमच्या सगळ्या धडपडीचें अंतिम पर्यवसान मृत्यु हेंच आहे, अशी कोणार्चीहि खात्री होईल; पण अशी खात्री असतांहि एक क्षणसुद्धां पुरा लोटला नाहीं, तां नवें खोगीर घेण्याचे विचार मला सुचूं लागतात आणि मी कोझ्याकचा झगा घालून त्या नव्या खोगरावर वसेन या विचारानें मला आनंद होतो. कोझ्याक पोरींची आठवण होऊन चित्ताला गुदगुल्या होतात. उजव्या मिशीपेशां माझी डावी मिशी अधिक उंच असल्यामुळें चेहऱ्याला विद्रुपता येते, या विचारानें मला खेद होतो आणि दोन्ही मिशा सारख्या करण्याकरतां दोनदोन तास मी आरशापुढें वसतों.”

आगष्ट महिन्यांत निकोलसचा तोफखाना स्टारोग्ल्याडोस्क येथें परत आला आणि त्याचरोबर टॉलस्टॉयहि त्या गांवीं आले. या गांवीं असतां

कौट...४

पुष्कळ वेळां सरकेझियन टोळ्यांच्या विरुद्ध लढण्यास ते आपण होऊन जात. या ठिकाणीं मुख्य सेनापति बेरियाटिन्स्की यांशीं टॉलस्टॉय यांची मुलाखत झाली. रानटी टोळ्यांवरील कांहीं मोहिमांत लियो टॉलस्टॉय हजर असल्याचें सेनापतीस ठाऊक होतें आणि टॉलस्टॉय यांचें शौर्य पाहून त्यांस लष्करांत शिरण्याचा उपदेश त्यांनीं केला. या वेळीं त्यांचा एक इलिया टॉलस्टॉय नांवाचा नातेवाईक यथें लष्करांत होता. तोहि टॉलस्टॉय यांस लष्करांत शिरण्याविषयीं आग्रह करूं लागला. आक्टोबर महिन्याच्या अखेरीस ते टिफलिस येथें गेले होते. त्या ठिकाणीं त्यांस उमेदवारींत शिरण्याची परीक्षा द्यावी लागली. टिफलिस येथून लिहिलेल्या एका पत्रांत ते लिहितात,

“ मीं कादंबऱ्या लिहाव्यात अशी तुझी इच्छा होती. आतां ती पुरी होईल असें वाटतें. येथें एक गोष्ट लिहिण्याचा उपक्रम मीं केला आहे. ती कधीं काळीं तरी लोकांपुढें येईल कीं काय याची मला शंकाच आहे. पण ती लिहित असतां माझी स्वतःची करमणूक होते आणि आतां ती बरीचशी लिहून झाली असल्यामुळें मला ती मध्येंच सोडवत नाहीं.”

टिफलिस येथें टॉलस्टॉय यांचा मुक्काम दोन महिने होता. या ठिकाणीं अगदीं निवांतपण असल्यामुळें त्यांचें लेखनाचें काम सपाट्यानें चाललें होतें. या वेळीं त्यांनीं ‘ वाल्य ’ ही कादंबरी लिहावयास घेतली होती. लष्करांत शिरण्याची त्यांची खटपट सुरू होतीच; पण त्यांजजवळ त्यांचें जन्मटिपण नसल्यामुळें व दुसरेहि कांहीं आवश्यक दाखले नसल्यामुळें त्या खटपटीस अद्यापपर्यंत यश आलें नव्हतें. टिफलिस येथें त्यांची प्रकृति बरीच नादुरुस्त होऊन बरेच दिवस ते घराच्या बाहेरहि पडले नाहींत. तेथल्या लष्कराच्या तोफखान्यांत आपला प्रवेश डिसेंबर महिन्याच्या सुमारांस होईल, असा आपला अजमास असल्याचें त्यांनीं आपल्या वडील भावाला लिहिलें होतें. या ठिकाणीं त्यांस शिकारीचा नाद लागून बरेच वेळां ते शिकारीस जात.

याच पत्रांत हाजीमुराद नांवाच्या एका प्रसिद्ध मोहोरक्याच्या नांवाचा उल्लेख आढळतो. सरकोशियांत याचें महत्त्व खुद्द श्चामिलच्या खालोखाल

समजलें जात असे. हाजीमुराद हा फार शूर आणि धाडसी असे. हा लवकरच रशियनांच्या स्वाधीन झाला.

तारीख ६ जून इ. स. १८५२ रोजीं टिफलिस येथून टारियान्ना आल्यावाईला टॉलस्टॉय यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे:

“ तुझे २४ नोवेंबरचें पत्र आतांच मिळालें. तुझ्या सर्व पत्रांत वत्सलता इतकी भरलेली असते कीं, तीं वाचीत असतां माझे अंतःकरण गहिंघरून डोळ्यांना पाण्याच्या धारा लागतात. जणूकाय मी आपल्या बाल्यावस्थेसच पुन्हां जातां. पहिल्यानें या माझ्या दौर्बल्याबद्दल मला लाज वाटून अश्रु आंवरण्याचा यत्न नीं करी; पण तुझी वत्सलता इतकी मधुर आहे कीं, आपलें अंतःकरण कठोर करून ती भावना दवडण्यापेक्षां मोकळ्या अंतःकरणानें तिची माधुरी चाखणें मला अधिक बरें वाटतें. असा गोड रस चाखावयास मिळत असतां खोटी लाज मी कराला धरूं? तुजवांचून मला सदुपदेश करणारेंहि कोणीं नाहीं. पुष्कळ प्रसंगीं त्याप्रमाणें माझ्या हातून वर्तन झालें नाहीं; तथापि सारा जन्म तुझ्या उपदेशाप्रमाणें चालावें, हीच माझी इच्छा आहे. आपल्या बरोवरीचे सारे नातलग हें जग सोडून गेले आणि आतां आपली पाळी आहे, असें तूं लिहितेस; पण अशा लिहिण्यानें परमेश्वराचा अपराध तूं करतेस असें मला वाटतें. तुझ्या अशा इच्छेनें आम्हां सर्वांला किती दुःख होतें, याची कल्पना तुला नाहीं. परमेश्वरानें आपली आयुर्मर्यादा आतां संपवावी, असें तूं त्याजपार्शीं मागतेस; पण माझ्या दृष्टीनें तूं हा अनुग्रह मागत नसून शापच मागत आहेस. मजवर कोसळणाऱ्या सान्या ऐहिक आपत्तींत नी अत्यंत मोठी आपत्ति, ती तुझा मृत्यु ही होय. माझ्या निर्व्याज प्रेमाचे विषय या जगांत दोनच आहेत, एक तूं आणि दुसरा निकोलस. हें माझे म्हणणें तोंडदेखलें आहे, असें तूं समजू नकोस. परमेश्वर साक्ष, हें मी खरें बोलतां. अशा स्थितींत परमेश्वरानें तुझी प्रार्थना ऐकिली, तर मग मला जगांत काय उरलें ! मी दिवसेंदिवस अधिक चांगला होत जावें, असें मला वाटतें याचें कारण हेंच कीं, त्यामुळें तुला संतोष होईल; पण तूं गेल्यावर माझ्या भलेपणाचा तरी मला काय उपयोग ! माझ्या कीर्तीनें मग संतुष्ट कोण होईल ! मी

भावी दिवसांचे वेत मनांत योजीत असतां, त्या वेळां तू माझ्या बरोबर असशीलच हा विचार माझ्या मनांत सदोदित जागृत असतो. एकादें सत्कृत्य माझ्या हातून झालें, तर त्यामुळें तुला आनंद होईल, एवढ्याच विचारांनें मला संतोष होतो. माझ्या हातून दुष्कृत्य घडलें, तर तुला दुःख होईल, हीच कायती मला मोठी भीति वाटते. तुझ्या प्रेमाइतकी महत्वाची अशी दुसरी एकहि वस्तु मला नाही. आणि तूं मृत्यूचें मागणें मागावेंस कस्य! तुझ्याबद्दल माझ्या मनांतील विचार व्यक्त करण्यास पुरेसे शब्दच मला सांपडत नाहींत. हें मी कांहीं तरी फुगवून लिहित आहे, असें तुला कदाचित् वाटे; पण पत्र लिहित असतांच माझ्या डोळ्यांतून कढत पाण्याच्या धारा वाहू लागल्या आहेत.”

“आज एक चमत्कार घडला. मी पूर्वी कदाचित् नास्तिक असतो, तरीसुद्धां अशा गोष्टी पाहून त्यांजवर भाशा विश्वास बसला असता. सारे अम्मलदार लोक जुगार खेळण्यावांचून दुसरें येंथें कांहींच करीत नाहींत. माझ्या नजरेसमोर अशी जुगार रोज चालू असतांहि एक महिनापर्यंत त्या मोहाला मी बळी पडलों नाहीं; पण गन्मत म्हणून एके दिवशीं मी थोडेसे पैसे लावले. पहिला डाव माझ्या अंगावर आला; पण तेवढ्यानें शहाणे न होतां मी पुन्हां खेळ सुरू केला. मी डावामार्गे डाव हारत गेलों आणि अखेरीस निकोलसला वचनचिष्टी लिहून देऊन मी या कर्जाची भरपावी केली.”

“आमच्या तळापासून जवळच ऑल नांवाचे एक लहानसे खंडे आहे. या ठिकाणीं सरकेशियन लोकांचीच वस्ती आहे. साडे नांवाचा एक तरुण सरकेशियन कधींमधीं आमच्या तळावर येऊन जुगार खेळत असे. तो अगदीं अक्षरशत्रु असल्यामुळें आमच्यांतले कांहीं लुच्चे लोक त्याला हिशोबांत फसवीत; तेव्हां त्याची फसगत होऊं नये म्हणून त्याचा डाव मी टाकूं लागलों. या गोष्टीचा त्याला मोठा उपकार वाटला आणि पैशाची एक थैली त्यानें मला नजर केली. आपल्यास कांहीं वस्तु कोणी नजर केली, तर त्याला परत भेट दिली पाहिजे अशी या देशांत चाल आहे. अशा रीतीनें ज्या दोघांत भेटीची अदलाबदल होते ते परस्परांते पक्के दोस्त

समजलें जातात. स्नेही म्हटल्या, कीं प्रसंगीं त्याच्यासाठीं जीवहि द्यावयाचा अशी चाल या लोकांत आहे. आतां ही चाल फारशी अस्तित्वांत नाहीं, तथापि या जुन्या चालीची आठवण मात्र लोकांच्या मनांतून बुजालेली नाहीं. मित्रानें पैसा, दायको आणि सारी धनदौलत मागितली, तरी ती त्याच्या स्वाधीन केली पाहिजे, अशी या सरकेशियन लोकांत पद्धत आहे. साडोनें मला आपल्या घरां नोलावलें आणि त्यांच्या चालीच्या पक्कानांचें भोजन त्यानें मला दिलें. तेव्हां आम्हीं त्यांच्या चालीप्रमाणें परस्परांचे दोस्त बनलों. आपल्या घगंतील वाटेल ती वस्तु घ्या, असा आग्रह साडो मला करूं लागला. तेव्हां त्याचें आर्थिक नुकसान फारसें होऊं नये म्हणून एक जुनेंपानें खोशीर मीं मागितलें; पण त्यामुळें त्याला फार राग येऊन एक फार मोठ्यावान् तलवार त्यानें मला नजर केली.”

“ त्याचा बाप चांगला श्रीमंत आहे; पण त्यानें आपला कुणगा पुरून ठेवला असून एक छदामहि तो पोराच्या हातीं लागूं देत नाहीं. पोराला पैशाची जरूर लागली म्हणजे तो शत्रूच्या मुलुखांत शिरून घोडे, गाई वगैरे चोरतो. एकादे वेळीं एकाद्या क्षुल्लक वस्तूसाठीं सुद्धां आपला जीव धोक्यांत घालावयास तो मागेंपुढें पहात नाहीं. द्रव्याच्या लोभानें तो असें करतो, असें नाहीं; पण त्यांत आपलें शौर्य दिसतें असें त्याला वाटतें. सर्वांत जो चोर अड्डल असतो, त्याला इकडे ‘झिगित’ अथवा शूर या उपपदानें ओळखतात. त्यानें मला दिलेल्या नजरण्याच्या मोबदल्यांत निकोलसचें एक चांदीचें घड्याळ मीं त्याला दिलें. एवढ्यानें त्यांच्या चाली-प्रमाणें आम्हीं अगदीं जानदोस्त बनून गेलों. माझ्यासाठीं त्यानें आपला जीव कित्येक वेळां धोक्यांत घातला आहे. अशा प्रसंगांची त्याला क्षितीच वाटत नाहीं.”

“ स्टारीउर्टचें खेडें सोडून मीं गेलों, तेव्हां साँडो निकोलसकडे जाऊं येऊं लागला. माझ्याशिवाय आपणास अगदीं करमत नाहीं, असें तो निकोलसला म्हणे. माझा घोडा अजारी झाला, तेव्हां दुसरा एकादा घोडा पाठविण्याविषयीं मीं निकोलसला पत्र लिहिलें. हा मजकूर साँडोच्या काना-

वर जातांच आपला उंची घोडा तो मजकडे घेऊन आला आणि मी नको नको म्हणत असतां त्यानें तो मला दिला.”

“स्टारीउर्ट येथें मोठाल्या रकमा हरल्यानंतर पत्यांना पुन्हां शिवाव-याचें नाहीं, असा निश्चय मीं केला. साँडोला जुगारीचा विलक्षण नाद आहे. हा नाद तूं सोड असा उपदेश वारंवार मीं त्याला करीत असतो. त्याला चांगलेंसें खेळतां येत नाहीं; तथापि बेड्याचें नशीब मात्र जोरदार दिसतें. काल संध्याकाळीं मी आपला हिशोब चाळीत होतो. दोनतीन वर्षे अत्यंत काटकसरीनें काढलीं, तर सारें कर्ज फिटून जाईल, असें त्यावरून मला दिसून आलें; पण याच माहिण्यांत जी पांचशें रुपयांची रक्कम देणें आहे, तिची वाट कशी लावावी, हें कांहीं मला सुचेना. जवळ दमडी नाहीं आणि रक्कम तर दिलीच पाहिजे. या विचारानें मी अगदीं भांवावून गेलों होतो. या विलक्षण फांसांतून आपणास सोडवावें अशी परमेश्वराची करुणा मीं भाकली. मी आंथरुणाला पाठ टेकली; तेव्हांसुद्धां हाच विचार माझ्या डोक्यांत घोळत होता. ही रक्कम अचानक हातीं पडण्याचा चमत्कार घडेल असें कांहींच चिन्ह मला दिसत नव्हतें. मी लिहून दिलेली वचनचिठी माझ्या अधिकाऱ्याकडे जाईल आणि तेथें प्रश्न विचारून ते मला भंडावून सोडतील अशा प्रकारचें चित्र माझ्या नजरेसमोर दिसू लागलें, ‘देवा, आतां तूंच सोडव’ असें म्हणत म्हणतच मी झोंपीं गेलों. दुसऱ्या दिवशीं निकोलसकडून एक पत्र आलें. त्यांत पुढील मजकूर होता.”

“साडो मला कालच भेटला. नोसिंगला तूं लिहून दिलेली वचनचिठी ‘प्राभिसरी नोट’ त्यानें कालच्या डावांत त्याजपासून जिंकली आणि ती त्यानें मला आणून दिली आहे. ‘माझ्या या करण्यापासून लिओला संतोष होईल ना?’ असा प्रश्न त्यानें मला शंभर वेळां तरी केला असेल. त्याची तुझ्यावर खरोखरच फार भक्ति दिसते.”

“परमेश्वरानें माझें गाऱ्हाणें अशा रीतीनें ऐकलें, हा खरोखरच चमत्कार नव्हे काय? माझ्यावर त्याची कृपा व्हावी, अशी कसलीच योग्यता माझ्या ठिकाणीं नाहीं. असें असतांही ती मजवर झाली, याचा अर्थ इतकाच कीं, तो खरोखर कृपासागर आहे. साँडोची ही भक्तिसुद्धां आश्चर्य-

जनक नाही काय ? सर्जेसला घोड्यांचा शोक आहे, असें माझ्या तोंडून एक वेळ त्यानें ऐकलें. आतां तो मला असें म्हणतो कीं, शंभर वेळां जीव गेला तरी बेहत्तर; पण या साऱ्या प्रदेशांत सगळ्यांत उमदा घोडा असेल, तो चोरून मी सर्जेसला देईन.”

“कसेंहि करून एकादें उत्तम सहा बारी पिस्तूल आणि एक बाजाची घेटी विकत घेऊन मला पाठीव. या वस्तु सांडोला फार आवडतील.”

“कॉकेशस प्रांतीं आलों यावद्दल पुष्कळ लोक मला नांवे ठेवतात; पण माझ्या वऱ्यासाठींच देवानें मला तशी बुद्धि दिली असें मी समजतां. येथें आल्यावर मी बराच सुधारलों आहे. सुधारलों म्हणजे उत्तम झालों असें नव्हे, तर मी अगदींच वाईट होतों, तो कमी वाईट झालों. येथें अनेक कष्ट भोगावे लागतात आणि प्रसंगीं उपासमार सुद्धांही होते; पण मागच्या पापाची ही फेड आहे, असें मला खचित वाटतें. यामुळें असल्या गोष्टींपासून मला वाईट न वाटतां आनंदच होतो.”

“येथून सुटून यासनायाला मी परत येईन त्या वेळेपर्यंत माझें प्रायश्चित् बहुतेक पुरें होईल. मग मी तुझ्या संगतींत तेथें आनंदानें दिवस काढीन. शिळोप्याच्या वेळीं कॉकेशसच्या गोष्टी मी सांगेन, त्या वेळीं भीतीनें केव्हां तुझी गाळण उडेल, आणि केव्हां आश्चर्यानें तूं थक्क होशील. आपल्या गत आसेष्टांच्या गोष्टी काढून आपण दोघेंहि डोळ्यांतून पाणी गाळूं; पण या दुःखांतहि सुख आहे. आजूबाजूच्या अलवत्यागलवत्यांची ओळख मी मुळींच करणार नाहीं. उगीच कोणी तरी घरीं यावें आणि रिकाम्या चक्राच्या पिटीत बसावें, हें मला मुळींच आवडत नाहीं. माझें हें भावी स्वप्न येथेंच संपत नाहीं. मी लग्न करीन. मला मुलेंवाळें होतील आणि आजी म्हणून तीं तुझ्या गळां पडतील. बावांच्या वेळीं जशी स्थिति होती, तशीच पुन्हां तेथें दिसूं लागेल; पण आम्हांला जशी तूं आत्यावाई आहेस, तशी प्रेमळ आत्यावाई माझ्या मुलांच्या नशिबीं नाहीं. तुझ्यासारखें प्रेमळ अंतःकरण आणि तुझें वात्सल्य यांना दुसरी जोड कोठें मिळणार ? ”

“मला कोणीं रशियाचा बादशहा केलें, अथवा सोन्याच्या खाणींचा

पेरू देश मला कोणी दिला, तरी तो सोडून त्यावद्दल वरील सुखमय स्मरण खरे व्हावे, असं मार्गणं मी देवापार्शीं मागेन."

यानंतर लौकरच स्टारोग्ल्याडोस्क येथे ते परत आले व जंकर (शिलेदार) या नात्याने त्यांचा प्रवेश सैन्यांत झाला. फेब्रुवारी महिन्यांत झालेल्या मोहिमेत ते आपल्या तुकडीबरोबर हजर होते व त्या वेळीं शौर्यावद्दल सेंट-जॉर्जचा विल्हा मिळण्यावद्दल त्यांची शिफारसहि झाली होती. पण या वेळींहि जन्मटिपण व दुसरे जरूरीचे कागद त्यांच्याजवळ नसल्यामुळे त्यांस तो मिळाला नाही. हा विल्हा आपणास मिळाना अशावद्दल टॉलस्टॉय यांना अतिशय उत्कंठा लागून राहिली होती. दुसऱ्या एका वेळींहि हा विल्हा मिळण्याची संधि त्यांस आली असता त्यांस तो मिळाला नाही; पण या वेळीं तो न मिळण्याचें कारण मात्र वेगळें होतें. सामान्य पायदळापैकीं ज्याला हा विल्हा मिळत असे, त्याला पुढें जन्मभर पेनशनचा हक्कहि त्याबरोबर मिळत असे. या मानाकरतां टॉलस्टॉय यांचें नांव वादशहाकडे पाठवावयाचें ठरलें त्या वेळीं त्यांचा मुख्य अम्मलदार त्यांना म्हणाला, "जर हा विल्हा तुम्ही नाकारला, तर एका वृद्ध आणि शूर पण गरीब शिपायाला तो देण्याचा माझा विचार आहे. यामुळे त्याची जन्माच्या भाकरीची सोय होईल." अम्मलदाराचे हे शब्द ऐकतांच टॉलस्टॉय यांनीं आपला हक्क खुशीनें सोडून दिला. तिसऱ्या एका प्रसंगीं ते बुदवळें खेळण्याच्या नादांत गुंतल्यामुळे नेमलेल्या वेळीं आपल्या जागीं हजर झाले नाहींत. तेव्हां सेनापतीनें त्यांना नजरकैदेत ठेवून विल्ल्याच्या यादीतून त्यांचें नांव काढून टाकलें. टॉलस्टॉय यांना बुद्धिवलाचा फार नाद होता आणि ते तो चांगला खेळत असत.

या मोहिमेचें वर्णन टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या दोन कादंबऱ्यांत चांगल्या प्रकारें केलें आहे. तार्तार लोकांनीं ही मोहीम गनीमी काव्यानें चालविली होती. हल्ली येतो, असं वाटलें म्हणजे रानांत पळून जावें आणि रशियन सैन्यानें आपला तळ हलविला म्हणजे त्याच्या पिछाडीवर हल्ले करून त्याचें पुष्कळ नुकसान करावें, अशी त्यांची पद्धत होती.

मोहिमेवर हजर नसतां टॉलस्टॉय यांचा मुक्काम स्टारोग्ल्याडोस्क येथें

असे. या भागांत बहुधा कोझ्याक लोकांची वस्ती आहे. हे लोक आपणास खिस्ती म्हणवितात; तथापि यांचा पंथ रशियांतील पंथांहून वेगळा असल्यामुळे रशियांत त्यांचा छळ होई. त्यांच्या कंटाळून ते टेरेक नदीच्या कांठीं सरकेशियन मुसलमानांत वस्ती करून राहिले. ते शुद्ध रशियन-भाषा बोलत आणि ते आपणास खिस्ती म्हणवीत; तथापि सरकेशियन लोकांशीं त्यांचे शरीरसंबंध झाल्यामुळे त्यांच्या पुष्कळ चालीरीती न्यानीं उचलल्या होत्या. चोन्यामान्या कराव्या, शिकार करावी आणि वनपट्ट-प्रमाणें भटकत राहून आळसांत दिवस काढावेत इतकाच या लोकांचा पिढीजात व्यवसाय होता. आजूबाजूंच्या सरकेशियन व रशियन लोकां-पेश्यां आपण अधिक श्रेष्ठ आहों, असें ते समजत. दारूनें झिंगून मस्त होणें, हा आपल्या वंशाचा धर्मच आहे, असें ते समजत. स्त्रियांनीं आणि मजुरांनीं कामें करावीत व पुरुषांनीं दारू पिऊन झिंगावें अथवा चोन्या-मान्या करीत फिरावें अशी यांची कामाच्या वांटणीची पद्धत होती. यांच्या स्त्रिया सुरेखपणावद्दल प्रख्यात आहेत.

या लोकांचें शौर्य, त्यांचें धाडस आणि शिकारींतलें त्यांचें चातुर्य इत्यादि त्यांच्या गुणांमुळे टॉलस्टॉय यांचें अंतःकरण त्यांजकडे ओढूं लागलें. पुष्कळ कोझ्याक कुटुंबांशीं त्यांचा दाट परिचयहि झाला. मेरीआवा नांवाच्या एका कोझ्याक मुलीवर त्यांचें फार प्रेम जडलें; पण टॉलस्टॉयसारखा नवरा तिला पसंत होण्याजोगा नव्हता. टॉलस्टॉय यांच्या आंगीं चोन्या करण्याची विद्या नव्हती. दारू पिऊन कसें झिंगावें हें त्यांना ठाऊक नव्हतें. त्यांना लावण्या आणि पोषाडे हीं येत नव्हतीं. केवळ चैनीखातर एकाद्याचा जीव कसा घ्यावा, हेंहि त्यांना अवगत नव्हतें. असल्या प्रकारचा गुणशून्य नवरा तिला कसा पसंत पडणार ?

या प्रसंगाला अनुलून टॉलस्टॉय यांनीं कोझ्याक या नांवाची एक सुंदर कादंबरी लिहिली आहे. तीवरून या वेळीं टॉलस्टॉय यांच्या मनांत कशा प्रकारच्या भावना होत्या, याचा खुलासा होतो. एके वेळीं या कादंबरीचा नायक शिकारीसाठीं रानांत गेला असतां म्हणतो,

“सुखी होण्यासाठीं मला काय केलें पाहिजे ? पूर्वीं तरी मला सुख

कां होत नव्हतें ? परसेवेला आपलें जीवित व्हावें, हाच सुखाचा स्वरा मार्ग आहे, यांत संशय नाही. सुखी व्हावें, ही आकांक्षा प्रत्येकाच्या हृदयांत जन्मतःच असते. ती परिस्थितीनें उत्पन्न झालेली नसते, याकरतां ती वाजवी आहे, असंच म्हटलें पाहिजे. ही इच्छा तृप्त करण्याकरतां कीर्ति, पैसा, चैनीच्या वस्तु इत्यादिकांच्या मार्गें आपण लागलों, तर परिस्थितीमुळें ही इच्छा तृप्त न होण्याचाहि संभव आहे. याकरतां या वस्तूंच्या मार्गें लागणें वाजवी दिसत नाही. परोपकार करून त्या द्वारानें सुखी व्हावयाचें म्हटलें, तर तेथें मात्र परिस्थिति आड येऊं शकणार नाही. याकरतां सुखी होण्याचा सरळ उपाय परोपकारार्थ देह क्षिजविणें हाच होय.”

लष्करांत नौकरी करीत असतां टॉलस्टॉय इतर अम्मलदारमंडळींत फारसे मिसळत नसत. या मंडळींत बहुधा चैनी आणि व्यसनी मंडळीचाच भरणा अधिक होता. टॉलस्टॉय हे उमेदवार असल्यामुळें त्यांजवर कामाचा बोजा अर्थातच फारसा नव्हता. त्यांना परेडीला जावें लागत नसे किंवा वेंढें कारकुनी कामहि करावें लागत नसे. अम्मलदारी मिळण्याबद्दल त्यांची शिफारस मात्र या वेळीं झाली होती. टॉलस्टॉय सरदारघराण्यांतील असल्यामुळें इतर मंडळी त्यांच्याशीं अदवीनें वागत असत. इतर अम्मलदारमंडळींत मिसळून चैन करण्याचा कंटाळा या वेळीं त्यांस इतका आला होता कीं, कोझाक स्वारांत नांव नोंदवून आणि एकाद्या कोझाक मुलीशीं लग्न करून तेथल्या जंगली वस्तींतल्या एकाद्या झोंपड्यांत स्थाईक व्हावें, असंही त्यांस केव्हां केव्हा वाटे; तथापि हा विचार क्षणमात्रच टिकत असे.

एका वेळीं एका कोझाकानें एका तार्ताराला मारलें, आणि या कृत्याबद्दल त्या कोझाकावर स्तुतीचा वर्षाव झाला. या प्रसंगाला उद्देशून टॉलस्टॉय म्हणाले,

“ केवढा हा मूर्खपणा ! एक मनुष्य दुसऱ्याचा जीव घेतो आणि हें शतकृत्य केल्याबद्दल आनंदानें नाचूं लागतो, हें कृत्य सुखदायक नाही, असा कसलाहि ध्वनि त्याच्या अंतःकरणांत उमटत नाही काय ? सुखाची

व्याप्ति दुसऱ्याला मारण्याच्या कृत्यांत नसून त्याकरतां आपला देह झिज-
विण्यांत आहे.”

या वेळच्या स्वतःच्या वृत्तीबद्दल पुढील नोंद त्यांनीं आपल्या रोज-
निशीत केली आहे.

१ जुगार खेळण्याची इच्छा लोभमूलक आहे. दिवसेंदिवस ती वाढत
जाते; तथापि ती दुर्दमनीय आहे, असें नाहीं.

२ स्त्रीसंगाची इच्छा ही शारीरिक वासना आहे. हिचा मुख्य उगम
मनुष्याच्या कल्पनाशक्तींत आहे. हिचा जन्म कल्पनेंत होतो आणि तिची
वाढ शरीरांत होते. हिचें दमन जों जों करावें, तों तों ती वाढतच
जाते. यामुळे ती जिंकणें दुरापास्त आहे. ती आहारीं ठेवण्याचा उत्तम
मार्ग म्हटला म्हणजे शारीरिक कष्ट करणें आणि मन दुसऱ्या विषयांत
शुंतून ठेवणें हाच होय.

३ पोकळ डौल हा दुर्गुण दुसऱ्यांना फारसा अपायकारक नाहीं; पण
स्वतःची मात्र तो अत्यंत हानि करतो.

दुसऱ्या एका उतान्यांत पुढील मजकूर आहे.

“माझ्या जीवितांतील खरीं कर्तवगारीचीं वर्षें फुकट गेलीं, याबद्दल
मला अत्यंत पश्चात्ताप होत आहे. या वर्षांत कांहीं तरी सत्कार्य मला
करतां आलें असतें, या विचारानें तर माझा पश्चात्ताप अधिकच तीव्र
होतो. केवळ सामान्य मनुष्याप्रमाणें जन्मास यावें, वाढावें आणि मरावें
एवढ्याकरतांच माझा जन्म नसून माझ्या हातून कांहीं तरी विशेष कार्य
व्हावें, हाच माझा जन्महेतु आहे, ही कल्पना कांहीं केल्या माझ्या चित्तां-
तून जात नाहीं.”

मे महिन्यांत त्यांना संधिवाताचा आजार झाला; तेव्हां तेथल्याच एका
गांवीं झऱ्याच्या पाण्याचा उपचार करण्याकरतां ते कांहीं दिवस जाऊन
राहिले होते. या गांवीं राहण्याकरतां त्यांची बहीण आपल्या नवऱ्यासह
आली होती. तिलाहि संधिवाताचाच विकार जडलेला होता. टॉलस्टॉय
यांना या वेळीं भूतविद्येचाहि नाद लागलेला होता, असें त्यांच्या बहि-
णीच्या एका पत्रावरून दिसतें. या गांवीं सुमारें दोनअडीच महिने मुक्काम

करून टॉलस्टॉय स्टारोग्ल्याडोस्कला परत आले. आगस्ट महिन्यांत आल्या-
वाईला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात,

“ येथील अम्मलदारमंडळीचें शिक्षण, त्यांच्या भावना आणि त्यांची
विचारपद्धति हीं माझ्या पद्धतीशीं इतकीं विसंगत आहेत कीं, त्यांच्या
स्नेहसंबंधानें मला सुख होणें शक्यच नाहीं. निकोलसमध्ये व त्यांच्या-
मध्येहि या वावर्तीत फारसें साम्य आहे, असें नाहीं; तथापि त्यांच्यांत
मिसळून काळ काढणें, त्याला साधतें. ही त्याची विद्या माझ्या आंगीं नाहीं,
याबद्दल मला केव्हां केव्हां वाईटहि वाटतें. हल्लीं मी इतिहास बराच
वाचीत असतां. याशिवाय लेखनाचें कामहि बरेंच करतां. एक गोष्ट मीं
तीनचारदां लिहून काढली; पण अद्यापीहि ती मनाजोगी न उतरल्यामुळे
पुन्हां एकवार ती मी लिहीणार आहे.”

“ मी बुद्धिवान् आहे, आणि मी मोठ्या कुळांतला आहे, याबद्दल
पूर्वीं एका काळीं मला मोठा अभिमान वाटत असे; पण हा अभिमान
वृथा आहे, असें आतां मला कळून चुकलें आहे. अभिमान वाळगण्या-
सारखी जर एकादी वस्तु माझ्या ठिकाणीं असेल, तर ती शुद्ध अंतःकरण
हीच होय. प्रेमाचा ओलावा असलेलें अंतःकरण परमेश्वरानें मला दिलें,
आणि अद्यापि तो ओलावा त्यानें कायम राखला, हा त्याचा केवढा मोठा
उपकार आहे बरें ! ”

तारीख २९ जून रोजीच्या त्यांच्या रोजनिशींत पुढील वाक्यें
आढळतात.

“ ज्याला स्वतःच्या सुखापलीकडे कांहीं दिसत नाहीं, तो मनुष्य
वाईट. दुसऱ्यांनीं चांगलें म्हणावें, एवढीच ज्याची इच्छा त्याचें मन
दुर्बळ ! परक्याला सुखी करावें, एवढीच इच्छा वाळगणारा मनुष्य सद्गुणी.
परमेश्वरप्राप्ती हेंच ज्याचें ध्येय, तो खरा मोठा.”

तारीख २ जुलई रोजीं ‘ बाल्य ’ या नांवाची आपली कादंबरी त्यांनीं
संपविली. आणि पुढें थोड्या दिवसांनीं ती त्यांनीं पिटर्सबर्ग येथील
पहिल्या प्रतीच्या एका मासिकाकडे पाठविली. ही कादंबरी त्या मासि-
काच्या संपादकाला पसंत पडून एक स्तुतीपर पत्र त्यानें टॉलस्टॉय यांना

पाठविलें. यानंतर थोड्याच दिवसांनीं आणखी एक पत्र त्या संपादकाकडून आलें व त्यांतहि त्यानें टॉलस्टॉय यांची पुष्कळ स्तुति केली होती. 'नेकन्यासॉफकडून पत्र आलें. स्तुति पुष्कळ करतो; पण पैशाचें नांव नाहीं' अशी नोंद टॉलस्टॉय यांच्या रोजनिशींत आढळते.

तारीख ३० आक्टोबर रोजीं नेकन्यासॉफकडून त्यांना आणखी एक पत्र आलें. त्यांत तो लिहितो, 'कोणत्याहि ग्रंथकाराला त्याच्या पहिल्या पुस्तकावद्दल पैसे देण्याचा रिवाज नाहीं; पण तुमच्याकडून आणखी लेख आल्यास दर सोळा पानांला शंभर रुपये देऊं. आमच्या उत्तम लेखकांस याच दरानें मोबदला मिळत असतो. तुमच्या कादंबरीचा प्रसिद्ध झालेल्या पहिला हता लोकांस फारच आवडला आहे.'

ही कादंबरी लियो टॉलस्टॉय लिहित आहेत, ही गोष्ट त्यांचा भाऊ निकोलस आणि टाशियाना आत्यावाई यांशिवाय दुसऱ्या कोणासहि माहित नव्हती. या वेळीं त्यांची वहीण मेरी आपल्या घरीं परत गेली होती. तिच्या गांवाजवळच स्पास्की या नांवाचें एक खेडें आहे. तेथें सुप्रसिद्ध ग्रंथकार टूरजिनेफ हा रहात होता. एके दिवशीं तो त्या मासिकाचा ताजा अंक घेऊन तिच्या घरीं आला. टॉलस्टॉय यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या कादंबरीचा भाग त्याला अतिशय आवडल्यामुळें तो ती गोष्ट मोठ्यानें वाचूं लागला. ती ऐकत असतां पुष्कळशा पूर्वीं घडलेल्या गोष्टींची आठवण मेरीला होऊं लागली. तेव्हां ही गोष्ट निकोलसनें लिहिली असावी असा तिनें तर्क कला.

ही गोष्ट प्रसिद्ध होतांच तिच्या लेखकाच्या बुद्धिमत्तेची वाहवा चोहोंकडे होऊं लागली. डोस्कोवेस्की नांवाच्या प्रसिद्ध ग्रंथकाराची खानगी या वेळीं सैबेरियांत झाली होती. तेथें हा अंक पोहोचतांच ही गोष्ट त्याच्या दृष्टीस पडली. ती वाचून त्याला इतका आनंद झाला कीं, हिचा लेखक कोण, याची चवकशी करण्यासाठीं आपल्या एका मित्राला त्यानें तावडतोव लिहिलें.

टॉलस्टॉय यांचें लष्करी शिक्षण आपला मार्ग हळू हळू आक्रमित होतें. लष्करांत कायमची नेमणूक झाल्यावर कवायतीसाठीं व मोहिमांचें शिक्षण

घेण्यासाठी त्यांना पुष्कळ फिरावे लागे. यामुळे त्यांच्या रोजच्या व्यवसायाला अर्थातच अडथळा येऊ लागला. पुढे लवकरच हे फिरणे संपून ते स्वारोग्याडोस्कला आपल्या तुकडीबरोबर परत आले आणि तेथे पुन्हा स्थायीक झाले. या वेळी त्यांना शिकारीचाहि बराच नाद लागला होता. रोज दोनतीन तास रानांत फिरून ते शिकार करीत असत. रानांतील मोकळ्या व स्वच्छ हवेचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीला हितावह होत असे. या वेळी लिहिलेल्या एका पत्रांत ते म्हणतात, “माझी प्रकृति फारशी चांगली नाही. मी आजारी आहे, असे नाही; तथापि केव्हां केव्हां मला पडसे खोकला होतो. कधी दाढ दुखू लागते. नाहीतर कधी सांधे धरतात; तथापि जंगलाच्या हवेने मला पुष्कळ बरे वाटते.”

लष्करांत आपली बढती लवकर होण्याचे कांहींच चिन्ह दिसेना, हे पाहून त्यांना लष्कराचा हळू हळू कंटाळा येऊ लागला. ते वरून कॉकेशस प्रांती येण्यास निघाले, तेव्हां लष्करी नौकरी करावी, असा त्यांचा कायमचा वेत नव्हता. यामुळे लष्करांत दाखल होण्यास लागणारे कायदेशीर दाखलेही त्यांनी बरोबर आणले नव्हते. हे कागद त्यांजजवळ असते तर वर्षदीडवर्षांत त्यांना कायमची अम्मलदारी मिळाली असती; पण दहा महिने नौकरी होऊन गेल्यानंतर ‘आणखी तीन वर्षांची नौकरी झाल्यावर तुम्हांस अम्मलदारी मिळेल’ असे फर्मान त्यांस लष्करी कचेरींतून आले. अशा प्रकारच्या गोष्टीमुळे लष्करी पेशाबद्दल त्यांचे मन अधिकच विटत जाऊन हा धंदा सोडण्याचा विचार त्यांनी केला.

डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीच्या सुमारास त्यांनी आणखी दोन गोष्टी लिहून पूर्वीच्या मासिकाकडे पाठविल्या आणि त्या इ. स. १८५३ च्या मार्च महिन्याच्या अंकांत प्रसिद्ध झाल्या. यांपैकी एका गोष्टींत त्यांनी पुढील विचार नमूद केले आहेत—

“मोहिमेवर निघालेले लष्कर डोंगराळ भागांतून पुढे चालू लागले. सृष्टिदेवता आपल्या संपूर्ण सौंदर्याने नटली होती. झाडे शुद्धपे, डोंगरी हवा आणि पशुपक्षी; या साऱ्यांत विलक्षण एकतानता दिसत होती. अनंत आकाश वर पसरले असून त्यांत असंख्य तारे चमकत होते. या अफाट

जगांत राहण्यास पुरेशी जागा मनुष्यास मिळेनाशीं झाली आहे काय ? बाकीची सारी सृष्टि शांतिस्तोत्रें गात असतां मनुष्यांनीं-मात्र परस्परांचें शत्रुत्व करावें, परस्परांचा सूड उगविण्याची इच्छा करावी, आणि परस्परांचा नाहक प्राण घ्यावा, इतकीं तीं बेताल कां झालीं आहेत ? सुंदर आणि शांततामय अशा अफाट सृष्टीशीं परिचय झाला असतां मनुष्याच्या मनांतील दुर्विकार नाहींसे व्हावेत, असें कोणालाहि वाटेल ! ”

टॉलस्टॉय यांच्या बुद्धिमत्तेची वाहवा सर्वत्र होऊं लागली होती आणि तिची वाढ अकस्मात झाली असती, तर आपल्या संपूर्ण तेजानें चमकून लोकांचे डोळे तिनें दिपविले असते; पण ही गोष्ट होणें, रशियांत शक्य नव्हतें. सरकारी परीक्षकाची (सेन्सार) जड वेडी कोणाहि लेखकाच्या पायांत पडण्यासाठीं सदोदित आ वासून बसली होती. या वेडीनें रशियांतील मोठमोठ्या ग्रंथकारांस हैराण केलें आहे. तिनें आपलें अस्तित्व टॉलस्टॉय यांजवर गाजविण्यास प्रथमपासूनच सुरुवात केली. मे महिन्यांत सर्जियस याला लिहिलेल्या पत्रांत ते लिहितात, ‘ सरकारी परीक्षकाच्या पराक्रमानें ‘ वाल्य ’ या कादंबरीची नासाडी झाली आणि ‘ मोहिम ’ या कादंबरीचा पूर्ण नाश झाला. त्यांतले विशेष चांगले भाग छाटून गेले. कांहीं भागांस मुळींच फांटा मिळाला आणि उरलेला भाग अगदीं विद्रुष झाला.’ टॉलस्टॉय यांचे म्हणून जे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांजवर पाश्चात्य टीकाकार पुष्कळ वेळां तुटून पडले आहेत; पण त्यांच्या ग्रंथांत परीक्षकांच्या पदरची भर किती आहे आणि त्यांच्या स्वतःच्या विचारांचीहि लांडगेतोड किती झाली आहे, हें निश्चित ठरल्यावांचून त्यांजवर टीका करणें अर्थातच शास्त्रसंमत होणार नाहीं. जुलमी राज्यपद्धतीच्या या खल-ग्रहापासून टॉलस्टॉय यांस किती त्रास भोगावा लागला आणि प्रसंगीं किती छाटाछाट पत्करावी लागली, या गोष्टींचा विचारहि टीकाकारांनीं अवश्य केला पाहिजे.

इ. स. १८५३ च्या जानेवारी महिन्यांत शामीलवर झालेल्या मोहिमेंत टॉलस्टॉय आपल्या तोफखान्यासह हजर होते. या मोहिमेंत टॉलस्टॉय यांजवरील एक जिव्हावरचा प्रसंग टळला. ते स्वतः जी तोफ डागीत होते,

तिच्या गाड्यावर शत्रूचा गोळा अचानक पडून गाड्याचा अगदीं चुरोडा उडून गेला. चमत्काराची गोष्ट इतकीच कीं, टॉलस्टॉय यांना यत्किंचित् जखम देखील झाली नाहीं. एप्रिल महिन्याच्या आरंभीं या मोहिमेचें काम संपून सैन्याचा तळ स्टारोग्ल्याडॉस्क येथें पुन्हां येऊन पडला. मे महिन्यांत लष्करी नौकरींतून आपणास वजा करावें असा अर्ज टॉलस्टॉय यांनीं हुजुरास पाठविला. लष्करी नौकरीला ते कंटाळले असल्यामुळें लवकरच आपण घरीं जाऊन पडूं या विचारानें त्यांस फार आनंद झाला; पण लष्करी नौकरींत शिरण्याला जितका अवधी लागला, त्याहून अधिक वेळ तींतून बाहेर पडण्यास लागेल, असें त्यांच्या स्वप्नांहि आलें नव्हतें.

तारीख १३ जून रोजीं अगदीं जिवावरचा असा आणखी एक प्रसंग त्यांच्यावर आला होता. लष्करी तळाच्या आजूबाजूचा मुख्य शत्रूच्या दोक्यांनीं बुजबुजलेला असल्यामुळें कोठेंहि एकटेंदुकटें फिरण्याची सोय नव्हती. एका मुक्कामावरून दुसऱ्या मुक्कामावर जावयाचें झालें अथवा दाणागोटा पोहोचवावयाचा असला, तर बरोबर शिवंदी असल्याशिवाय या गोष्टी करण्यास कोणीच धजावत नसे. पायदळाची चाल अगोदरच मंद आणि त्यांतूनहि उन्हाळ्याच्या दिवसांत ती अधिकच मंद व्हावयाची, यामुळें या पायदळ्यांना कटाळून काहीं धाडशी स्वार पायदळ सोडून झपाट्यानें चालूं लागले. अशाच एका प्रसंगीं टॉलस्टॉय, त्यांचा मित्र सॅडो आणि तीन स्वार अशी पांच मंडळी पायदळ मागे सोडून पुढें निघाली. आजूबाजूस शत्रु कोठें दिसतात कीं काय, हें पहाण्यासाठीं टॉलस्टॉय आपल्या मित्रासह एका उच्च टेकडीच्या शिखरावर गेले. तेथें ते पोहोचतात न पोहोचतात तोंच तीस सरकेशियन स्वार सपाट्यानें घोडीं दामटीत येत असलेले त्यांनीं पाहिले. आपल्या मागे राहिलेल्या तीन स्वारांस परत जाऊन मिळणें शक्य नाहीं, असें दिसतांच त्यांस दगा आहे, अशा अर्थाची खूण करून टॉलस्टॉय व त्यांचा मित्र असे दांबे ग्राझनीच्या किल्ल्याकडे झपाट्यानें निघाले. मागच्या तीन स्वारांच्या समजुतींत कांहीं घोटाळा झाल्यामुळें, ते जे तसेच पुढें आले, ते अचानक शत्रूच्या हातीं पडले. इकडे टॉलस्टॉय व साडो यांच्या मागे सात घोडेस्वार लागले. ग्राझनीचा

कौंट टॉलस्टॉय.
(विश्वविद्यालयांत असतां.)

किल्ला अद्यापि तीन मैल लांब होता. त्या दिवशीं सॅडोच्या घोड्यावर टॉलस्टॉय बसले असून त्यांचा घोडा सॅडोनें घेतला होता. सॅडोचा घोडा अगदीं तरणा आणि विलक्षण चलाख होता आणि टॉलस्टॉय यांचा घोडा अद्यापि नवा असल्यामुळें दौडीची चाल त्याला ठाऊक नव्हती. टॉलस्टॉय यांच्या मनांत स्वतःचाच बचाव करावयाचें असतें, तर तसें करणें त्यांना सुलभ होतें; पण आपल्या मित्राला शत्रूच्या तोंडीं देऊन आपला जीव बचावणें त्यांच्या मनास आलें नाहीं. सॅडोजवळ बंदुक होती; पण कमनशिवानें या वेळीं ती भरलेली नव्हती, तेव्हां नुसतीच बंदुक राखून शत्रूला भिवविण्याचा यत्न त्यानें केला. त्या सात स्वारांच्या मनांत या दोघांना जिवंत पकडावें, असें होतेंसें दिसतें. कारण त्यांच्या बाजूनेंही गोळीवार मुळीच झाला नाहीं. कर्मधर्मसंयोगानें ही धांवपळ ग्राहणीच्या किल्ल्यावरील एका पहारेकऱ्याच्या नजरेस पडून त्यानें इशारत दिल्याबरोबर कोझाक स्वारांची एक टोळी किल्ल्यांतून दौड करीत निघाली. हे स्वार नजरेस पडतांच, ते सात सरकेशियन स्वारहि जंगलांत निघून गेले.

नित्य नवे वेत करीत असावें, नवे निश्चय ठरवावे आणि ते मोडीत असावें, हा टॉलस्टॉय यांचा क्रम अद्यापि तसाच सुरू होता. 'सर्वोशीं सरळ रीतीनें आणि भोळ्या मनानें वागावें; पण कोणाचाहि उपसर्द करूं नये. मोकळेपणा याचा अर्थ पोरकटपणा असा मात्र नव्हे. दारू पिऊं नये आणि स्त्रियांची संगति करूं नये; कारण या गोष्टींत सुख अल्प आणि नंतर पश्चात्ताप भयंकर आहे. कोणतेंहि काम करावयाचें तें पूर्ण अंतःकरणपूर्वक केलें पाहिजे. कोणतीहि गोष्ट करण्याची इच्छा एकदम प्रबळ झाली, तर थोडा वेळ आधीं वाट पहावी; पण ती करावी, असें एकवार ठरलें कीं, तो निश्चय चुकीचा असला तरी अखेरपर्यंत टिकाव धरलाच पाहिजे.' अशा अर्थाचीं अनेक वाक्ये या वेळच्या त्यांच्या रोजनिशींत आढळतात.

कॉकेशस प्रांतीं येतांना बुल्का या नांवाचा एक बुल् जातीचा कुत्रा टॉलस्टॉय यांनीं बरोबर आणला होता. हा कुत्रा बरोबर व्यावयाचा त्यांचा विचार नव्हता; पण घरांतून ते बाहेर निघून गेल्यानंतर खोलींत अडकून

राहिलेल्या कुन्यानें खिडकीचें तावदान फोडून त्यांतून बाहेर उडी मारली आणि तो आपल्या धन्यामागें धांवत सुटला.

कुत्रा मागें येत आहे, ही गोष्ट टॉलस्टॉय यांना पहिल्या मुकामावर पोहोचोचेंपर्यंत ठाऊक नव्हती. पहिल्या मुकामाच्या जागीं घोड्यावरून खाली उतरून त्यांनीं सहज मागें नजर फेंकली, तों त्या रस्त्यानें कांहीं जनावर झपाट्यानें धांवत येत आहे, असें त्यांस दिसलें. घोड्याच वेळानें बुल्काची स्वारी पुढें येऊन आणि त्यांच्या अंगाभोंवतीं वागडून त्यांचे हात चाटूं लागली. आपल्या धन्याला गांठण्यासाठीं उन्हाच्या भर तापांत बुल्का चवदा मैल धांवत आला होता. कुन्याच्या या एकनिष्ठेनें टॉलस्टॉय यांचें अंतःकरण अगदीं गहिवरून गेलें आणि त्यांनीं त्याला आपल्याबरोबर कॉकेशस प्रांतीं नेलें.

एके प्रसंगीं या कुन्यानें एका रानडुकरावर विनादिक्कत झांप घातली. त्याबरोबर त्या डुकरानें आपली दाढ कुन्याच्या पोटांत भोंसकली. डुकराला मारून कुन्याला बरोबर घेऊन टॉलस्टॉय तळावर आले आणि डॉक्टराकडून ती जखम त्यांनीं शिवविली. जखम शिवण्याचें काम चालू असतां तो कुत्रा आनंदानें टॉलस्टॉय यांचा हात चाटीत होता. दुसऱ्या एका प्रसंगीं तो असाच एका लांडग्याच्या मागें लागला होता; पण या वेळीं त्याला फारशी जखम झाली नाहीं.

टॉलस्टॉय यांचा मुकाम प्याटीगोर्स्क नांवाच्या गांवीं असतां गांवांतलीं भटकणारीं कुत्रीं मारण्यासाठीं तुरुंगांतील कांहीं कैद्यांची योजना झाली. गळ्याभोंवतीं पट्टा असलेलीं कुत्रीं मारण्याचा हुकूम त्यांस अर्थातच नव्हता. दुर्दैवानें बुल्काच्या गळ्यांतील पट्टा टॉलस्टॉय यांनीं त्याच दिवशीं काढून टाकला होता. समोर कैद्यांची टोळी येत असलेली पाहून बुल्का झपाट्यानें घराबाहेर पडला तो थेट एका कैद्याच्या अंगावर चालून गेला. त्याच्या गळ्यांत पट्टा नाहीं, असें पाहून त्या कैद्यानें कुत्रीं धरावयाचीं आंकडी त्याच्या तंगडींत अडकविली; पण त्या कुन्यानें इतक्या वेगानें उडी मारली कीं, तंगडीचें कातडें फाडून त्या आंकडींतून तो बाहेर पडला आणि घरीं येऊन टॉलस्टॉय यांच्या खुर्चीखालीं बसून राहिला. या

जखमेमुळें त्याला कांहीं विकार झाला कीं, त्या लांडग्याच्या चाव्यामुळें त्याला कांहीं झालें, हें सांगतां येत नाहीं; पण एके दिवशीं बुटका घरांतून जो नाहींसा झाला, तो त्याचा पत्ता त्याच्या धन्याला पुन्हां लागला नाहीं.

टॉलस्टॉय यांची मनास्थिति या वेळीं कशी होती, हें त्यांच्या पुढील पत्रावरून दिसून येतें. हें पत्र आपला भाऊ सर्जेस याला तारीख २० जुलई सन १८५३ रोजीं लिहिलेलें आहे.

“ लष्करी नौकरीचा राजीनामा मीं पाठविला असल्याचें वर्तमान तुला समजलें असेलच; पण सध्यां तुर्कस्थानबरोबर युद्ध सुरू असल्यामुळें हा राजीनामा सरकार कबूल करील कीं नाहीं, याची मला शंका आहे. कोठें तरी खेड्यापाड्यांत राहून काळ कंठावा, ही इच्छा माझ्या ठिकाणीं अति-अय प्रबळ झाली असल्यामुळें माझी ही नौकरी केव्हां सुटते, असें मला झालें आहे. माझ्या या नौकरीच्या बाबतींत सर्वच गोष्टी आजपर्यंत लांबणीवर पडत आल्या आहेत. तसेंच या राजीनाम्याचेंहि होतें कीं काय पहावें.”

यानंतर दिसेंबर महिन्यांत लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“ मी आतां घरीं केव्हां येईन, तें देव जाणें. हातांतली तलवार खाली ठेवावी असा बेत एक वर्षभर मी करित आहे; पण अद्यापि तो सिद्धीस जात नाहीं. आतां ज्या अर्थी लष्करी नौकरी करणें मला भागच आहे, त्या अर्थी येथल्यापेक्षां ती तुर्कस्थानांत असलेली बरी, असें वाटून माझी बदली तिकडे करण्याबद्दल प्रिन्स गार्टशकॉफ यांस मीं पत्र लिहिलें. ‘आपण तज्ज-बीज करतां’ असें उत्तरहि त्यांच्याकडून मिळालें.”

“ महिन्याभरानेंहि या कंटाळवाण्या नौकरींतून मी मोकळा होईन अशी मला आशा आहे. टोणण्या अम्मलदाराबरोबर मूर्खपणाच्या चकाट्या पिटण्याशिवाय येथें दुसरा कांहींच उद्योग नाहीं. खुल्या दिलानें ज्याच्याशीं मला बोलतां येईल, असा एक जरी मनुष्य येथें असता, तरी बरें होतें. दिवसच्या दिवस मी हल्लीं शिकारींत घालवितों. सध्यां माझें सुखं एवढ्या एकाच गोष्टींत आहे. वास्तविक हें सुखहि नव्हे. दुःखाचा विसर पडावा

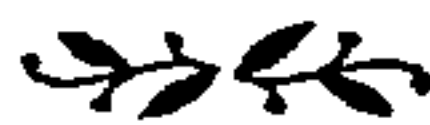
म्हणून मादक पदार्थांची जशी भूल देतात, तशी शिकारीची भूल मी घेत असतो. रानांत भटकून भटकून जीव अगदीं मट्ट्यास येतो, धड खायला मिळत नाहीं आणि असें झालें म्हणजे मढ्यासारखा मी पडून असतो. झालें. एक दिवस गेला. ”

या वेळच्या सुमारास त्यांनीं आणखी एक कादंबरी संपविली आणि ती पूर्वीच्याच मासिकाकडे पाठविली. ही कादंबरी त्या संपादकाच्या हातीं पडल्यानंतर सुमारे एक वर्षांनीं त्यानें ती प्रसिद्ध केली.

इ०स० १८५४ च्या जानेवारी महिन्यांत अम्मलदारीच्या परीक्षेला बसण्याची परवानगी टॉलस्टॉय यांच्या हातीं पडली आणि तिच्या तयारीसाठीं त्यांस तूर्त रजा मिळून ते घरीं यावयास निघाले व तारीख २ फेब्रुवारी रोजीं ते यासनायाला येऊन पोहोचले. या ठिकाणीं सुमारे पाऊण महिना त्यांनीं काढला. इतक्यांत रूसो-टर्केश युद्धाला अधिक रंग भरत चालल्यामुळे दान्यूव नदीवरील लष्काराला जाऊन मिळण्याचा हुकूम अचानक त्यांच्या हातीं पडला आणि त्याप्रमाणें ते तिकडे जावयास निघाले.

कॉकेशस प्रांतांत घालविलेल्या आपल्या दिवसांबद्दल टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या मित्रमंडळीवरोबर दोन निरनिराळ्या प्रकारचे उद्गार काढलेले आहेत. डोंगरांत व रानावनांत हिंडण्यांत आपले हे दिवस मोठ्या सुखाचे गेले, असें ते केव्हां म्हणत, तर केव्हां यांच्या अगदीं उलट वर्णन करत. येथें लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट इतकीच कीं, टॉलस्टॉय यांची वृत्ति या वेळीं विलक्षण अस्थिर झालेली होती.

प्रकरण चवथें.

क्रिमियन युद्ध.

युरोपांतील एका महायुद्धांत सामील होण्याचा प्रसंग टॉलस्टॉय यांच्या पंचविसाव्या वर्षीच त्यांजवर आला. या युद्धांत जे काहीं अनुभव त्यांस या

आप्त झाले, त्यांमुळे त्यांच्या पुढील सान्या जीवनक्रमास अगदीं निराळें चळण लागलें.

टॉलस्टॉय यांचा भाऊ निकोलस याला लष्करी नौकरीची आवड होती; तथापि युद्ध ही एक मोठी चित्ताकर्षक गोष्ट आहे, असें त्यालाहि वाटत नव्हतें. युद्धाच्या वार्ता लोकांना रम्य वाटतात; पण त्यांत शब्दजालापेक्षां अधिक कांहीं नसतें असें तो म्हणे. शब्दजाल युद्धाच्या प्रसंगीं कुचकामाचे असतात, हाच अनुभव आपणास आला, असें आपलें मत टॉलस्टॉय यांनींहि पुढें प्रगट केलें होतें.

क्रिमियन युद्धाला मूळ कारण काय झालें, याचा बारीक विचार करण्याचें हें स्थळ नव्हे. तथापि स्थूलमानानें इतकेंच म्हणतां येईल कीं, ख्रिस्ती प्रजेवर मुसलमानांचा अम्मल आहे, ही गोष्ट युरोपांतल्या बऱ्याचशा राष्ट्रांच्या हृदयास शल्यासारखी बोंचत होती. विशेषतः ख्रिस्ताच्या जन्म-भूमीवर महंमदी सत्ता असावी, हें त्यांस खपत नव्हतें. झार पाहिला निकोलस हा स्वभावानें थोडासा तापट मनुष्य होता. आपल्या इच्छेला आळा घालण्याची संवय त्यास नव्हती. त्यानें तुर्कस्थानांत ढवळाढवळ करण्यास सुरुवात केली. तुर्की सरकारनें आपल्या प्रजेस अधिक हक्क आवेत, असें दुमणें त्यानें तुर्कीमागे लावलें. नुसते कागदी घोडे नाचविल्यानें ही गोष्ट सिद्धीस जात नाहीं, असें पाहून आपल्या मागणीला प्रत्यक्ष हमी म्हणून दान्यूब प्रांतांत रशियानें लष्करी ठाणें बसविलें. आपली मागणी कबूल झाल्याबरोबर हें ठाणें आपण उठवूं असेंहि तुर्कीसरकाराला त्यानें कळविलें होतें.

तुर्कस्थानच्या सरहद्दींत अशा रीतीनें आपलें लष्कर घुसविणें अयोग्य आहे, असें आस्ट्रिया, प्रशिया, इंग्लंड आणि फ्रान्स या चार बलिष्ठ राष्ट्रांनीं रशियास कळविल्यामुळे त्यानें आपलें सैन्य तूर्त मागे घेतलें. वास्तविक पाहतां हें तुर्की-रशियनयुद्ध येथेंच संपावयाचें; पण कांहीं घरच्या कारणामुळे फ्रान्स व इंग्लंड यांस या युद्धांत पडण्याची नसती उठा-ठेंव सुचल्यामुळे त्याला भलतेंच स्वरूप प्राप्त झालें. आस्ट्रिया व प्रशिया हे अखेरीस नामानिराळे राहिले. इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं आपलीं लष्करें

रशियाच्या क्रिमिया प्रांतांत उतरविलीं. या युद्धांत इंग्लंड, फ्रान्स आणि तुर्कस्थान या त्रिकुटाला जय मिळाला, तरी प्रत्यक्ष फायदा मात्र कोणाचाच झाला नाही. फ्रान्सच्या गादीवर आपलें घराणें कायम रहावें, या इच्छेनें तिसरा नेपोलियन बादशहा त्यांत पडला; पण त्याचा हा हेतूहि सिद्धीस गेला नाही. इंग्लंडचे मुख्य प्रधान लॉर्ड सालिसबरी यांनीं हि 'या युद्धांत इंग्लंड पडलें ही मोठी चूक झाली' अशी कबुली दिली आहे. आपलें तेंच खरें करावें, एवढ्याच अभिमानानें झार निकोलसनें हें युद्ध सुरू केलें; पण हा त्याचा अभिमान शेवटीं अगदीं फुकट गेला. यांत त्याचा दुसरा आणखीहि एक हेतु होता. राजकीय बाबतींत सुधारणा व्हावी, अशी ओरड रशियन प्रजेनें या वेळीं चालविली होती. आपल्या प्रजेचें मन युद्धाकडे गुंतवून टाकून या सुधारणा लांबणीवर टाकाव्या, असा निकोलसचा विचार होता; पण रशियन लष्करानें जबर मार खाल्ल्यामुळें रशियन प्रजेनें मात्र अधिक जोरानें ओरड करण्यास आरंभ केला. अशा रीतीनें झार निकोलसनें टाकलेला डाव सगळाच त्याच्या गळ्यांत आला. या युद्धांत तुर्कस्थानाचाहि कांहीं फायदा झाला नाही. अशा रीतीनें हें युद्ध असंख्य माणसांच्या आणि वित्ताच्या नाशास मात्र कारण झालें आहे.

केवळ तिसऱ्या नेपोलियन बादशहाच्या चिथावणीवरून इंग्लंड या युद्धांत सामील झालें. घातपात आणि इतर काळींबिरीं कृत्यें करून नेपोलियन यानें गादी मिळविली असल्यामुळें फ्रान्सांतील वरिष्ठ प्रतीच्चा लोकांत त्याची चहा मुळांच नव्हती. यामुळें बाहेर कोठें तरी पराक्रम माजवून आणि व्हिक्टोरिया महाराणीशीं स्नेहसंबंध जोडून आपली गादी कायम करावी, असा बेत त्यानें केला. इंग्लंडचे त्या वेळचे प्रधान पामस्टन हेहि या बेतास सामील झाले आणि अशा रीतीनें फ्रान्स आणि इंग्लंड हीं दोन राष्ट्रे या महामारींत अकारण गोंवलीं गेलीं.

इ. स. १८५३ च्या आक्टोबर महिन्यांत रशिया आणि तुर्कस्थान यांजमध्ये प्रत्यक्ष गोळीबारास सुरुवात झाली; तथापि इ. स. १८५४ च्या मार्चपर्यंत इंग्लंड व फ्रान्स युद्धांत सामील झालीं नव्हतीं. याच महि-

न्यांत टॉलस्टॉय बुखारेस्टला पोहोंचले. वाटेनें त्यांचे अतिशय हाल झाले. मुख्य रस्ते अतिशय दुःस्थितींत होते व वाटेनें दाणावैरणहि मिळण्याची चांगलीशी सोय नव्हती. यामुळें ते मुक्कामीं पोहोंचले त्या वेळीं त्यांची स्थिति जवळ जवळ अजान्यासारखी झाली होती. बुखारेस्ट येथें प्रिन्स गार्टशकॉफ यांजपारीं त्यांची मुलाखत झाली. या मुलाखतीच्या हकीकतींत ते लिहितात,

“ प्रिन्सची व माझी आजच मुलाखत झाली. त्यांनीं मजवर बराच लोभ दाखविला. रोज पंक्तिलाभ देत जा असेंहि ते मला म्हणाले.”

“ हें शहर बरेंच मोठें आहे. येथें हिंडण्याफिरण्यांत, मुलाखती घेण्यांत आणि अम्मलदार मंडळीबरोबर नाटकतमाशे पाहण्यांत इतका वेळ जातो कीं, साऱ्या दिवसांत दीडदोन तासांहून अधिक वेळ मी घरीं नसतां, यामुळें तुला पत्र लिहिण्यापुरती देखील फुरसत मला मिळत नाही. ता. २२ मार्च रोजीं ओल्टेनिट्झा येथें जाऊन माझ्या तोफखान्यावर हजर होण्याचा हुकूम मला मिळाला आहे.”

मे महिन्यांत आल्याबाईला लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“ लढाईच्या भर गर्दींत मी मिसळलों असून माझ्या आजूबाजूस तोफांचे गोळे फुटत आहेत, अशी तुझी कल्पना असेल; पण तुर्की दारूचा बास कसा असतो, हें अद्यापीहि मला माहित नाही. मी बुखारेस्ट येथें चैनींत असून इकडे तिकडे भटकण्यांत, नाटकें पाहण्यांत आणि आइसक्रीम खाण्यांत काळ काढीत असतां. प्रत्यक्ष युद्धाच्या कामांत आजपर्यंत माझे वीसबावीसच दिवस खर्च झाले. आल्टेनिट्झा येथें पंधरा दिवस मी तोफखान्यावर होतां आणि पांचसात दिवस मोल्डाव्हिया, वालाचिया आणि बेस अरेबिया या प्रांतांची पाहणी सेनापतींच्या हुकुमावरून करीत होतां. बाकीचा सारा काळ मी बुखारेस्ट येथेंच काढीत आहे. खरें म्हटलें, तर येथें माझ्या आयुष्याचा शुद्ध दुर्व्यय होत आहे. नाचरंगावांचून येथें दुसरा कसलाच उद्योग नाही. मध्यंतरीं तीनचार दिवस मला बराच ताप आला, पण आतां माझी प्रकृति बरी असून सिलिस्ट्रिया येथें सेनापतींच्या हुजुरास जाण्यासाठीं मी दोनतीन दिवसांत रवाना होईन. सेनापतींची व माझी

फारशी ओळख नाही; तथापि माझ्याशी तो फारच भलेपणाने वागतो. त्याच्या दिमतींत असलेल्या मंडळींत अडमुठा कोणी नाही, हीसुद्धा मोठ्या संतोषाची गोष्ट आहे.”

टॉलस्टॉय यांचा जन्म श्रीमान् आणि जमीनदार घराण्यांत झाला होता. त्यांच्या अंगांत श्रीमंतीचे रक्त पिढीजात खेळत होते. यामुळे खालच्या वर्गावद्दल जी सहानुकंपा त्यांच्या चित्तांत पुढे उद्भवली, तिचा उगम पूर्व-वयांत त्यांच्या ठिकाणी झालेला नव्हता. घरंदाज माणसेच आपल्या संगतीला योग्य आहेत, हा त्यांचा भ्रम या वेळेपर्यंत कायम होता. घरंदाज माणसे चांगलीच असावयाची, असा त्यांचा समज होता.

जून महिन्याच्या आरंभापर्यंत रशियाचे सैन्य मोल्डाव्हिया व वालाचिया या प्रांतांतून पुढे चाल करून व दान्यूब नदी उतरून सिलिस्ट्रियाच्या किल्ल्याला वेढा देऊन बसले होते. इतक्यांत आस्ट्रियाने बरेच सैन्य तुर्कीसाम्राज्याच्या सरहद्दीवर गोळा करून व तारीख १४ जून रोजी तुर्की राज्याशी तह करून रशियाला आपले सैन्य सिलिस्ट्रियांतून उठविण्याची तंत्री दिली. रशियन सैन्य आपला मुख्य तळ सोडून बरेच पुढे आले होते आणि आस्ट्रियाशी त्यांचे युद्ध जुंपले असते, तर आस्ट्रियन सैन्य त्यांच्या पिछाडीस पडून रशियन सैन्यास पायबंद मिळाला असता. तेव्हा हा शह चुकविण्याकरतां आस्ट्रियाचे म्हणणे कबूल करून रशियाने सिलिस्ट्रियाचा वेढा उठविला.

सिलिस्ट्रियाहून टॉलस्टॉय परत आले, तेव्हां त्यांनी लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“आमचा तळ दान्यूब नदीच्या दक्षिण तीरावर पडला होता. आमच्या आजूबाजूला सिलिस्ट्रियाचा गव्हरनर मुस्ताफा पाशा याचे बाग-चगीचे चोहोंकडे पसरले होते. आमच्या तळाच्या आजूबाजूचा देखावा फारच रम्य होता. येथून दान्यूब नदीचे पात्र आणि त्यांत जागजागी पडलेलीं वेटें आम्हांस स्पष्ट दिसत असत. तसेच सिलिस्ट्रियाचा मुख्य गड आणि आजूबाजूच्या लहानशा गढ्याहि परसांत असल्यासारख्या दिसत होत्या. रात्रंदिवस तोफांचा घनघोर आवाज आणि बंदुकांचा कडकडाट

एकसारखा कानावर पडे. रात्रीच्याप्रहरीं आमचे शिपायी खंदक खणण्याचें काम करीत असत आणि त्याच वेळीं तुर्की शिपायीहि बंदुका घेऊन त्यांजवर धांवत. पहिल्याच रात्रीं या विलक्षण कडकडांटानें मी दचकून जागा झालों. मोठ्या हल्ल्याला सुरुवात झाली, असें मला वाटलें. मीं ताबडतोब घोड्यावर खोशीर ठेवलें. इतक्यांत दुसरा एक अम्मलदार येऊन मला म्हणाला, 'कोठें चाललां ? ही रोजचीच गम्मत आहे. तुम्हीं खुशाल निजून रहा.' त्याचें हें बोलणें ऐकून मी खाटेवर जाऊन पडलों; पण झोंप येईना म्हणून हातांत घड्याळ घेऊन बंदुकांचे आवाज मोजूं लागलों. एका मिनिटांत एकशेंदहा आवाज झाले. तथापि इतका दारुगोळा परस्परांकडून खर्च होऊन परिणाम फारसा होतो, असें नाहीं. उभयपक्षांमिळून फार तर पन्नास एक माणसें कामास येतात."

"मधूनमधून मोठमोठे सुरंग शत्रूच्या मोर्च्याखालीं भरून आहीं उडवीत असतां. आमचा मुख्य सेनापति फारच सज्जन आहे. साऱ्या शिपायांचें प्रेम त्याच्यावर आहे. आज सकाळीं खंदकाच्या इतक्या जवळ तो गेला होता कीं, त्याच्या आजूबाजूला गोळे फुटत होते. त्याची शेकाट्या सारखी उंची, पाठीमागें हात बांधण्याची तऱ्हा आणि बोलण्याची ढब हीं खरोखरच हंसूं येण्यासारखीं आहेत. युद्धाचा वेतनात त्याच्या डोक्यांत इतका भरून राहिलेला असतो कीं, आजूबाजूस गोळे फुटत आहेत, ही गोष्ट त्याच्या ध्यानींसुद्धां येत नाहीं. आमचे सेनापतिसाहेब फार हुषार आणि अगदीं सरळ मनाचे आहेत. त्यांची वृत्ति इतकी साधी आहे कीं, दुसऱ्या दिवशींचा पहांटेचा सल्ला स्वतःच्या प्रत्यक्ष हुकुमतीखालीं करतां यावा म्हणून ती रात्र त्यांनीं इतर शिपायांबरोबर खंदकांत निजून काढली."

"त्या रात्रीं आम्हांपैकीं कोणासच नीटशी झोंप आली नाहीं. मोठा हल्ला पहांटेस सुरू होणार, हा विचार आमच्या सर्वांच्या चित्तास भेडसावीत होता. तीन वाजण्याचा वेळ जवळ येत चालला. तसतशी उत्सुकता वाढत जाऊन भीति कमी होत गेली. मनाची ही द्विधा स्थिति किती चमत्कारिक आहे ! शेवटीं माझी ही उत्सुकता इतकी वाढली कीं, हल्ला करावयाचा नाहीं, असें त्या वेळीं मला कोणीं सांगितलें असतें, तर खरोखर

माझी फार निराशा झाली असती आणि काय चमत्कार पहा ! हल्ल्याच्या हुकुमाची हूल म्हणून आकाशांत दारूचे बाण दिसणार म्हणून या आशेने आम्हीं डोळे वर लावून बसलो होतो, इतक्यांत सर सेनापति फील्ड-मारशल पास्केव्हिच यांजकडून वेढा उठविण्याचा हुकूम येऊन धडकला. या हुकुमाने सामान्य शिपायापासून तों थेट सेनापतीपर्यंत सर्वांचीच फार निराशा झाली. हा गड हातीं पडता, तर सिलिस्ट्रियाचे बाकीचे ठाणे आम्हीं दोन तीन दिवसांत खास सर केले असते. आमच्या सेनापतीला तर खरोखर फार वाईट वाटले. तथापि पुष्कळशी कत्तल टळणार याबद्दल आनंद प्रदर्शित करून त्याने पिछेहाटीस सुरुवात केली. अखेरचा शिपायी दान्यूव पार होईपर्यंत सेनापतिसाहेब स्वतः मार्गे राहिले होते. तुर्कांच्या जुलुमास कंटाळलेलीं सात हजार बल्गर कुटुंबे स्वदेश सोडून आम्हांबरोबर निघालीं. तुर्कांचा दुष्टपणा खरोखरच अवर्णनीय आहे. पूर्वी पुष्कळ गोष्टी मला अतिशयोक्तीच्या वाटत; पण प्रत्यक्ष अनुभवानंतर माझी पुरी खात्री झाली. आम्हीं सोडलेल्या गांवांत तुर्क शिरले आणि फक्त तरुण बल्गर पोरी आपल्या झनान्याकरतां शिल्लक राखून बाकीच्या माणसांची त्यांनीं सर्रास कत्तल केली. अशा स्थितींत आमच्या सेनापतीकडून परवानगी मिळतांच हजारों बल्गर कुटुंबे आम्हांबरोबर रशियांत यावयास कबूल झालीं, यांत नवल तें काय ? कांहीं लोक अर्थातच मार्गे राहिले, कारण सर्वांची सोय आम्हांस करतां येण्यासाखी नव्हती. पण याबद्दल आमच्या सेनापतीस किती दुःख झालें तें लिहितां येत नाहीं. सर्वांशीं त्यांनीं गोड भाषण करून आपला नाइलाज आहे, म्हणून खेद प्रदर्शित केला. पुष्कळ गलबतवाल्यांना भाडे देण्यांत त्यानें स्वतःचे पैसे देखील खर्च केले. खरोखर अशाच मनुष्यांच्या संगतींत नौकरीस रहावें, अशी माझी मनापासून इच्छा आहे.”

दान्यूव नदीवरील सैन्य सिलिस्ट्रिया सोडून बुखारेस्ट येथें आलें. या ठिकाणीं गार्टशकॉफ यांची भेट होतांच आपली बदली कोठें तरी अधिक मान्याच्या जागीं करावी, अशी विनंति टॉलस्टॉय यांनीं गार्टशकॉफ यांस केली. तथापि १३ नवंबरपर्यंत हातघाईचे प्रसंग त्यांस पहावयास सांपडले

नाहींत. त्या तारखेस त्यांची नेमणूक क्रिमिया प्रांतांतील लष्करांत होऊन तारीख २० नोवेंबर रोजीं ते सेव्हास्टोपोल येथें पोहोंचले.

तारीख १४ सप्टेंबर रोजीं सेव्हास्टोपोल बंदराच्या उत्तरेस फ्रान्स आणि इंग्लंड यांचें संयुक्त सैन्य उतरलें आणि २० तारखेस आलमाची लढाई होऊन त्यांत रशियाचा पराभव झाला. वास्तविक पाहतां या वेळीं हें संयुक्त सैन्य सेव्हास्टोपोल शहरांत शिरावयाचें; घण तसें न करतां शहराच्या दक्षिणेस जाऊन सुमारे पाऊण महिना तें स्वस्थ बसलें. या वेळीं बंदरांतील रशियन आरमारानें चांगली कामगिरी बजावून आपलें नांव केले. जमिनीवरील फौजा शहर सोडून जात असतां अॅडमिरल कॉर्निलॉफ यांनीं शत्रूस तोंड देऊन शहराचा बचाव करण्याचा यत्न केला. शत्रूचें सैन्य भारी असतां हि आरमाराच्या लोकांनीं शहर लढविण्याची अगदीं शिकस्त करून सोडली. ही हकीकत रशियांत कळली, तेव्हां कॉर्निलॉफ यांस अधिक कुमक पोहोंचविण्याची ओरड सर्वत्र सुरू होऊन सेनापति मेन्शीकोफ यांस आपलें पिछेहाटीचें धोरण सोडावें लागलें. संयुक्तपक्षाच्या बाजूस तोफखाना, बंदुका आणि दुसरीं उपकरणें रशियनांच्या उपकरणांहून अधिक उंची प्रतीचीं असतां हि सेव्हास्टोपोलचा किल्ला अकरा महिने लढला. टॉलस्टॉय तेथें पोहोंचले, तेव्हांची लष्करी परिस्थिति या प्रकारची होती. या वेळ्याचें अत्यंत सुंदर वर्णन टॉलस्टॉय यांनीं एका ग्रंथांत केले असून तेथें घडणारे अनेक प्रकार त्यांनीं सांगितले आहेत. सेव्हास्टोपोल येथें पोहोंचल्यानंतर पंधरा दिवसांनीं पुढील पत्र त्यांनीं आपल्या भावास लिहिलें आहे.

“ चालूसालीं मला इतके आणि इतक्या प्रकारचे अनुभव आले कीं, त्यांचें वर्णन कसें करावें आणि आधीं काय सांगावें व मग काय सांगावें, हें सुद्धां मला सुचत नाहीं. सिलिस्ट्रिया आतां गतगोष्टींत जमा झाला असून त्या जागीं सेव्हास्टोपोल आलें आहे. या जागीं अनुभवास येणारे नानाप्रकार मी कोठवर सांगत बसूं? यासनायाला आपली जेव्हां भेट होईल तेव्हां मी या गोष्टी सांगेन. आणि मधून मधून एकाद्या वर्तमानपत्राच्या द्वारेहि सर्वांना त्या सांगण्याचा माझा विचार आहे.”

“ शहराच्या दक्षिण भागाला तटबंदी नसल्यामुळे शत्रु तेथे उतरले असून त्या भागाला वेढा घालून बसले आहेत. आतां त्या बाजूला आम्हीं अभेद्य मोर्चेबंदी केली असून शत्रुसैन्यानें पुढें सरण्याचा यत्न केल्यास पांचशें अवजड तोफांच्या मान्यांत त्याचा चूर होऊन जाईल. मुख्य गडावर मी एक आठवडा राहिलों होतो. आणि तेथून रोज आपल्या तोफखान्यावर मी येत असें, जंगलांतल्या झाडांप्रमाणें तोफांचे संच जागोजाग इतके विखुरले आहेत कीं, चक्रव्यूहांत सांपडल्याप्रमाणें मी आपल्या तोफखान्याचा रस्ता रोज चुकत असें.”

“ सैन्याचा दम खरोखर अप्रतिम आहे. असें शौर्य प्राचीन काळींहि कधीं प्रगट झालें नसेल. कॉर्निलॉफ लष्करांत फिरण्यास निघतो, तेव्हां साध्या सलामीच्या शब्दाऐवजीं शिपायांस तो म्हणतो, “ गडेहो ! तुमची मरण्याची तयारी आहेना ? ” आणि यावर शिपायीहि एका जमावानें ‘ होय ! ’ असें उत्तर देतात. मरणाच्या दारीं बसलेल्या एका शिपायानें मला म्हटलें, ‘ फ्रेंचांचा चोविसावा तोफखाना आम्ही पाडाव केला होता; पण वेळेवर भरपूर पाठबळ न आल्यामुळे ती शिकार हातची गेली.’ ” असें म्हणून तो ढळढळीं रडूं लागला. खलाशांच्या एका कंपनीला जमीनीवरील तोफखाना सोडून जाण्याचा हुकूम झाला, तेव्हां ती सारी कंपनी बंड करण्याच्या वेतांत आली. मोर्चावर शिपायी तोफा डागतात; तेव्हां गांवांतल्या नायका त्यांना पिण्याचें पाणी घेऊन जात असतात. त्यांतल्या कांहीं मरतात आणि बऱ्याचशा जखमी होतात. धर्माधिकारीहि प्रार्थनागीतें म्हणण्यासाठीं तोफांवर जात असतात. एका लहानशा तुकडींत १६० माणसें जखमी झालीं असतांहि आपली पुढली जागा सोडण्यास ती तुकडी कबूल होईना. शत्रूचा तोफखाना सध्यां अगदीं मुका होऊन बसला आहे. सेव्हास्टोपोल शहर आपल्या हातीं पडत नाहीं, अशी त्याची खात्री झाल्यासारखी दिसते आणि तें खरेंच आहे. लढाईच्या प्रत्यक्ष धुमश्चक्रींत शिरण्याची संधि अद्यापि मिळाली नाहीं; पण असलीं शूर माणसें माझ्या नजरेसमोर वावरतात, आणि अशा प्रकारच्या उज्वल काळांत परमेश्वरानें मला जन्मास घातलें, हेच त्याचे मजवर मोठे उपकार आहेत, तारीख १७

आक्टोबर रोजीं झालेल्या भडिमाराचें नांव रशियाच्याच नव्हे; तर जगाच्या इतिहासांत चिरकाल राहिल. १५०० शेंहून अधिक तोफांतून लोहगोलांचा पाऊस शहरावर पडत होता; पण किल्ल्यांनें आपलें निशाण खालीं केलें नाहीं किंवा आपली एकहि तोफ मुकी पडूं दिली नाहीं. हें युद्ध रशियांत अप्रिय झालेलें आहे, हें मला ठाऊक आहे; तथापि आमच्या शौर्याचे पवाडे आमचे वंशज गात रहातील, याबद्दल मला तिलप्राय शंका वाटत नाहीं. आमचें सैन्य आधींच थोडें आणि त्यांतहि संगिनीवांचून दुसरें हत्यार जवळ नसतां आपणाहून भारी शत्रूशीं त्यानें विनदिकत टक्कर मारली. शत्रूचें माणूसबळ अधिक आणि तीन हजार तोफांनीं सज्ज झालेल्या आरमाराचा त्याला पाठपुरावा ! त्यांचीं हत्यारेंपात्यारें आमच्याहून अधिक चांगल्या प्रतीचीं ! अशा स्थितींतहि आजपर्यंत आम्ही शत्रूस दाद दिली नाहीं. असल्या स्थितींत आमच्या सैन्यासारखें सैन्यच टिकाव धरूं शकेल !”

“ आमच्या तोफखान्यांत एक लष्करी वर्तमानपत्र सुरू होण्याचें घाटत आहे. त्याबद्दलचे आमचे सारे वेत प्रिन्स गार्टशकॉफ यांस कळविले आहेत. ही कल्पना त्यांना फारच पसंत पडली आणि ती त्यांनीं सरकारस्वारीस कळविली असून त्याबद्दलची परवानगीहि त्यांनीं मागितली आहे. या पत्रावर दुय्यम संपादक या नात्यानें माझी नेमणूक झाली आहे. याला लागणारें भांडवल मी आणि स्टोलिपिन् पुरवणार आहों. यांत आम्ही लढायांचीं वर्णनें देणार असून शौर्यांचीं कृत्ये आणि चांगल्या लोकांचे मृत्युलेखहि आम्ही देणार आहों. याशिवाय लष्करी बांधकामाची माहिती (इंजिनियरिंग) तोफखाना वरैरेंचीहि माहिती येत जाईल. अजून या गोष्टीला प्रत्यक्ष स्वरूप कांहींच आलेलें नाहीं. तें येणें बादशहांच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. या गोष्टीला बादशहांची संमति मिळेल कीं नाहीं, याची मला शंका आहे.”

“ माझी प्रकृति तुर्की सरहद्द सोडल्यापासून उत्तम आहे. सध्यां माझें लेखन कांहींच चालू नाहीं. आडमुठ्या लोकांत असा दीर्घकाळ

काहून माझी रीतभात अगदीं विघडून जाईल कीं काय, असेंहि केव्हां केव्हां माझ्या मनांत येतें.”

वरील हकीकत घडल्यानंतर थोड्या दिवसांनीं टॉलस्टॉय यांचा तोफखाना सेव्हास्टोपोलच्या उत्तरेकडच्या एका खेड्यांत गेला. हें ठिकाण प्रत्यक्ष माझ्याच्या बाहेर होतें. तारीख १८ जानेवारी रोजीं आल्यावाईला त्यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“ हिंवाळ्यामुळें युद्धाचें काम मंदावलें आहे. आजकाल थंडी तर अगदीं मी म्हणतें; पण वेढा मात्र अद्यापि उठलेला नाही. वर्तमानपत्राबद्दल बादशहांची परवानगी मागितली असल्याची हकीकत मागें कळविलीच होती. या कार्मीं बादशहांची संमति मिळत नाही.”

“ यामुळें माझी खरोखर फार निराशा झाली आणि माझ्या वेतांचीहि विलक्षण फिरवाफिरव झाली आहे. आम्हांस जय मिळून हें क्रिमियन युद्ध संपलें म्हणजे पिटर्सवर्गला जाऊन लष्करीपाठशाळेंत दाखल व्हावें, असा माझा वेत आहे. लष्करांत राहून लेखनाचें काम होणार नाही. माझा वाचनाचा नाद अद्यापि कमी झालेला नाही. आपल्या हातून कांहींतरी महत्कृत्य घडावें, ही माझी महत्त्वाकांक्षा (महत्त्वाकांक्षा कसली ! माझी हौस) मला अद्यापि सोडीत नाही आणि दुय्यम लेफटेनंटसारख्या भिकार अधिकारावर या गोष्टी साधणें शक्य नाही. याशिवाय पिटर्सवर्गला मी राहिलों, तर तुझें आणि दुसऱ्या मित्रमंडळीचेंहि दर्शन वरच्यावर होत जाईल.”

मे महिन्यांत लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“ माझी बदली क्रिमियांत करावी, असा अर्ज मी केला. त्यांत माझा हेतु असा होता कीं, कांहीं प्रत्यक्ष युद्ध पहावें आणि दुसरें असें कीं, त्या वेळीं देशाभिमानाच्या तापानें मला पछाडलें होतें, हेंहि मला कबूल केलें पाहिजे. सेव्हास्टोपोल येथें तोंफत्रान्यांत मी कामावर होतों. तेथें एक महिना मला सुखाचा गेला. दिसेंबर महिन्यांत आमचा तोफखाना सिंफरोपोल येथें गेला. तेथें दीड महिना मीं चैनीनें घालविला. जानेवारी महिन्यांत अम्मलदारांच्या पुन्हां अदलाबदली होऊन माझी नेमणूक बेलबेक

नदीच्या कांठीं सेव्हास्टोपोलपासून सात मैलांवर झाली. या ठिकाणीं मात्र माझे फार हाल झाले. अम्मलदार मंडळीहि सारी रानदांडगी आणि मुख्य सेनापतीहि त्याच जातीचे. शिवाय खाण्यापिण्याची व्यवस्थाहि चांगलीशी नव्हती. वाचावयाला एक पुस्तकहि जवळ नाहीं आणि गप्पागोष्टी करण्यास योग्य असा एकहि माणूस नाहीं, अशा स्थितींत हे दिवस गेले. वर्तमानपत्र काढण्याचा आमचा वेत मीं पूर्वी कळविला आहेच. त्याच्या खर्चासाठीं म्हणून सुमारे दोन हजारांची रक्कम माझ्या हातीं पडली. या पत्राला सरकारची परवानगी मिळाली नाहीं, हें तुम्हांला ठाऊक आहेच. ही रक्कम माझ्या हातीं मोकळी सांपडतांच ती सारी जुगारांत गेली आणि शिवाय आणखी बरीच रक्कम मीं पदरची घातली. एकंदरीनें पूर्वीसारखाच अद्यापीहि मी महामूर्ख आहे, हें मीं जगाला उत्तम सिद्ध करून दिलें. मार्च महिन्यांत एक नवा अम्मलदार आमच्या तोफखान्यांत आला. हा गृहस्थ फार चांगला असल्यामुळें माझ्या मनाची विघडलेली प्रकृति हळूहळू ताळ्यावर येऊं लागली. एप्रिलच्या पहिल्या तारखेस आमचा तोफखाना सेव्हास्टोपोल येथें पुन्हां गेला आणि तेथें माझे मन पुन्हां पूर्वीसारखें झालें. सेव्हास्टोपोल येथें माझा जीव वन्याच धोक्यांत होता. आठवड्यांतून चार दिवस चवथ्या नंबरच्या तोफखान्यावर मला काम करावें लागे. सेव्हास्टोपोलच्या रणभूमींत चवथ्या नंबरचा मोर्चा म्हणजे मृत्यूचें प्रत्यक्ष साम्राज्यच होय. या ठिकाणीं सहा आठवडे मीं मोठ्या आनंदानें घालविले. इतक्यांत गार्टशकाॅफची कीं सेनापतीची मर्जी फिरून माझी सग बदली १५ मे रोजीं सेव्हास्टोपोलपासून चवदा मैलांवरील एका ठाण्यावर झाली. येथेंहि एकंदर परिस्थिति सामान्यतः बरी आहे.”

टॉलस्टॉय यांची ही बदली झाली, ती कोणाच्याहि लहरीमुळें झाली नसून तिचा उगम खुद्द आलेक्झांडर वादशहांपासूनच झाला होता. टॉलस्टॉय यांनीं ‘ सेव्हास्टोपोलांतील दिसेंबर महिना ’ अशा मथळ्याचा एक लेख एका पत्राकडे पाठविला होता. या लेखाचा कच्चा खर्डा वादशहांच्या नजरेस पडला आणि ‘ या तरुण लेखकाला भर मान्याच्या जागीं ठेऊं

नका' असा हुकूम त्यांनीं सेनापतीकडे पाठविला. हा लेख खुद्द बादशहांच्या आईनें वाचला तेव्हां ती ढळढळीं रडली, असें म्हणतात.

टॉलस्टॉय सेव्हास्टोपोलला आले, तेव्हां त्यांची स्वतःची सांपत्तिक स्थिति फारशी समाधानकारक नव्हती, हें वाचकांस ठाऊक आहेच. यामुळे कर्जाच्या फेडीकरतां आपलें जुनें रहातें घर या वेळीं त्यांस विकारें लागलें. एका घरमोड्यानें तें विकत घेऊन मोडलें आणि तसेंच्या तसेंच आपल्या मालकीच्या जमिनीवर नेऊन उभें केलें. तें अद्यापीहि तेथें पडीत स्थितींत आहे.

सेव्हास्टोपोल येथें असतां टॉलस्टॉय यांचा घरचा नौकर आलेक्झीस त्यांच्यावरोवर होता. ते तोफखान्यावर असत, तेव्हां तो त्यांचें जेवण घेऊन जात असे. या चवथ्या मोर्चाचें वर्णन स्वतः टॉलस्टॉय यांनीं सेव्हास्टोपोल या नांवाच्या कादंबरींत फार उत्तम केलेलें आहे. या चवथ्या मोर्चांत टॉलस्टॉय काम करीत होते, त्या वेळच्या रोजनिशींत पुढील वाक्यें आहेत.

“ परमेश्वरा, आजपर्यंत तूं माझे संरक्षण केलेंस याबद्दल मी तुझा कसा उतराई होऊं? तूं मला हातीं धरून मला सन्मार्गाकडे चालवितोस. तूं मला सोडलें असतेंस तर माझी काय वाट झाली असती? परमेश्वरा, तुझ्या पायांशीं माझे केव्हांहि अंतर पडूं देऊं नकोस. माझ्या आकांक्षा तृप्त व्हाव्या, अशी मागणी मी करीत नाहीं. मानवी जन्माचें सार्थक कशांत आहे, हें मला समजत नाहीं. ही गोष्ट माझ्या बुद्धीच्या आवांक्या बाहेरची आहे. तथापि माझ्या जन्माचें सार्थक होईल अशाच मार्गाकडे तूं मला लाव.”

या वेळीं टॉलस्टॉय यांची बदली खुद्द सेनापतींच्या दिमतींत व्हावयाची होती; पण ही जागा त्यांनीं आपण होऊनच नाकारली. युद्धाच्या एकंदर स्थितींत सेनापतींच्या आजूबाजूंची मंडळी नेहमीं घोंटाळे उत्पन्न करतात, असा त्यांचा समज झाला होता. आरमारावरील मुख्य अधिकारी कॉर्निलॉफ यांनीं दाखविलेल्या शौर्याबद्दल त्यांची स्तुति टॉलस्टॉय यांनीं अनेक प्रसंगीं केली आहे; पण सेनापतीबद्दल त्यांचें फारसें चांगलें मत नव्हतें.

एके दिवशीं संध्याकाळीं कांहीं अम्मलदार मंडळीबरोबर टॉलस्टॉय गप्पागोष्टी करीत बसले असतां ओरुसॉफ या नांवाचा एक अम्मलदार तेथें येऊन आपणास मुख्य सेनापतींची भेट घ्यावयाची आहे, असें म्हणूं लागला. हा अम्मलदार बुद्धिबळें खेळण्यांत फार निष्णात होता. सेनापतींजवळ जाऊन तो म्हणाला, ' पांचव्या मोर्चाकरतां आतांपर्यंत उभयपक्षां किती तरी प्राणहानि झाली; तर आतां या तंत्र्याचा निकाल बुद्धिबळें खेळून लावावा, असा निरोप इंग्रजांकडे पाठवावा.'

तारीख १६ आगष्ट रोजीं चर्नाया नदीच्या कांठीं मोठी लढाई होऊन तींत रशियास अपयश आलें. या लढाईनंतर सेव्हास्टोपोलचें संरक्षण करणें हळू हळू अशक्य होऊं लागलें. संयुक्त सैन्य एकामागून एक ठाणीं सर करूं लागलें आणि अखेरीस मालाहाॅफचें ठाणें शत्रूच्या हातीं गेलें; तेव्हां आपणाजवळील सारें युद्धोपयोगी साहित्य जाळून टाकून मार्गें हटण्याचा विचार रशियनांनीं केला.

क्रिमियांतील युद्धांत साऱ्या रशियन तोफखान्यानें काय काय कामगिरी बजावली, याचा एक साग्र इतिहास लिहिण्याचा टॉलस्टॉय यांना हुकूम झाला. या कामीं एकंदर वीस मुख्य अम्मलदारांकडून आलेल्या टांचणांतील मजकूर त्यांस एकत्र करावयाचा होता. युद्धाच्या इतिहासाची नोंद कशी ठेवतात, हें या वेळीं टॉलस्टॉय यांस समजलें. यामुळें एकंदरीनें युद्धांच्या इतिहासासंबंधीं त्यांच्या मनांत विलक्षण अनादर उत्पन्न झाला होता. या इतिहासासंबंधीं पुढें एका प्रसंगीं बोलत असतां ते म्हणाले,

“ माझ्या त्या लेखाची एक प्रत मीं जपून ठेवली नाही, याचें मला वाईट वाटतें. शुद्ध खोऱ्या गोष्टी कशा दडपून दिलेल्या असतात, याचें एक प्रत्यक्ष उदाहरण माझ्याजवळ राहिलें असतें, तर बरें झालें असतें. त्या वेळीं काम केलेल्या अम्मलदारांनीं हा इतिहास आतां वाचला, तर त्यांस खरोखरच हंसूं कोसळेल. केवळ सेनापतींच्या हुकुमावरून आपणास माहित नसलेल्या गोष्टी आपण त्यांत लिहिल्या आहेत, याचें स्मरण झाल्यावर हंसूं आल्यावांचून कसें राहिल ! ”

टॉलस्टॉय यांनीं लिहिलेला इतिहास पिटर्सबर्गला नेऊन पोहोंचवि-
कौट...६

प्याची कामगिरीहि त्यांच्यावर सोंपविली होती. येथें टॉलस्टॉय यांचा युद्धाचा प्रत्यक्ष अनुभव समाप्त झाला. युद्धसमाप्तीच्या वेळीं आपणास कांहीं बढती मिळेल, अशी आशा त्यांना वाटत होती; पण तीहि विफल झाली. कारण त्या वेळीं ज्या नव्या गाण्यांचा प्रसार शिपायी लोकांत झाला होता, तीं टॉलस्टॉय यांनींच रचलीं असावींत, अशी शंका रशियन सरकारास आल्यामुळें त्यांची बढती झाली नाहीं. या गाण्यांत सरकारच्या एकंदर कृतीवर उपरोधिक भाषेंत चांगलेच फटकारे ओढले होते. पुष्कळ वेळां शिपायांचा नाहक बळी कसा देण्यांत येतो, आणि तोफांचा गडगडाट कानींहि न पडलेल्या एकाद्या ग्रँड ड्यूकला शौर्याबद्दल चांद आणि पदकें कशीं मिळतात, याचें वर्णन मोठ्या खुबीनें केले होते.

रशियांत या वेळीं एकंदरीनें असंतोषाचें बीजारोपण बरेंच झालें होतें, आणि त्याची धग लष्करालाहि लागली होती. याच असंतोषाचें दिग्दर्शन वरील गाण्यांत आणि पोवाड्यांत झालें होतें. लष्करांतील कांहीं अम्मलदार मंडळी आपल्या तोफखान्याच्या मुख्य अधिकार्याच्या घरीं शिळोप्याच्या गप्पागोष्टी करण्यास रोज संध्याकाळीं जमत. तेथें पियानो असल्यामुळें प्रसंगीं गाणेंबजावणेंहि चाले. अशाच प्रकारच्या प्रसंगांत वरील गाणीं जन्मास आलीं. या प्रसंगीं टॉलस्टॉय हेहि हजर असत आणि त्यांचें नांव लेखक म्हणून प्रसिद्ध असल्यामुळें या गाण्यांचें कर्तृत्वहि त्यांजकडे गेलें. हीं सारीं गाणीं त्यांनींच रचलीं होती, अशी वास्तविक गोष्ट नाहीं; तथापि त्यांतील मजकुरास त्यांची पूर्ण संमति होती, इतकें मात्र खरें.

टॉलस्टॉय यांस बढती न मिळण्याचें दुसरेंहि एक कारण आहे. वरिष्ठांस नजरनजराणे पाठवून अथवा एकाद्या राजकीय पक्षाचा वशिला पोहोंचवून बढती मिळविण्याची पद्धत रशियांत सर्रास चालू होती. ही पद्धत एकट्या रशियांतच आहे, असें नसून कमीअधिक प्रमाणानें तिचा प्रसार सान्या देशांत आहे. सरकारी पदव्यांची खैरात होते, तेव्हां वास्तविक आंगचे गुण अथवा जवळचा पैसा यांपैकीं कशाला अधिक महत्त्व मिळतें, याचा अनुभव सान्या देशांत पहावयास सांपडतो. असल्या आड पडद्याच्या मार्गानें जाऊन बढती मिळविण्याची इच्छा टॉलस्टॉय यांस

नव्हती. वरिष्ठांच्या घरीं जाऊन फुकाची स्तुति देखील ते कधीं करीत नसत. अशा स्थितींत त्यांच्या बढतीची शिफारस कोण करणार !

लष्करांतील निरनिराळ्या खात्यांचे अम्मलदार अनेक प्रकारच्या वस्तूंची प्रत्यहीं खरेदी करीत असत. यांपैकीं कित्येक जिनसा सरकारी पगवान्या बाहेरच्या असत. अशा जिनसांच्या खरेदीचा पैसा इतर मालावर अधिक किंमत आकारून सरकाराकडून ते वसूल करीत. या अधिक आकारणींत कित्येक वेळां चांगल्या रकमा त्यांच्या हातीं येत. एकादा अम्मलदार चांगला असला, तर या फाजील पैशाचा विनियोग शिपायांच्या उपयोगाकडे करी, आणि दुसरे कांहीं अम्मलदार तो पैसा खुशाल गिळंकृत करीत. एके वेळीं तोफखान्याच्या एका तुकडीवर टॉलस्टॉय मुख्य अधिकार्याच्या जागीं असतां अशीच कांहीं रक्कम त्यांच्या हातीं आली. तेव्हां ती स्वतःच्या खिशांत न टाकतां ती त्यांनीं शिल्क खात्यांत जमा केली. ही गोष्ट इतर अम्मलदारांस समजतांच ते सारे त्यांजवर तुटून पडले, आणि मौजेची गोष्ट ही कीं, मुख्य सेनापतीनें हि पुष्कळ दिवसांची रूढि तुम्ही मोडली, असा टॉलस्टॉयवर ताशेरा झाडला.

या वेळीं एकंदर लष्करी अम्मलदारांसंबंधीं टॉलस्टॉय यांचें मत कसें होतें, हें त्यांनीं केलेल्या जागोजागच्या उल्लेखांवरून दिसून येतें. त्यांच्या हाताखालील एका अधिकार्यानें आपला स्वतःचा अनुभव म्हणून पुढील हकीकत एके ठिकाणीं नमूद केली आहे,

“ नवीं गाणीं आणि गोष्टी रचण्यांत टॉलस्टॉय यांचा हातखंडा असे. युद्धासारख्या विकट प्रसंगीं गोष्टी सांगून आणि गाणीं म्हणून ते आम्हास कसे रिझवीत, याचें वर्णन करतां येत नाहीं. त्यांचे पोवाडे असे बहारीचे असत कीं, ते ऐकून एकाद्या मुरदाड शिपायाच्या अंगांतहि वीरश्रीचा संचार होई. टॉलस्टॉय म्हणजे आमच्या तोफखान्याचा जणूं काय जीव ! ते मंडळींत असले, म्हणजे वेळ कंसा निघून गेला, हेंहि समजत नसे. ते असतांना कोणाच्याहि चेहऱ्यावर दुःखाची अथवा काळजीची छटा केव्हांच दिसली नाहीं. त्यांची बदली सिंफरोपोलच्या ठाण्यावर झाली, तेव्हां आम्हां सान्यांसच फार वाईट वाटलें. त्यांनीं आपल्या पूर्वींच्या हकीकतीहि

केव्हां केव्हां सांगत असाव्या. पिटर्सवर्ग येथें आपण जुगारींत पैसा कसा गमावला आणि स्त्रियांच्या नादीं आपण कसे लागलों होतो, याचेंहि वर्णन ते केव्हां केव्हां करीत. ही जुनी हकीकत सांगत असतां त्यांचा चेहरा इतका म्लान होई कीं, त्यामुळें आमच्याहि पोटांत भडभडून येई. अशा सामान्य गोष्टींतहि आपण मोठें पाप केलें आहे, असें त्यांना वाटे. एकंदरीनें त्यांची ओळख एकदां कोणास झाली, तर त्यांना विसरून जाणें जन्मभर शक्य नाहीं.”

अशाच प्रकारें टॉलस्टॉय यांचीं वर्णनें दुसऱ्या अनेकांनीं केलेलीं आहेत. कित्येकांनीं त्यांच्या अद्भुत शक्तीच्या गोष्टीहि सांगितल्या आहेत. या वेळच्या आपल्या मनस्थितीचें वर्णन खुद्द टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या रोज-निर्शांत पुढीलप्रमाणें नमूद केलें आहे.

“ मला शालीनता मुळींच नाहीं, हा माझा मोठा दुर्गुण आहे. माझा दर्जा तरी काव ? एका पेनशनर लष्करी अम्मलदाराच्या चार मुलांपैकीं मी एक. सातव्या वर्षीं मी पोरका होऊन वायात्रापड्यांच्या आणि शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या हाताखालीं वाढलों. मला विद्वत्ता माहीं आणि लौकिक रीतभातहि नाहीं. १७ व्या वर्षीं मी स्वतंत्र झालों. त्या वेळीं जवळ फारसे पैसे नाहींत, लोकांत पदवी नाहीं, आणि सर्वांत मोठी उणीव म्हणजे मला कांहीं धरदंध नाहीं; तेव्हां मी अगदींच स्वैर बनलों, आणि जवळ होतें-नव्हतें त्या सगळ्याची वाट लावली. आयुष्याच्या खऱ्या महत्वाच्या काळांत मीं चैन भोगली म्हणावी, तर तेंहि नाहीं. अथवा एकादें महत्कार्य करावें, तर तेंहि केलें नाहीं. कर्जाच्या बुजबुजा-टांतून काकेशसला मी पळून गेलों. २६ व्या वर्षीं दुय्यम लेफटेनंट होऊन दान्यूवच्या लष्करांत नौकरी केली. पगाराशिवाय फाजील अशी एक पैसुद्धां माझ्या हातीं येत नव्हती. कारण घरचें उत्पन्न कर्जाच्या फेडीला लावलें होतें. जड बुडाचा कोणी पाठीराखा नाहीं. चार लोकांत कसें वागावें, याची अकल नाहीं. नौकरींतहि तेंच अज्ञान. व्यवहारशून्यता आंगीं पूर्ण भरलेली आणि अशा स्थितींतहि अहंमन्यता, मला सोडीत नाहीं. माझें शब्दचित्र मींच आतां काढलें.”

“ मी कुरूप आहे. समाजांतले रीतिरिवाज मला माहित नाहीत. मी घामट असून गवाळहि आहे. माझा स्वभाव चिडखोर आहे. माझ्या संगतीपासून लोकांना उद्वेग होतो. माझ्या अंगी सहनशीलता नाही आणि मी अगदीं निर्लज्ज मनुष्य आहे. मी केवळ अज्ञान मूर्ति आहे. मी जें कांहीं ज्ञान मिळविलें, तें केवळ स्वतःच्या लहरीनें. त्यांत कांहीं शिस्त नाही, धरबंदहि नाही आणि तेंहि तुटपुंजें. मला कामवासना जबर आहे. बुद्धि अगदीं अनिश्चित आणि ताठा व तापटपणा हीं मात्र माझ्या ठिकाणीं पूर्ण आहेत. एकंदरीनें उडाणटप्पू लोकांच्या अंगीं असणारे सारे गुण माझ्या अंगीं आहेत. मी शूर नाही आणि आळशी तर इतका आहे कीं, आतां तो माझा जन्मजात स्वभावच बनून गेला आहे.”

“ माझ्या अंगीं थोडेंसें चातुर्य आहे; पण कोठेंहि त्याची अद्यापि पारख झालेली नाही. कसल्या तरी चांगल्या धंद्यालां लागणारी व्यावहारिक अकल माझ्या अंगीं नाही. सद्गुणांवर माझे प्रेम आहे आणि त्यांपासून मी च्युत होतो; तेव्हां माझा मलाच पश्चात्ताप होतो आणि ते अंगीं येण्याकरतां मी पुन्हां खटपट करतो; पण सद्गुणांपेक्षांहि कीर्तींवर माझे प्रेम विशेष आहे. आपण कीर्तिमान व्हावें, ही महत्त्वाकांक्षा माझ्या ठिकाणीं इतकी जबर आहे कीं, सद्गुण अथवा कीर्ति यांपैकीं एकच मिळण्याजोगें असेल, तर सद्गुणांऐवजीं मी कीर्तींच पसंत करीन, अशी मला भाति वाटते.”

टॉलस्टॉय यांनीं हें जें स्वतःचें शब्दचित्र काढलें आहे, त्यावरून ते दुर्गुणांचे पुतळे असावेत, असें कोणासहि वाटेल; पण त्यांत त्यांनीं अतिशयोक्ति केली आहे, यांत शंका नाही. स्वतःबद्दल अशा प्रकारची तीव्र तुच्छताबुद्धि सर्व सत्पुरुषांच्या अंगीं उत्पन्न होत असते. सदाचाराचा नमुना म्हणून जें कल्पनाचित्र ते आपल्या पुढें ठेवीत असतात, त्या चित्राशीं स्वतःला ताडून पाहण्याचा त्यांचा उद्योग नेहमीं सुरू असतो आणि सामान्य मानवी मनाला सुलभ असा कोणताहि दुर्गुण स्वतःच्या ठिकाणीं त्यांना आढळला कीं, पूर्णत्वाच्या तुलनेनें त्याचें स्वरूप त्यांना मेसूर वाटूं लागतें. पांढऱ्याशेजारीं काळ्याचा काळेपणा जसा अधिक

वाढतो, त्याचप्रमाणे पूर्णत्वाच्या तुलनेने सामान्य अवगुणहि अधिक भयंकर दिसू लागतात. सत्पुत्रांची दृष्टि नेहमी अंतरवर्ती असल्यामुळे स्वतःचे लहानसहान दुर्गुणहि तीतून लपून रहात नाहीत. टॉलस्टॉय यांची वास्तविक स्थिति त्यांनी स्वतः वर्णन केल्याप्रमाणे मुळीच नव्हती. वडिलांजित दौलत त्यांनी इतक्या हीन दशेला आणलेली नव्हती. त्यांचे शिक्षण रेखीव क्रमाने झाले नव्हते ही गोष्ट खरी; तथापि त्यांचे वाचन दांडगे होते आणि त्यांची बुद्धिमत्ता व स्मरणशक्ति तीव्र असल्यामुळे संपादन केलेले ज्ञान त्यांच्या अंगी मुरलेले होते. फ्रेंच आणि जर्मन या भाषांवर रशियनप्रमाणेच त्यांचे प्रभुत्व होते. याशिवाय इंग्लिश, ल्याटीन, अरेविक आणि टर्कोटार्टर या भाषांचेहि थोडेबहुत ज्ञान त्यांना होते. इटालियन, ग्रीक आणि हिब्रू या भाषांचा अभ्यास त्यांनी सुरू केला होता. त्यांनी लिहिलेल्या गोष्टी उत्तम संपादकांच्या पूर्ण पसंतीस उतरून त्यांना त्याबद्दल वेतनहि चांगले मिळाले होते. त्यांना रीतभात नव्हती, हे अगदी खोटे. कित्येक वेळां त्यांच्या ठिकाणीं सुखदुर्वळपणा दिसून येई, याचे कारण त्यांचे अज्ञान हे नसून सदोदित उच्च पायरीवर राहण्याच्या आवडीमुळे जो एक प्रकारचा कंप बुद्धीला उत्पन्न होत असतो, त्यामुळे सामान्य जनांच्या संघटनांत तिला सुख वाटत नाही.

तारीख ५ मार्च सन १८५५ रोजी त्यांच्या रोजनिशींत पुढील मजकूर आढळतो.

- “ ईश्वर आणि श्रद्धा यांजसंबंधीं बोलतां बोलतां एक महत्त्वाचा विचार माझ्या मनांत आला. या विचाराला मूर्त स्वरूप यावे याकडे माझे लक्ष यापुढे लागून राहिल, असें मला वाटते. प्राचीन धर्म मनुष्याच्या सांप्रतच्या परिस्थितीला अनुरूप झाला आहे. तेव्हां सध्यांच्या स्थितीला अनुकूल असा नवा धर्म उत्पन्न करावयास पाहिजे. हा धर्म म्हणजे संशोधित ख्रिस्ती धर्म. सांप्रतचा ख्रिस्ती धर्मातला हठवाद आणि अंधश्रद्धा हीं नाहीशी झालीं पाहिजेत. मृत्यूनंतर स्वर्गसुख मिळेल, असें आमिष हा नवा धर्म दाखविणार नाही. या जन्मीं आणि याच देहांत कल्याण कसे होईल, हे तो सांगेल. ही गोष्ट सिद्ध व्हावयास

कित्येक पिढ्यांचे श्रम खर्ची घालावे लागतील, हें मला ठाऊक आहे. एका पिढीनें याचें बीजारोपण आपल्या संततींत करावें आणि या दुसऱ्या पिढीनें पहिलीचें अनुकरण करावें. असें होत गेलें म्हणजे यांतील सत्य बुद्धीला पटून हा नवा धर्म सर्वास ग्राह्य वाटेल. अथवा या एकाच तत्वाचा प्रवेश सर्वांच्या डोक्यांत झाला, तर अंधश्रद्धा उत्पन्न होईल, पण तिचेंहि अखेरचें फळ तेंच. मनुष्यजातीचें ऐक्य कधींकाळीं होणार असेल, तर धर्मक्याच्या पायावरच तें होईल, हा विचार यापुढें माझ्या मनांत पक्का होऊन बसेल, अशी मला आशा आहे.”

वरील लेख टॉलस्टॉय यांच्या लेखणींतून उतरला, तेव्हां त्यांचें वय अवघें सत्तावीस वर्षांचें होतें. त्यांच्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षापासून धर्माचा जो आचार त्यांच्या वर्तणुकींत स्पष्ट दिसू लागला, त्याचें बीजारोपण जवळ जवळ दोन तपांच्या आधींच झालें होतें. लेखक या नात्यानें त्यांचें नांव बरेंच प्रसिद्धीस आलेलें होतें. सेव्हास्टोपोलच्या वेढ्याच्या काळांत त्यांनीं सेव्हास्टोपोल याच नांवाच्या एका कादंबरीचे दोन भाग लिहिले होते आणि याशिवाय तारुण्य (यूथ) या नांवाची कादंबरीहि त्यांनीं सुरू केली होती. सेव्हास्टोपोल या कादंबरीनें त्यांची कीर्ति यूरोपांत पसरली. एका मासिकाच्या जून महिन्याच्या अंकांत या कादंबरीचा प्रसिद्ध झालेला कांहीं भाग बादशहांच्या वाचण्यांत आला, तेव्हां फ्रेंच भाषेंत त्या लेखाचें भाषांतर त्यांनीं करविलें. जुलै महिन्यांत सेव्हास्टोपोलचा पुढचा भाग मासिकाकडे रवाना झाला, तेव्हांहि परीक्षकांनीं त्याचें मूळरूप छिन्न भिन्न करून टाकलें. यासंबंधीं त्यांच्या एका मित्राकडून पिटर्सवर्गहून पुढील पत्र आलें होतें.

“ सरकारी परीक्षकानें परवानगी दिली. लेखाच्या अखेरीस एकदोन गुळमट वाक्यें मीं मुद्दाम घातलीं आहेत, याबद्दल आपण रागावूं नये. लेखाचा कडकपणा घालविण्यासाठीं ही गोष्ट करणें मला भाग पडलें. लेखाच्या तीन हजार प्रति छापून गेल्या होत्या, इतक्यांत परीक्षकानें तो लेख पुन्हां परत मागविला आणि मासिकाचें प्रकाशन बंद केलें. त्यानें तो लेख पुष्कानकडे पाठविला. हा गृहस्थ आपल्या माहितीचा आहेच.

तेव्हां आपल्या लेखाची काय दशा झाली असेल, हें सांगावयाला नको. पुष्कीन यानें स्वतः जो फेरबदल केला, तो पाहून माझे अंतःकरण चर्च होऊन गेलें. असला लेख छापूं नये असें मला वाटतें, पण तो छापलाच पाहिजे, असा आग्रह पुष्कीननें धरला, तेव्हां तो आतां छापण्यावांचून गत्यंतरच नाही. तथापि त्या खालीं तुमच्या नांवाचीं आद्याक्षरें मात्र येणार नाहीत. असला लेख तुमच्या नांवाखालीं भोडावा ही गोष्ट मला अगदीं असह्य वाटते.”

“ तुमचा हस्तलेख ज्यांना ज्यांना मी वाचून दाखविला, त्यांना त्यांना तो खरोखर फारच पसत वाटला. प्रत्यक्ष मृत्यूसमोर वावरणाऱ्या लोकांच्या मनांत जे विचार चालतात, त्यांचें तुम्ही वळविलेले चित्र अगदीं अप्रतिम आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें कीं; हा लेख असामान्य बुद्धिमानाच्या लेखणींतून उतरला असावा, असें कोणाच्याहि मनांत येईल; तथापि त्यांत मधून मधून ज्या खोचा भरल्या आहेत, त्यामुळे कित्येकांस वाईट वाटण्याचाहि संभव आहे. ”

‘सेव्हास्टोपोल’च्या तिसऱ्या भागासंबंधीं पुढील पत्र आलें,

“ या लेखांत परीक्षकानें जी भयंकर छाटाछाट केली, ती पाहून माझे मस्तक संतापानें अगदीं फिरून गेलें. असल्या प्रकारच्या जुलमी सत्तेतहि असले विचार तुम्ही स्पष्ट लिहितां, याबद्दल भावी पिढ्या मोठ्या आदरानें तुमच्याकडे खचित पाहतील. सध्यांच्या रशियन वाङ्मयांत सत्याला तर कोठेंच थारा राहिलेला नाही. लोक जणूं काय त्याची ओळखच विसरले आहेत. यामुळे तुमचीं शब्दचित्रें सामान्य जनांस अगदीं नव्याच रूपानें दिसतात. तुमच्या विचारांशीं वाचकांचें तादात्म्य इतक्या लवकर आणि इतकें पूर्ण होतें कीं, त्या भरांत तो आपले स्वतःचे विचारहि विसरून जातो. आपल्या लेखाचा तावा दुसऱ्याच्या चित्तावर बसविण्याची अशी हासोटी दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथकारांत मी पाहिली नाही. मला भीति वाटते ती इतकीच कीं, आपल्या आजूबाजूला बहिऱ्या-मुक्यांचा बाजार भरलेला पाहून आपली बुद्धि हताश होऊन विराम पावेल कीं काय! आपण अद्यापि अगदीं तरुण आहांत. रशियाच्या परिस्थितींत क्षणोक्षणी

बदल होत आहेत. आणि अखेरीस सगळें चांगलें होईल, अशी इच्छा आपण करूं या. आपली बुद्धिमत्ता सध्यां कोंडवाड्यांत असली, तरी पुढेंमार्गे तिला मोकळें कुरण सांपडेल, अशी आशा आपण करूं या.”

“ आपल्या आणखी एका कादंबरीचा पहिला भाग परीक्षकाच्या दिव्यांतून बराच पार पडला. तथापि यांतहि कांहीं अवयवांचा छेद झाला आहेच. असल्याच प्रकारचे लेख आणखीहि पाठविण्याची कृपा व्हावी.”

‘सेव्हास्टोपोल’ या कादंबरीबद्दल प्रसिद्ध ग्रंथकार टूरजीनेफ यानें आपलें मत पुढीलप्रमाणें प्रसिद्ध केलें होतें,

“ टॉलस्टॉय यांचा सेव्हास्टोपोलचा लेख वाचून मी थक होऊन गेलों. आनंदाश्रूंनीं माझे डोळे भरून आले, आणि त्या भरांत ‘हुरा! हुरा!’ करून मी ओरडूं लागलों. ही कादंबरी मला अर्पण करण्याची लेखकाची इच्छा आहे, असें ऐकून एवढ्या मानाला मी पात्र आहे कीं काय, याची मलाच शंका वाटूं लागली आहे ! ”

अशाच प्रकारचें मत क्रोपाटकीन यानें प्रसिद्ध केलें होतें.

क्रिमियन युद्धासंबंधीं इतिहासकार किंगलेक व टॉलस्टॉय यांच्यांत मतभेद बराच आहे. हें युद्ध अगदीं निष्कारण झालें असून तिसऱ्या नेपोलियनच्या महत्त्वाकांक्षेवांचून दुसरें सबळ कारण नव्हतें, असें किंगलेक यांचें म्हणणें आहे; तथापि रशियांतील शांतताप्रिय पक्षांनें युद्धाविरुद्ध जी ओरड केली, तीहि त्याला पसंत नाहीं. कारण अशा ओरडीनें बादशहा चिडून गेला आणि लोकांचें ऐकावयाचें नाहीं, एवढ्याच हंटानें या युद्धांत त्यानें पुढाकार घेतला. जेथें एकतंत्री सत्ता प्रबळ असते आणि प्रधान मण्डळाला जेथें कसलाच खरा अधिकार नसतो, तेथें असले घोटाळे व्हावयाचेच, असें किंगलेक यांचें मत आहे.

उलटपक्षां सामान्य जनता देशाभिमानादि भावनांनीं विकारवश होण्यासारखी असली, म्हणजे नेपोलियनसारख्या एकाद्या महत्त्वाकांक्षी व्यक्तीला मन मानेल तसें वर्तन करण्यास फावतें, असें टॉलस्टॉय यांचें मत आहे. सैनिक तयार करणें आणि दारूगोळा वगैरे युद्धोपयोगी साहित्य जमा करणें, याच गोष्टी मुळांत अत्यंत अनीतीच्या आहेत. हें तत्त्व सामान्य

जनतेच्या मनांत पक्कें बिंबलें, तर नेपोलियनसारख्या एकट्यादुकट्या व्यक्तीस वेळीं पांचपांच राष्ट्रांत युद्धाग्नी भडकविण्यास सवडच सांपडणार नाही.

वस्तुस्थिति कशी आहे, इतकेंच पाहून त्या पलीकडील तत्व किंगलेक पहात नाही. उलटपक्षीं टॉलस्टॉय हे वस्तुस्थिति विसरून केवळ तत्वाचा विचार करतात. यामुळें त्यांच्या मतांत इतका विरोध दिसतो. जें सरकार आपल्या शेजाऱ्याशीं प्रामाणिकपणानें, समबुद्धीनें आणि औदार्यानें वागत नाही, तें सरकार टिकूं घ्यावयाचें नाही, असा निश्चय प्रजाजनांनीं केला, तरच भावी युद्धें टळतील. याशिवाय सांप्रतच्या स्थितींत तरी युद्धें टाळण्यास दुसरा उपाय दिसत नाही.

टॉलस्टॉय हे युद्धांत स्वतः हजर होते. पुढें आपली वढती व्हावी अशी प्रबळ महत्वाकांक्षा त्यांच्या ठिकाणीं होती. मुख्य सेनापतीच्या आप्त-वर्गापैकीं ते होते आणि कारणपरत्वे त्यांचें नांव खुद्द बांदशहांच्या कानांपर्यंत गेलें होतें. अशा स्थितींत एकंदर युद्धासंबंधीं आपलें मत स्पष्टपणें बोलून दाखविण्याचें धैर्य त्यांस झालें, यांतच त्यांच्या मोठेपणाचें बीज आहे. वस्तुमात्राशीं समरस होऊन त्याचें हृदय जाणण्यास लागणारी तीव्र बुद्धिमत्ता जशी त्यांजपाशीं होती, त्याचप्रमाणें सत्यार्थ बोलून दाखविण्यास लागणारें अलोट धैर्यहि त्यांजपाशीं होतें. टॉलस्टॉय हे जगविख्यात् पुरुष होऊन बसले व त्यांच्या आगेमागे शंभर वर्षांत त्यांच्या जोडीला बसविण्यासारखा दुसरा पुरुष सांपडला नाही, याचेंहि कारण हेंच होय. सद्विचार पुष्कळांच्या मनांत येत असतील; पण विरुद्ध परिस्थितींत स्पष्टपणें ते उच्चारण्याचें अथवा अचरण्याचें धैर्य कित्येकांत सांपडतें ? 'सेव्हास्टोपोल' या गोष्टींतील पुढील उतारा पहा:—

“ परस्परांच्या सम्मतीनें आजचा दिवस लढाई तहकूब राहिली. गडावरील मोर्चांत आणि शत्रूच्या खंदकांवर शुभ्र निशाणें उभारलीं आहेत. लताकुंजांनीं सुशोभित असलेलें जवळचें खोरें माणसांच्या प्रेतांनीं खच्च भरून गेलें आहे. सूर्याचें आरक्त बिंब पश्चिम समुद्राकडे मंदगतीनें गमन करीत आहे. सरोवराप्रमाणें शांत दिसणारा समुद्र त्या सूर्याच्या आरक्त

किरणांत सोन्यासारखा चमकत आहे. दोन्ही वाजूंचे लढवय्ये परस्परांस भेटून हास्यमुद्रेनें परस्परांचें कुशल विचारीत आहेत आणि हेच काल परस्परांचा जीव घेण्यास टपले होते ! हे सारे आपणास ख्रिस्ती धर्माचे अनुयायी म्हणवितात. स्वार्थत्याग आणि परस्पर प्रेम हा ख्रिस्ताचा कायदा ते मान्य करतात आणि असें असतांही ज्यानें त्यांना जन्माला घातलें, त्याला विसरून हजारों प्रेतें पुढें पडलीं असतांही आपल्या चित्तांत पश्चात्तापाची मन्द ज्योतहि ते प्रगट करीत नाहीत; हें नवल नव्हे काय ? ”

“ पहा ! तीं शुभ्र निशाणें दिसेनाशीं झालीं. हजारों मृत्युदूतांचा भयंकर नाच पुन्हां सुरू झाला. रक्ताच्या नद्या पुन्हां वाहूं लागल्या आणि सर्व वातावरण दुःखाच्या आरोळ्यांनीं आणि शापशब्दांनीं पुन्हां भरून गेलें ! ”

क्रिमियन युद्धांत इंग्रजघोडेस्वारांनीं जी मर्दुमकी गाजविली, तिचें वर्णन टेनिसन यांनीं आपल्या एका काव्यांत केलें आहे. कसलाहि विचार चित्तांत न आणतां केवळ वरिष्ठांच्या हुकुमावरून मृत्यूच्या दाढेंत इंग्रजघोडेस्वार आपण होऊन विनादिकत शिरले, याबद्दल त्यांची अतोनात स्तुति त्या राजकवीनें केली आहे. राजकवीनें युद्ध स्वतः पाहिलें नव्हतें. युद्धाबद्दलचें त्याचें ज्ञान ग्रंथांतरीं मिळविलेलें आणि कर्णोपकर्णीं ऐकलेलें होतें. यामुळें ‘युद्धस्य वार्ता दूर तो रम्याः’ या न्यायानें त्याला युद्धाचें कौतुकच वाटलें. उलटपक्षीं टॉलस्टॉय यांनीं युद्धाचा अनुभव स्वतः घेतला होता आणि त्यांचें अंतःकरण व बुद्धि हीं परस्परांशीं अत्यंत संलग्न असल्यामुळें त्यांनीं आपलें मत युद्धाविरुद्ध प्रगट केलें.

क्रिमियन युद्ध संपून चवतीस वर्षे झाल्यानंतर त्यासंबंधीं आपल्या कांहीं आठवणी दुसऱ्या एका रशियन अम्मलदारानें प्रसिद्ध केल्या. या ग्रंथाला टॉलस्टॉय यांनीं प्रस्तावना लिहिली होती. तीपैकीं एक उतारा देऊन हा भाग पुरा करूं.

“ ग्रंथकर्ता स्वतः युद्धांत होता. येथें असा एक प्रश्न उद्भवतो कीं, तो स्वतः या भयंकर गोष्टींत सामील कां झाला ? लष्करी नौकरी सोडून तो या कृत्यापासून पराङ्मुख कां झाला नाही ? कांहीं खाजगी वैरामुळें रक्त-

पाताला तो प्रवृत्त झाला असें म्हणावें, तर तसेंहि दिसत नाहीं. उलट शत्रूच्या शिपायाशींहि त्याचें वर्तन सलग्गीचें होतें असें दिसून येतें.”

“ धर्मवेडामुळें या कृत्याला तो प्रवृत्त झाला, असेंहि म्हणतां येत नाहीं. ख्रिस्ताची जन्मभूमि जरूसलेम ही आपल्या हातीं असावी हें धर्मवेड त्याच्या हृदयाला जाळीत नव्हतें. मग त्यानें हें कृत्य कां केलें ? या प्रश्नाला तो स्वतः पुढीलप्रमाणें उत्तर देईल. ‘ मी तरुण असतांच सैन्यांत शिरलों. त्या वेळीं मला कसलाच अनुभव नव्हता. यामुळें माझी फसगत होऊन मी अशा पेंचांत सांपडलों आहे कीं, त्यांतून माझी सुटका होणें, शक्य नाहीं. माझ्या मनुष्यवांधवांना मारण्याचा हुकूम माझ्या वरिष्ठांनीं केला, तेव्हां मी स्वतंत्र नसून बंधनांत पडलेला होतो.’

“ हें उत्तर ग्रंथकारानें कोठेंहि स्पष्ट दिलें नाहीं, याचें मला वाईट वाटतें; तथापि त्याचा ध्वनि मात्र त्यानें काढला आहे. मानवी प्राण्यांच्या हालआपेष्टा यांचें सुरेख चित्र त्यानें वढविलें आहे; पण या गोष्टींना कारण कोण, तें मात्र त्यानें सांगितलें नाहीं. या गोष्टीला आज पसतीस वर्षे होऊन गेलीं. आतां तरी या कारणांची मीमांसा होऊन त्यांचा स्पष्ट उच्चार झाला पाहिजे. प्रत्येकाला हीं कारणे कळलीं पाहिजेत. असें झालें, तरच या कारणांचा नाश होऊन भावी युद्धे टळतील.”

“ युद्धाचें नांव ऐकल्यावरोवर लोकांच्या अंगांत भयानें कांपरें भरतें. हजारों प्रेतें आणि लक्षावधि जखमी त्यांच्या नजरेसमोर उभे राहतात, आणि लोकांचा भयानें थरकांप होतो. मग हीं युद्धाचीं आनुप्रंगिक दुःखें कमी करण्याकरतां कोणी रेडक्रास सोसायट्या काढतो आणि कोणी धर्मादाय फंड उभे करतो; पण युद्धांत जो खरा भयंकरपणा भरलेला आहे, तो जखमांत नाहीं आणि मृत्यूंतहि नाहीं. दुःखें आणि मृत्यु हीं माणसांच्या पाठीमागें निरंतरचींच लागलेलीं आहेत. जगाच्या आरंभापासून रोग, नानाप्रकारचीं दुःखें आणि मृत्यु यांच्याशीं आम्हां माणसांचा परिचय इतका निकट झालेला आहे कीं, त्यांना पाहून आम्हांला आतां भीति वाटेनाशीं झाली आहे. युद्ध नसतांहि दुष्काळानें, रोगांच्या सांथीनें आणि महापुरादि सृष्टिक्षोभानें किती तरी माणसें मृत्युमुखीं जात असतात. त्या

वेळीं त्यांजवद्दल अशी ओरड कोणी कधीच करीत नाही. दुःखें आणि मृत्यु हीं भयंकर नाहीत, तर ज्या मनःस्थितीमुळे मनुष्ये- एकमेकांचा प्राण घेण्यास उद्युक्त होतात, अशी मनःस्थिति वनणें, हेंच अत्यंत भयंकर आहे.”

“मनुष्याचा देह छिन्नभिन्न होऊन त्याला अत्यंत क्लेश होणें आणि अखेरीस त्याला मरण येणें हें खरोखरच फार भयंकर नाही. यांत क्लेश आहेत, ते देहाला आणि मरणहि देहाचेंच होतें; पण ज्या मनःस्थितीनें युद्धे निर्माण होतात, ती मनःस्थिति आत्म्याला छिन्नभिन्न करून त्याला मरणाच्या दारीं लोटते. एक वेळ देहाचें मरण पत्करेल; पण आत्म्याचें मरण कसें पत्करेल ? हें आत्मिक मरण टाळण्यास रेडक्रास सोसायट्यांचा कांहीं उपयोग होणार नाही. या ठिकाणीं खिस्ताचा साधा क्रूस अधिक कार्य करील. फसवाफसवी आणि दंभ यांचा नायनाट करण्याचें काम खिस्ताच्या साध्या क्रुसाचें आहे.”

“ही भावना मी लिहित असतां लष्करी पाठशाळेंतला एक विद्यार्थी मला भेटायवाला आला. धर्मतत्वांच्या अभ्यासाकडे त्याचें लक्ष अलीकडे वरेंच लागलें होतें. तेव्हां या बाबतींतल्या कांहीं शंका विचारण्यासाठीं तो मजकडे आला होता. माझा कोणताहि ग्रंथ त्यानें वाचलेला नव्हता. वायवलांतील तत्वांचा अभ्यास कसा करावा, हें मी त्याला सांगत होतो. भाषण संपतां संपतां मीं त्याला दारूच्या दुष्परिणामावद्दल सांगून त्याला दारू न पिण्याचा उपदेश केला. त्यावर तो म्हणाला, ‘पण लष्करी नौकरींत दारू पिणें केव्हां केव्हां भाग पडतें.’ आपल्या प्रकृतिमानाला अनुलक्षून तो बोलत आहे असें समजून दारू प्रकृतीला हितकारक नाही, अशा अर्थाचीं अनेक प्रमाणें मी त्याच्यापुढें मांडूं लागलों, पण मला मध्येंच थांबवून तो पुढें म्हणाला, ‘छे ! छे ! प्रकृतीसाठीं मी म्हणत नाहीं. माझा अर्थ वेगळाच आहे. ज्योकटेप गांवीं काय झालें, तुम्हांस ठाऊक नाहीं काय ? त्या गांवांतल्या रहिवाशांची सर्रास कत्तल करावी, असा हुकूम सेनापती स्कोवेलेफ यानें काढला. हें कृत्य करावयास कोणीहि शिपायी तयार होईना. तेव्हां लष्कराला त्यानें सडकून दारू पाजली. मग काय विचारतां ? त्या निशेंत आम्हीं * * * *’ असें म्हणून त्यानें जे हातवारे

केले, त्यानें मी उमगलों. एवढ्या एक्या वाक्यांत युद्धाचा सारा भयंकर-पणा माझ्या नजरेसमोर मूर्तिमंत उभा राहिला. या कोंवळ्या पौराच्या अंतःकरणांत त्या भयंकरपणाचें प्रतिबिंब मला पूर्ण दिसतें. त्याचा तो सुंदर लष्करी पोशाक, त्याचे स्वच्छ बूट, त्याच्या डोळ्यांतील पाणी आणि चेहऱ्यावरील टवटवी या सुंदर देखाव्यामागे कसलें भयंकर हलाहल भरलें आहे, पहा ! मनुष्याच्या इतिकर्तव्यतेबद्दल इतकी विकृत कल्पना दुसऱ्या कोठेंहि आढळावयाची नाहीं. युद्धाचा खरा भयंकरपणा तो हाच ! ”

“ लहानपणापासून मिळालेल्या शिक्षणामुळे आत्म्याला विकृत स्वरूप प्राप्त होऊन त्याला ज्या भयंकर जखमा होतात, त्या बऱ्या करण्यास हजारों रेडक्रास सोसायट्यांचे श्रम कितपत उपयोगी पडतील ? ”

प्रकरण पांचवें.

सेंटपिटर्सबर्ग (पेट्रोग्राड).

क्रिमियनयुद्धाची पुरती इतिश्री होण्याच्या पूर्वीच एक तरुण आणि बुद्धि-मान् लष्करी अम्मलदार पिटर्सबर्ग येथे आला आणि तेथल्या ‘ कान्टें-पोररी ’ नांवाच्या एका मासिकाच्या संपादकमंडळांत शिरला. या अम्मल-दाराच्या बुद्धिमत्तेबद्दल त्याच्या समकालीन प्रसिद्ध ग्रंथकारांनी त्याच्या-संबंधी त्या वेळचे आपले जे अनुभव नोंदून ठेवले आहेत, त्यांवरून टॉलस्टॉय यांची स्थिति या वेळीं कशी होती, याची बरीच कल्पना आप-णास होण्यासारखी आहे.

कान्टेंपोररी या नांवाचें एक मासिकपुस्तक इ. स. १८३६ सालीं पुष्कीन आणि प्लेटनेफ या नांवाच्या दोन लेखकांनीं प्रथम सुरू केलें. इ. स. १८४७ सालीं या मासिकाची मालकी प्यानेफ आणि नेकन्यासाफ यांच्या हातीं गेली. यांपैकीं नेकन्यासाफ हा स्वतः बऱ्याच प्रतीचा कवि होता. या मासिकांत टॉलस्टॉय यांचे लेख येऊं लागले, तेव्हां हें मासिक सर्वांत मोठें वजनदार समजलें जात होतें. याचे लेखक रशियांतील प्रसिद्ध

ग्रंथकार असून त्या सर्वांनी एक लहानसें आपलें मित्रमंडळ जमाविलें होतें. रशियाची स्थिति सुधारण्याकरितां जी चळवळ त्या वेळीं जोरावूं पहात होती, तिला या मित्रमंडळाचा वराच पाठिंबा होता. या लेखकांचे बहुतेक लेख कान्टेंपोररींतच प्रसिद्ध होत असत. रशियाची स्थिति सुधारण्यास मनोभावे शक्य ती मदत करावयाची असा या सर्वांचा वाणा होता. अशा प्रकारच्या मित्रमंडळांत टॉलस्टॉय दाखल झाले. आपले लेख प्रसिद्धीस यावेत अशी टॉलस्टॉय यांची प्रवळ इच्छा असल्यामुळेच या मित्रमंडळांत ते नांवापुरते मात्र दाखल झाले. चार मंडळींत एकोन्यानें वागावयाचें म्हटलें म्हणजे तेथें देवाण घेवाण हें तत्व आपोआपच येतें. मंडळींतल्या एकाद्याचें मत आपल्या पसंतीस पडलें नाहीं, तरी प्रसंगानुसार होसहो करणें भाग पडतें; पण अशा रीतीनें स्वतःचें मत चोरून ठेवणें अथवा लोकांचें चुकीचें मत कबूल करणें, या गोष्टी टॉलस्टॉय यांच्या हातून कधींच होण्यासारख्या नव्हत्या. यामुळे त्यांची खरी मैत्रीहि कोणाशीं होण्यासारखी नव्हती. विशेषतः चर्निसेस्की, मिहेलॉफ, डॉब्रोब्रॉफ वगैरे सोशियालिस्ट पक्षाच्या अभिमानी लोकांशीं तर टॉलस्टॉय यांचें सूत केव्हांच जमलें नाहीं.

टॉलस्टॉय हे जन्मतः सरदार घराण्यांतले असल्यामुळे सरदारी ताठा त्यांच्या अंगीं उपजतच होता आणि वर सांगितलेली मंडळी सामान्य घराण्यांत असल्यामुळे त्यांच्याशीं सख्य जोडण्यास टॉलस्टॉय यांस बरें वाटलें नाहीं, असें कित्येक सुचवितात; पण टॉलस्टॉय यांच्या वर्तणुकीचें बीज या कारणांतील नसून तें अधिक खोल ठिकाणीं होतें. सोशियालिस्ट अथवा डेमोक्रेटाटिक पक्ष झाला तरी त्याला सरकारची सत्ता नको होती, असें नाहीं आणि टॉलस्टॉय हे स्वतः सरकारी सत्ता नको, असें म्हणणाऱ्यांपैकीं होते. देशाचा कारभार एकट्या राजानें केला काय अथवा ती सत्ता दहापांचांच्या हातीं आली, तरी अशा रीतीनें एकवटलेल्या कारभारानें सामान्य जनतेचें कल्याण होत नाहीं, असें टॉलस्टॉय यांचें ठाम मत बनलेलें होतें; म्हणजे जवळ जवळ ते अराजकच बनले होते. कोणत्याहि पक्षाशीं मिळून मिसळून वागणें म्हणजे आपलीं निश्चित बनलेलीं मते

सोडण्यासारखें होय, असें टॉलस्टॉय यांस वाटत असल्यामुळें ते कोणत्याहि पक्षाला सामील झाले नाहींत.

याच सुमारास फेट या नांवाच्या एका तरुण कवीशीं टॉलस्टॉय यांचा परिचय झाला. फेट यानेंहि कांहीं वर्षे लष्करी नौकरी केली होती. पुढें फेट यानें यासनायाजवळचें एक वतन विकत घेतलें आणि तो तेथें कायमचा राहिला. यामुळें टॉलस्टॉय यांशीं त्याचा परिचय अधिक दृढ होऊन त्या दोघांचा वराच स्नेह जमला. टॉलस्टॉय यांच्या साऱ्या जन्मांत त्यांच्या कुटुंबावाहेरचा स्नेही म्हटला, तर हा एकटाच.

या दोघांची पहिली ओळख दूरजीनेफ याच्या घरीं झाली. दूरजीनेफ पिटर्सवर्ग येथें रहात असतां त्याला भेटण्यासाठीं फेट त्याच्या घरीं गेला. दिवाणखान्यांत एक लष्करी तलवार आढळली, तेव्हां ती कोणाची, असा प्रश्न दूरजीनेफला फेट यानें केला.

‘कौंट टॉलस्टॉय यांची ती तलवार आहे’ असा जबाब त्यानें दिला. खुद्द टॉलस्टॉय यांची स्वारी या वेळीं वाजूच्या एका खोलींत स्वस्थ झोपी गेली होती. पुढें दूरजीनेफ याची भेट झाल्यानंतर टॉलस्टॉय वदलची हकीकत फेट यानें त्याला विचारली; तेव्हां दूरजीनेफ म्हणाला, “सारा वेळ हा असाच घोरत पडतो. सेव्हास्टोपोलहून तो आला, तो माझ्याच घरीं उतरला. तेव्हांपासून नाच, गाणीं, जुगार आणि कोल्हाटणींच्या पोरी; यांखेरीज त्याला कांहीं सुचेनासें झालें आहे. रात्रीच्या रात्री अशा स्थितींत घालवून उजाडल्यावर तो घरीं येतो आणि मग दुपारीं दोन दोन वाजेपर्यंत प्रेतासारखा पडून असतो. पहिल्यानें मी त्याला उपदेश करून पाहिला; पण त्याचा कांहींच उपयोग होत नाहीं, असें पाहून तो नाद, आतां मी सोडून दिला आहे.” टॉलस्टॉय यांशीं फेट याची झालेली पहिली मुलाखत अशा प्रकारची आहे.

पुढें टॉलस्टॉय यांची प्रत्यक्ष भेट झाली, तेव्हां टॉलस्टॉय हे एक शुद्ध तिरशिंगराव असून कोणाच्याच मताला मान देणारे नाहींत, असें फेट याला वाटलें. टॉलस्टॉय आणि दूरजीनेफ या दोघांचा वाद कांहीं विषया-संबंधानें झाला, तेव्हां दोघेहि बोलतां बोलतां हमरी तुमरीवर येऊन त्यांचें

जंगी भांडण झालें. दूरजीनेफ संतापून म्हणाला, “तुला आमच्या-सारख्याच्या घरीं बरें वाटावयाचें नाहीं. तूं त्या कोल्हाटणींच्या मेळ्यांत जाऊन बस.”

यावर टॉलस्टॉय यांनीं जबाब दिला, “अमुक ठिकाणीं जा, असें मला सांगणारा तूं कोण? मला वाटेल तेथें मी जाईन. मी कोठेंहि गेलों, तरी तुम्हीं त्यामुळें आपलीं मते खरेपणानें बोलून दाखवितां असें होत नाहीं. आपलीं मते स्पष्टपणें बोलून दाखविण्याचें धैर्य तुम्हांस नाहीं, असें मी म्हणणारच.”

या भांडणांत फेट् प्रेक्षकासारखा नुसता तमाशा पहात होता; तथापि त्यांतल्यात्यांत दूरजीनेफपेक्षां टॉलस्टॉय यांचें मत त्याला अधिक ग्राह्य वाटलें. या वेळीं पिटर्सवर्ग येथें त्याचा मुकाम थोडाच असल्यामुळें टॉलस्टॉय यांचा परिचय विशेषसा झाला नाहीं. अशाच प्रकारच्या आणखी एका भांडणाची हकीकत ग्रीगोरोविच् नांवाच्या सुप्रसिद्ध कादंबरीकारानें सांगितली आहे. हें भांडण नेक्यासाँफ याच्या घरीं झालें. कांटेम्पोररी मासिकाचें सर्व काम नेक्यासाँफ पहात असे आणि टॉलस्टॉय व दूरजीनेफ हे दोघेहि चांगले लेखक असल्यामुळें आपल्या मासिकाचा एक लेखक कमी होईल, या भीतीनें कोणाचाच पक्ष त्याला घेववेना. यामुळें ते दोघे थकेपर्यंत हें भांडण असेंच चालू होतें.

अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या अनेक हकीकती दुसऱ्यांनींहि सांगितलेल्या आहेत. ‘त्वयाधि मयाधि’ या तत्वाचा अंगीकार करून इतरांशीं जुळून चालावें, हें टॉलस्टॉय यांस मुळींच पसंत नव्हतें, एवढें या हकीकतीवरून सिद्ध होतें. त्यांच्या या वागणुकींतला मुद्दा एवढाच कीं, आपण ज्याप्रमाणें आपलीं मते उघड बोलून दाखवितां, त्याप्रमाणें दुसरा कोणीहि करीत नाहीं, असें त्यांस वाटें. आपण सरदार कुळांत जन्मलेलों, हा अभिमान टॉलस्टॉय यांस कधींच नव्हता. त्यांच्या तुसडेपणाचें कारण कुलाचा अभिमान हें नसून मताचा अभिमान, हें होय. दूरजीनेफ हा स्वतः सरदार घराण्यापैकींच होता; तथापि मतांच्या वावतींत त्याचाहि मुलाहिजा टॉलस्टॉय यांनीं ठेवला नाहीं. याखेरीज सुशिक्षित म्हणून जो

वर्ग पुढें येऊं पहात होता, त्याशींहि टॉलस्टॉय यांचें पटत नसे. शेतकरी वर्गाचें कल्याण करण्याचा विडा या नव्या सुशिक्षित वर्गानें उचलला होता. या वर्गाचा हा उद्देश स्तुत्य होता, यांत शंका नाही; पण या उत्साहाच्या भरांत जमीनदार वर्गाच्या अगदीं सामान्य हक्कांवरहि गदा घालणारीं मतें हा वर्ग प्रसिद्ध करूं लागला, तेव्हां टॉलस्टॉय यांचें पित्त खवळलें, यांत नवल नाही. अशा प्रकारें जुना आणि नवा या दोन्ही पक्षांतून फुटून ते अगदीं एकटे पडले.

या वेळीं प्रसिद्ध लेखक ग्रिगोरोव्हिच् व टॉलस्टॉय यांची भेट पिटर्स-वर्गमध्ये झाली. टॉलस्टॉय यांनीं स्वतंत्र जागा घेऊन आपलें ब्रिन्हाड थाटलें होतें. कांटेम्पोररी मासिकांचे सारे लेखक टॉलस्टॉय यांच्या घरीं भोजनास जमले होते. या प्रसंगीं ग्रिगोरोव्हिच्हि हजर होता. या भोजनाची हकीकत त्यानें पुढीलप्रमाणें दिली आहे.

“जॉर्ज स्यांड या नांवाच्या एका लेखकाविरुद्ध तुम्हीं आपली लेखणी केव्हांहि चालवूं नका, असें टॉलस्टॉय यांस मीं बजावलें होतें. जॉर्ज स्यांड हा टॉलस्टॉय यांच्या नावडत्या लेखकांपैकीं एक होता; तथापि कांटेम्पोररीचा बराच लेखकवर्ग त्याला भाळलेला होता. जेवण जवळ जवळ संपत आलें, तोंपर्यंत टॉलस्टॉय अगदीं स्वस्थ होते. इतक्यांत कोणीं जॉर्ज-स्यांडच्या नव्या पुस्तकाची स्तुति केलेली त्यांच्या कार्नी पडली. ती ऐकतांच त्यांचें रक्त उसळून टीकेचा भडिमार सुरू झाला. ‘जॉर्ज स्यांडच्या नायिका खरोखर अस्तित्वांत असतील, तर त्यांना दुपारीं बारा वाजतां फांशी दिलें पाहिजे’ असें ते म्हणाले. स्त्रियांच्या संबंधीं त्यांचें जें मत पुढें स्पष्ट आकाराला आलें, त्याचें बीज एव्हांपासूनच पडलें, असें मला वाटतें.”

या वेळीं टॉलस्टॉय यांची वागणूक नीतिदृष्ट्या शुद्ध होती, असें कोणासहि म्हणतां येणार नाही. किंबहुना ती पुण्या उडाणटप्पूसारखी होती, असेंहि म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. दारू, जुगार आणि कोल्हाटणी; यांच्या संगतींत रात्रीच्या रात्री घालविणारे टॉलस्टॉय यांनीं स्त्रियांच्या नीतीसंबंधीं कडक उद्गार काढण्यास धजावें, हें खरोखरच नवल वाटण्यासारखें आहे.

त्यांच्या या वर्तणुकींतलें इंगीत त्यांच्या एका ग्रंथांतील पुढील उताऱ्यावरून कळण्यासारखें आहे.

“ मनुष्याच्या स्वभावांत जो पशुत्वाचा भाग आहे, तो अगदीं तिरस्करणीय आहे, यांत अगदीं शंका नाही; पण जोपर्यंत त्याचें रूप अगदीं नागवें आणि उघडपणें पशुत्वाचें दिसत असतें, तोपर्यंत त्याला मोहकपणा आलेला नसतो. त्याचें वीभत्सपण उघड दिसल्यामुळे आपण त्याचा तिरस्कारच करतो. मनुष्याच्या हातून प्रसंगीं पशुत्वाचें वर्तन झालें, तरी ती जाणीव त्याला असली पाहिजे. हें वर्तन पशुत्वाचें आहे, असें त्याच्या लक्षांत यावयास पाहिजे; पण जेव्हां हा पशुत्वाचा भाग काव्यमय पोषाक घालून आपल्या पुढें येतो, तेव्हां त्याचें घाणेरडें रूप लपून जाऊन तो मोहक दिसू लागतो. त्याच्या मोहाचा अम्मल आपल्या चित्तावर बसून देण्यांत कांहीं गैर आहे, ही कल्पना मनुष्याच्या मनांतून हळू हळू नष्ट होते. ही कल्पना समूळ नाहीशी झाली, म्हणजे तो पुरा अंध होऊन पशुत्वाचा भक्त बनतो व बरें आणि वाईट याचेंहि तारतम्य त्याच्या बुद्धीला कळनासें होतें. मनुष्याच्या उत्क्रांतीच्या मार्गांत खरी धोंड हीच.”

कोणी कसलेंहि मत प्रतिपादन केलें, तरी त्याला विरोधच करावयाचा, असा टॉलस्टॉय यांचा स्वभाव असल्याचें त्रिगोरेव्हिच यानें नमूद केलें आहे. कोणीहि बोलू लागलें, कीं टॉलस्टॉय यांचे भेदक डोळे त्यांजकडे वळत. एके वेळीं डेनिलेस्की नांवाचा एक कादंबरीकार एका मूर्तिकाराच्या घरां गेला असतां, तेथें टॉलस्टॉय यांची गांठ पडली. हरझेम नांवाच्या एका लेखकाची नुकतीच प्रसिद्ध झालेली एक कादंबरी कोणी मोठ्याने वाचीत होता. वाचन संपेपर्यंत टॉलस्टॉय यांनीं फारशी गडबड केली नाही; पण वाचन संपतांच हरझेमच्या मतावर त्यांनीं असा भडिमार सुरू केला कीं, हरझेम हा खरोखरच महामूर्ख असावा, असा सर्वांचा समज झाला. त्या वेळीं हरझेमचीं मते चांगलींच लोकप्रिय झालीं होती; पण टॉलस्टॉय यांच्या टीकेचा परिणाम असा झाला, कीं, त्या मूर्तिकाराच्या घरात हरझेमचें कोणतेंहि पुस्तक पुढें केव्हांहि दिसलें नाही.

दूरजीनेफ यानें टॉलस्टॉय यांजबद्दल पुढील मत प्रगट केलें आहे.

“ टॉलस्टॉय यांच्या वर्तणुकीची जी घटना पुढें साऱ्या आयुष्यांत दिसून आली; तिचा प्रारंभ एव्हांपासूनच झालेला होता. लोकांच्या ठिकाणीं मनःपूर्वकता असेल, असें त्यांस केव्हांच वाटत नसे. एकादी धार्मिक चळवळ कोणी सुरु केली, तरी तींतहि त्यांस दांभिकपणा दिसे. त्यांची नजर इतकी तीक्ष्ण असे कीं, तिजपुढें कोणाहि सामान्य मनुष्याची गाळण उडे. पुष्कळ प्रसंगीं ते लांबलचक टीका करीत नसत; पण जे दोनतीन शब्द ते उच्चारित, ते असे भयंकर असत, कीं, ते ऐकून कोणालाहि संताप आल्यावांचून रहात नसे.”

वर्तणुकीचीं अनेक अंगें मिळून मनुष्याची दानत वनत असते. या अनेक अंगांची वाढ सर्वांगांनीं अथवा समप्रमाणानेंच होत असते असें नाहीं. यांतील एकाद्या अंगाचा विशेष परिपोष होत असतां दुसरें एकादें आंग त्या वेळीं लुलें राहतें आणि त्याचा परिपोष कालेंकरून होत असतो. व्यवहारांत रहावयाचें म्हटलें, म्हणजे खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही प्रकारच्या कर्तव्यांचा भार मनुष्याला उचलावा लागतो. आपणास सार्वजनिक म्हणून कांहीं कर्तव्यें आहेत, अशी जागृति एकाद्याच्या ठिकाणीं होत असतां खाजगी कर्तव्यांचा विसर त्याला पुष्कळ वेळां पडत असतो. लौकिक कर्तव्यें किंवा सार्वजनिक कर्तव्यें चोख रीतीनें वजावीत असतांहि आपल्या खाजगी नीतिमत्तेवद्दल फारशी काळजी न वाहतां दारू अथवा स्त्रिया यांच्या पाशांत तो खुशाल पडतो. दुसरा एकादा मनुष्य नीतिमत्तेनें चोख असून आपलीं स्त्रीपुत्रविषयक खाजगी कर्तव्यें चोखपणें वजावीत असतां सार्वजनिक कर्तव्यांची आठवणसुद्धां त्याला होत नाहीं. अशा रीतीनें मनुष्याच्या दानतीच्या अंगांची वाढ निरनिराळ्या वेळीं होत असते. पिटर्सवर्ग येथें टॉलस्टॉय यांचा परिचय ज्यांच्याशीं झाला, ते सारे आपणास समाजसुधारक म्हणवीत असत. समाजाची वाढ सर्वांगीं सारखी व्हावी, यासाठीं आपणाकडून वनेल ती खटपटहि ते करीत; पण दुदैवानें यांपैकीं बहुतेक दुर्व्यसनांच्या पाशांत सांपडले होते. खाण्यापिण्याचा कसलाहि निर्वध न राखतां, दारू, जुगार आणि बदफैली स्त्रिया यांच्या भोंवऱ्यांत या मंडळीचा काळ निघून जात

होता. असल्या प्रकारच्या वागणुकीला टॉलस्टॉय हे स्वतः अपवादभूत नव्हते; पण आपली ही वागणूक वाईट आहे, ही त्यांची जाणीव कधीच नष्ट झाली नसल्यामुळे अशा बदफैलीने वागणाऱ्यांचा ते द्वेष करित. आपण स्वतः वाईट रीतीने वागत असतां लोकांची सुधारणा करण्याचा विडा उचलावा, हें वर्तन त्यांस दांभिकपणाचें वाटे. ते स्वतः समाज-सुधारक म्हणून कधीच पुढें आले नाहीत. अशा स्थितींत अशा प्रकारच्या कोणाहि माणसाशीं त्यांचें खरें सख्य जमणें शक्य नव्हतें.

क्रिमियन युद्धांत रशियाचा चांगलाच पराभव झाल्यामुळे झारशाहीच्या एकमुष्टी सत्तेला बराच जबर धक्का बसला. आतां सरकारची सत्ता थोड्याबहुत प्रमाणानें तरी लोकांच्या हातीं दिल्यावांचून गत्यंतर नाही, असें झारमहाराजांस स्पष्ट दिसूं लागलें. तेव्हां मुलकी आणि फौजदारी कायद्यांत सुधारणा, सर्फ लोकांची मुक्तता, ज्युरीच्या संमतीनें खटले चालविणें आणि त्यांचप्रमाणें वर्तमानपत्रांवरील दाव ठिला करणें इत्यादि कांहीं सुधारणांचा उपक्रम झारसाहेबांनीं केला. टॉलस्टॉय हे पिटर्सबर्ग येथें रहावयास आले, तेव्हां रशियांतील या अंतस्थ सुधारणांचा पाया नुकताच पडलेला होता; तथापि या सुधारणांचा उल्लेख टॉलस्टॉय यांच्या या वेळेच्या कोणत्याहि ग्रंथांत नसून त्यांजबद्दलचें आपलें मत खाजगी रीतीनेंहि त्यांनीं कोठें बोलून दाखविलें नाही. यावरून या वेळीं सार्व-जनिक कार्याकडे त्यांची बुद्धि वळली नव्हती, असें स्पष्ट दिसतें. लोकांच्या हातीं सत्ता दिली, तर तिच्या भरांत भलतेच अत्याचार त्यांच्या हातून घडतील, अशी भीति सरकारास वाटत असते; पण प्रसंगीं जनतेच्या हातून असें कांहीं घडलेंच, तरी भिण्याचें कारण नाही. मूल प्रथमच चालूं लागतें, तेव्हां पावलागणीक अडखळून फडत असतें; पण त्याला दुखापत होईल या भीतीनें त्याला चालूच दिलें नाही, तर तें जन्माचें पांगळें होऊन बसेल. स्वतंत्र रीतीनें विचार करण्याचें आणि तो विचार आचारांत आणण्याचें धैर्य जनतेच्या आंगीं उत्पन्न करून देणें, हें समाज सुधारकांचें व सरकारचेंहि आद्य कर्तव्य आहे. जनतेला मोकळेपणें विचार करूं दिला नाही, तर ती भेकड बनते. कसल्याहि आपत्तीला मिधडे-

पणानें तोंड देण्याचें धैर्य तिच्या आंगीं उरत नाहीं. स्वतंत्रपणें विचार करणें अथवा आचार करणें ही संवयच तिला नसल्यामुळें प्रत्येक प्रसंगीं लोकांच्या ओंजळीनें ती पाणी पिऊं लागते. स्वातंत्र्याची प्रवृत्ति वळावत असतां जनतेच्या आचारांत अथवा विचारांत चुका झाल्या, तरी याच प्रवृत्तीनें उद्योगधंद्याची आणि व्यापाराची वाढ होत असते. उद्योगधंदा, व्यापार अथवा शेतकी यांची वाढ होण्यास जनतेच्या मनाचा खंबीरपणा हा मुख्य आधारस्तंभ आहे. पाश्चात्य देशांत हा आधारस्तंभ पक्का असल्यामुळें तेथें या सर्व गोष्टींची वाढ कशी झाली आहे, हें जगाला महशूर आहेच. उलटपक्षीं पौरात्य देशांत लहानशा दुष्काळानेंहि लोक किती गांगरून जातात आणि दुष्काळासारख्या आपत्ति तेथें कशा कायमच्या होऊन बसल्या आहेत, हें सर्वास ठाऊक आहेच. पण ही सारी विचार-मालिका टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत या वेळीं तयार झालेली नव्हती. त्यांचा स्वभाव या वेळीं तरी बराच एककल्ली होता. 'नेसेनं तर भरजरीचें, नाहीं तर नागवी बसेन.' असें त्यांची मनःप्रवृत्ति म्हणत होती. यामुळें सार्वजनिक कृत्यांत 'त्वयार्धं मयार्धं' ही जी वागणूक अवश्य लागते, ती त्यांजकडून केव्हांच घडली नाहीं. एकादा प्रश्न उद्भवला, तर एक धाव दोन तुकडे, या न्यायानें ते मनांतल्या मनांत 'त्याची वाट लावीत; पण विचारसृष्टि आणि आचारसृष्टि यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें, हा अनुभव त्यांना आला नव्हता.

वरील हकीकतीनंतर पुढें कांहीं वर्षांनीं 'डिसेंबरिस्ट' या नांवाची एक कादंबरी टॉलस्टॉय यांनीं लिहिली. तींत या सुधारणेच्या मनूचा उल्लेख आहे. त्यावरून या वेळच्या राजकीय सुधारणांवद्दल टॉलस्टॉय यांच्या मनांत किती तुच्छताबुद्धि होती, हें उघड दिसून येतें:

“ ज्या वेळीं सेव्हास्टोपोल शत्रूच्या स्वाधीन करून विजयी रशियन सैन्य तेथून परत फिरले, तेव्हां या सुधारणेच्या शकास रशियांत आरंभ झाला. रशियाची संस्कृति, रशियाची उन्नति, रशियाचा पुनर्जन्म अशा प्रकारच्या नांवानें लोकांत हा मनु प्रसिद्धीस आला. काळ्या समुद्रांतील रशियन काफिल्याचा धुव्वा उडाला, म्हणून हा प्रसंग रशियांत साजरा होत

असतां त्याच प्रसंगीं या मनूच्या प्रसव-वेदना रशियाला होऊं लागल्या. काळ्या समुद्रांतील अनर्थीतून उरलेसुरलेले खलाशी मास्को येथें आले, तेव्हां लोक त्यांस सामोरे गेले, त्यांनीं त्यांचें पादवंदन केलें आणि त्यांना मनसोक्त व्होडका दारू पाजली. अशा शुभलगावर या मनूचा जन्म झाला. सेन्ट सोफायाच्या मंदिरांत बसून परमेश्वराला आपण आळवूं हें सुखस्वप्न स्वप्नवत् झालें, म्हणून रशियाचे नव्या दमाचे; परंतु फार दूरदर्शी मुत्सद्दी आक्रंदन करीत असतां, त्याच वेळीं हा मनु जन्म पावला. रशियांतील दोन महापुरुष याच वेळीं अस्तंगत झाले होते. एक महापुरुष स्वारांच्या दोन पथकांसह वालाचियाच्या रणभूमीवर धारातीर्थीं शयन करते झाले. त्यांच्या मोठेपणाचें इतकेंच कारण. दुसरा महापुरुष जखमी शिपायांना दुसऱ्यांनीं दिलेला पैसा आणि दुसऱ्यांनीं पुरविलेला चहा फुकट वांटीत होता. या परक्यांच्या पैशापैकीं एक छदामहि त्यानें स्वतःच्या खाशांत टाकला नाहीं. अशा महात्म्यांचा अस्त होत असतां, या नव्या मनूचा उदय झाला. रशियांत या वेळीं महापुरुष कुत्र्याच्या मुतासारखे जागोजाग उगवत होते. सेनापति म्हणूं नका, मुत्सद्दी म्हणूं नका, आणि वक्ते व लेखक यांची तर मोजदादसुद्धां करतां यावयाची नाहीं; इतके ते जन्मास आले होते. यांखेरीज नुसतेच मोठे होते ते वेगळेच. नुसते मोठे म्हणजे कसलाच विशिष्ट गुण नसतां जे स्वतःस मोठे म्हणवितात ते. याच प्रसंगीं मास्कोच्या एका आवडत्या नटाचा जुबिली महोत्सवहि साजरा करण्यांत आला. सरकारला धान्य वगैरे पुरविण्याच्या कामीं नेमलेल्या अंमलदारांच्या लबाड्या याच वेळीं उघडकीस येऊन पुष्कळांस शिक्षाहि झाल्या. आपले हस्तपादादि अवयव गमावून जे लोक सेव्हास्टोपोलहून परत आले होते, त्यांच्याकडे कित्येक श्रीमन्त लोक मोठ्या उदार मनानें एकादेंदुसरें तांब्याचें नाणें भिरकावीत होते. औदार्याला तर नुसता ऊत आला होता. एक दारूचा मक्तेदार असा बडा वक्ता बनला होता कीं, रस्तोरस्तीं भाषणें करीत तो हिंडे. अखेरीस नगर रक्षकांनीं त्याच्या तोंडाला कुलूप लावलें. हजारों वर्तमानपत्रें आणि मासिकें निरनिराळ्या निशाणाखालीं एकत्र झालीं. वर्तमानपत्रें इतकीं उगवलीं कीं, नवें पत्र काढणाराला नवें नांव देखील

सुचेनासैं झालें. कोणी तत्वज्ञानावर लेख लिहूं लागला, तर कोणी शास्त्रा-विपर्यां वोळूं लागला. कोणी अरण्यांचीं, सूर्योदयाचीं आणि धिजेच्या गडगटाचीं सुंदर वर्णनें करूं लागला. कोणी प्रेमकथांचे आलाप काढूं लागला, तर कोणीं रशियन सरकारी कामगारांच्या मूर्खपणावर हत्यार धरलें. त्यांना लिहावयाला विषयांचा तोटा मुळींच नव्हता. शेतकी, शिक्षण, विश्वविद्यालये, सरकारी साहित्यपरीश्रक, जमावंदी, पतपेढ्या, पोलीस, वगैरे अनेक विषयांचें मोठें पीक आलें होतें. तथापि आणखी नव्यानव्या विषयांसाठीं पत्रकार धडपडत होतेच. लेखकांची वाण तर कधींच पडली नाहीं. वाटेल त्यानें उठावें आणि लेखणी वेऊन खुशाल पंडितगिरी करावी ! अशा प्रकारें रशियाच्या उत्साहाला या वेळीं पूर्ण भरती आली होती. पहिल्या नेपोलियनचा खुर्दा झाला, तेव्हांहि असाच भरभराटीचा काळ वेऊन गेला होता. हा सुंदर काळ ज्यानें नजरेनें पाहिला नाहीं, त्यांचा जन्म व्यर्थ ! प्रस्तुत लेखक त्या काळीं जिवंत होता, इतकेंच नव्हे तर, सेव्हास्टोपोलच्या मोर्चांत जातीनें हजर होता. यामुळें प्रस्तुत लेखकाला त्या काळाचें यथातथ्य वर्णन करतां आलें.”

इ. स. १८५५ च्या सप्टेंबर महिन्यांत सेव्हास्टोपोलहून टॉलस्टॉय सेंट पिटर्सबर्ग येथें आले. तेव्हां टूरजीनेफ यानें त्यांना आपल्या घरीं ठेवून घेतलें. टॉलस्टॉय यांच्या बुद्धिमत्तेवद्दल आणि लेखनकौशल्यावद्दल टूरजीनेफ याला आदर होता; पण टॉलस्टॉय यांचे जे कांहीं विशिष्ट गुण होते, त्यांची कल्पनासुद्धां त्याला नव्हती. यामुळें या दोन प्रसिद्ध लेखकांत जे वारंवार खटके उडत, त्यांची हकीकत वर आलीच आहे. यांची पक्की अशी मैत्री कधींच झाली नाहीं. कांहीं थोडे दिवस सलोख्याचे गेले न गेले, तोंच या दोघांत मोठा तंटा व्हावा, हा प्रकार अखेरपर्यंत चालू होता.

इ. स. १८५६ च्या आरंभी टॉलस्टॉय यांचा तिसरा भाऊ डिमिट्रियस हा ओरेल येथें वारला. त्याला भेटण्याकरितां टॉलस्टॉय ओरेल येथें गेले होते; पण त्यांच्या वर्तणुकीचा उच्छ्रंखलपणा इतका वाढला होता कीं, आपल्या आजारी भावाची फारशी विचारपूस न करतां ते तेथेंहि जुगार व इतर खेळ खेळण्यांत दंग असत. ओरेलहून ते परत आल्यावर पुढें थोड्याच

दिवसांनी डिमिट्रियस वारला. या प्रसंगाला उद्देशून टॉलस्टॉय स्वतः म्हणतात, “मिटेंकाच्या मरणाने मला वाईट वाटले; पण फारसे दुःख झाले नाही. मी त्या वेळी अगदी महामूर्ख बनलेला होतो. त्याच्या मरणाची बातमी पिटर्सबर्ग येथे मला जेव्हां कळली, तेव्हां मला इतक्याच-साठी वाईट वाटले की, त्या दिवशीं राजदरवारांत होणाऱ्या एका खाजगी नाटकाला मला जातां आले नाहीं”

मार्च महिन्यांत टॉलस्टॉय यांनी आपला भाऊ सर्जेस यास पुढील पत्र लिहिलें आहे:—

“आतां सातआठ महिने कोठें तरी फिरून यावे, असें मला वाटूं लागलें आहे. निकोलेंका आणि तुम्ही असे दोघेहि माझ्याबरोबर याल, तर किती बहार होईल ! प्रत्येकानें सातआठशें रुपये बरोबर घेतले, तर सारा प्रवास आनंदानें पार पडेल.”

“मला पुष्कळ लिहावेंसें वाटतें; पण पिटर्सबर्ग येथे राहून माझ्यानें कांहीं लेखन होईल, असें मला वाटत नाहीं. लांबच्या प्रवासास जाण्याचें न जुळलें, तर रजा घेऊन मी घरीं जाईन असें म्हणतो.”

या वेळीं डॉवूझिनिन नांवाच्या एका लेखकाराशी टॉलस्टॉय यांचा बराच परिचय झाला होता. डॉवूझिनिन हा मार्मिक टीकाकार असून कादंबरीकारहि होता. यानें शेक्सपीयरच्या नाटकांचें रशियन भाषेंत भाषांतर केलें होतें. कॉटेमपोररीच्या लेखकवर्गांतून फुटून इ. स. १८५६ सालीं त्यानें एक स्वतंत्र मासिक सुरू केलें. त्या मासिकाच्या डिसेंबरच्या अंकांत टॉलस्टॉय यांचाहि एक लेख प्रसिद्ध झाला होता.

इ. स. १८५६ च्या मे महिन्याच्या अखेरीस टॉलस्टॉय यांनीं पिटर्सबर्ग सोडलें. वाटेंत मास्को येथें बस या नांवाच्या एका गृहस्थाकडे त्यांनीं थोडा मुकाम केला. मास्को येथें ते दहा दिवस राहिले. या ठिकाणाहून सर्जेसला लिहिलेल्या एका पत्रांत ते म्हणतात, “येथें आज मी दहा दिवस आहे. हा माझा काळ फार सुखाचा गेला आणि महत्वाची गोष्ट ही की, शांपेन किंवा कोल्हाटणी यांपैकीं एकासहि मी स्पर्श केला नाहीं.”

मास्कोहून ते यासनाया येथें गेले आणि पुढें कित्येक दिवस जवळ-

पासच्या गांवच्या मित्रमंडळीला भेटण्यांत त्यांनीं घालविले. दूरजीनेफचा गांव जवळच असल्यामुळे तेथेहि ते गेले. या वेळीं या ठिकाणीं टॉलस्टॉय कुटुंबांतली बहुतेक मंडळी जमली होती. बोलतां बोलतां मंडळींत एक खेळ सुरू झाला. त्यांत विजयी होऊन नगरप्रवेश करणाऱ्या एका राजाचें सोंग टॉलस्टॉय यांनीं घेतलें. फुलें, पानें, शवत आणि दुसरे हातास आले ते पदार्थ घेऊन आणि त्यांचा एक मुगुट बनवून तो टॉलस्टॉय यांच्या मस्तकावर ठेवला. इतक्यांत एक नवा पाहुणा येत असल्याची बातमी आली. हा पाहुणा तेथल्या मंडळीपैकीं कोणासच प्रिय नसल्यामुळे आपल्या खेळांतला हा कांटा लवकर दूर कसा करावा, याचा विचार मंडळी करूं लागली. इतक्यांत टॉलस्टॉय यांनीं आपल्या मेव्हण्याला अजाण्याचें सोंग देऊन त्याला खाटेवर निजविलें आणि आपण दुःखीकष्टी मुद्रा करून दरवाजांत उभे राहिले. एवढ्या युक्तीनें पाहुण्याची लवकरच बोळवण झाली, हें सांगावयास नकोच.

टॉलस्टॉय यांचें प्रेम हा वेळपर्यंत दोन तीन स्त्रियांशीं थोडेंसें जमलें होतें; तथापि विवाहाचा विचार त्यांच्या डोक्यांत अजूनपर्यंत पक्का नव्हता. कोल्हाटणी वगैरे हलक्या जातींच्या स्त्रियांबरोबर त्यांचा व्यवहार जरी मोकळेपणानें होत होता, तरी कुमारीकांच्या वावर्तींत त्यांचा स्वभाव अद्यापि निर्भीड बनला नव्हता. यामुळे एकाद्या कुमारीवर प्रेम जडलें, तरी तसें बोलून दाखविण्याचें धैर्य त्यांस होत नसे. या सुमाराला एका कुमारीकडे त्यांचें मन बरेंच आकर्षित झालें होतें. हळू हळू या दोघांत पत्रव्यवहार सुरू झाला. या दोघांचा विवाह होणार, असें त्यांच्या आत्तेष्टांस पक्केपणीं वाटलें. यासनायाजवळच्या एका खेड्यांत तिचा बाप रहात असून तोहि मोठा जमीनदार होता.

आगष्ट महिन्यांत दुसऱ्या अलेक्झांडर ब्रादशहाच्या राज्यारोहणाचा उत्सव होता. तो पाहण्याकरतां तो जमीनदार आपल्या सर्व कुटुंबासह मास्को येथें आला. या वेळीं मास्को येथें नानाप्रकारचे समारंभ झाले. टॉलस्टॉय यांच्या या भावी पत्नीनें या समारंभांची सारी हकीकत एका पत्रांत लिहून तें तिनें टॉलस्टॉय यांस पाठविलें. या पत्रानें टॉलस्टॉय यांच्या

मनास बराच उद्वेग उत्पन्न झाला. आपल्या भावी पत्नीच्या आवडीनिवडी अगदीं धुद्र आहेत, असें त्यांस वाटलें. 'फ्याशनेबल' लोकांवर इतकें भाळून गेल्याबद्दल एक कडक पत्र लिहून त्यांनीं तिची कानउघडणी केली. या पत्राचें उत्तर तिजकडून आलें नाहीं. तेव्हां आपल्या पत्राचा तिला राग आला असें समजून दुसरें एक पत्र लिहून त्यांनीं तिची क्षमा मागितली. याच सुमारास टॉलस्टॉय बरेच अजारी पडून अर्धा पाऊण महिना त्यांना खाटेवर काढावा लागला. मध्यंतरीं ती तरुण मुलगी आपल्या कुटुंबासह आपल्या गांवीं परत आली; तेव्हां टॉलस्टॉय यांच्या व तिच्या भेटी परतभेटी पुन्हां सुरू झाल्या.

या तरुणीवर आपलें प्रेम खरोखरच दृढ आहे कीं नाहीं, याची परीक्षा पाहण्याकरतां, तिजपासून कांहीं दिवस लांब राहण्याच्या उद्देशानें टॉलस्टॉय पिटर्सबर्ग येथें आले. वाटेवर कांहीं दिवस ते मास्को येथें राहिले. आणि तेथून एकदोन पत्रें लिहून त्यांत बराच उपदेश त्यांनीं तिला केला होता.

पिटर्सबर्ग येथें असतां त्या तरुणीच्या आणखी एका प्रेमकथेची बातमी त्यांना लागली. मार्टियर नांवाच्या एका फ्रेंच गवयार्शीं तिचा बराच स्नेह जमल्याची हकीकत त्यांना समजली. इकडे टॉलस्टॉय यांजवर प्रेम दाखवीत असतां तिकडे मार्टियरशींहि तिचा पत्रव्यवहार सुरू होताच. अशा प्रकारच्या तरुण कुमारिकेशीं लग्न करणें इष्ट आहे कीं काय, याचा विचार टॉलस्टॉय यांस अर्थातच पडला. कांहीं काळपर्यंत या बाबतींत त्यांची बुद्धि बरीच अनिश्चित होतीसें दिसतें. तिच्याशीं त्यांचा पत्रव्यवहार चालूच होता. या पत्रांत आपल्या भावी स्थितीचे बेट ते तिला लिहित असत. वैवाहिक स्थितींत पतिपत्नींचीं कर्तव्यें काय असतात, अशा प्रकारच्या गंभीर विषयांचा उल्लेखहि त्या पत्रांत असे. अशा रीतीनें हा पत्रव्यवहार चालू असतां व या शाद्विक प्रेमाची अदलाबदल होत असतांहि टॉलस्टॉय यांचें मन हळू हळू या बाबतींत विट्टें लागलें. आपल्या या व्यवहारांत कोठें तरी कृत्रिमपणा असून ही नुसती सोंगाची ब्रतावणी आहे, असें त्यांना वाटूं लागलें. या सुमारास आपल्या भावाला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात.

“ एक दोन ओळींहून जास्त लांब पत्र लिहिण्यास मला वेळ नाहीं,

यावद्दल मीं तुझी क्षमा मागतों. घरून निघाल्यापासून दुर्दैवानें जणूं काय माझी पाठच पुरविली आहे. येथें माझ्या मनाजोगा एकहि स्नेही मला भेटत नाही. माझ्या युद्धविषयक कथांवर एका पत्रांत कडक टीका झाली असल्याचें ऐकतां. कालच आमचे जनरल येथें भेटले. सेव्हास्टोपोल येथें शिपायी लोक गाणीं म्हणत, तीं मींच केलीं, असें ग्रँडड्यूक मायकेल यांना खात्रीपूर्वक वाटत असल्याचें सेनापतींनीं मला सांगितलें. तेव्हां ताबडतोब मुख्य ऑफिसांत जाऊन या आरोपाचें निराकरण माझ्यानें झालें तितकें मीं केलें. सध्यांच्या स्थितींत आनंदाची गोष्ट इतकीच कीं, माझी प्रकृति मात्र अगदीं चांगली आहे.”

तारीख २० नोवेंबर सन १८५६ रोजीं लष्करी नोकरीला टॉलस्टॉय यांनीं रामराम ठोकला. त्यांचें स्वतःचें कूळ विख्यात असून त्यांचे खाजगी वशिलेहि चांगले होते; पण वढतीच्या बाबतींत या गोष्टींचा त्यांना केव्हांच चांगला उपयोग झाला नाही.

दिसंबर महिन्याच्या प्रारंभीं पिटर्सवर्ग येथून निघून ते मास्कोला आले. तेथून टॉशियाना आल्याबाईला त्यांनीं पुढील पत्र लिहिलें.

“मी तेथून निघालों, तेव्हां मी प्रेमपाशांत अडकलों आहे, असें मला वाटत होतें. मनाच्या स्वैरवृत्तीमार्गे धांवणारा मी असल्यामुळें तसें होणें अगदीं साहजिक होतें; पण इतक्या दिवसांच्या अनुभवानें प्रेमपाशांत मी खरोखरच सांपडलों आहे, असें मला वाटत नाही. तिनें मजवर प्रेम दाखविलें यावद्दल थोडीशी कृतज्ञता माझ्या मनांत असेल. माझ्याशीं तिचा विवाह झाला असता, तर माझा संसार सुखाचा झाला असता, असें केव्हां केव्हां अजूनहि मनांत येतें. याकरतां या बाबतींत तुझा उपदेश मला हवा आहे. माझ्यावर तुझे खरें प्रेम असल्यामुळें तुझा उपदेश कधींहि चुकीचा असणार नाही, अशी माझी खात्री आहे. येथें आल्यानंतर तिचें जें चरित्र मीं ऐकलें, त्यामुळें तिजवर केव्हां तरी प्रेम केल्यावद्दल मला पश्चात्ताप होतो. आणि अजूनहि तिच्या वर्तणुकींत धरसोड नाही, अशी माझी खात्री झाली, तर तिच्याशीं विवाह करण्यास मी तयार होईन.

आमचा विवाह झाला, तर माझ्या प्रेमाच्या बळावर मी तिचे शील उत्तम करू शकेन अशी मला खात्री आहे.”

ही तरुण कुमारिका पुढे लवकरच पिटर्सबर्ग येथे आली. पण टॉलस्टॉय हे स्वतः मास्कोला गेल्याने या दोघांची भेट झाली नाही. तथापि त्यांचा पत्रव्यवहार मात्र सुरू होता. टॉलस्टॉय यांच्या पत्रांत पुष्कळशा गहन विषयांचे विवेचन असे. त्यांत पाल्हाळिक प्रेम फारसे नसे. यामुळे या पत्रांनी त्या तरुणीची करमणूक होईनाशी झाली. टॉलस्टॉय यांच्या पत्रांतील विषय आकलन करण्याइतकी तारतम्य बुद्धि तिला नव्हती. तेव्हा ‘असल्या प्रकारचीं पत्रे लिहू नका’ असे तिने टॉलस्टॉय यांस फर्माविले.

तारीख १२ जानेवारी सन १८५७ रोजी मास्को येथून आल्यावाईला त्यांनी पुढील पत्र लिहिले आहे.

“बाहेर जाण्याचा सरकारी परवाना मला आतां मिळाला आहे. आतां येथे दहावारा दिवस राहून येथून वासाच्या मार्गाने पारीसला जावे, असा माझा वेत आहे. त्या तरुण स्त्रीला पुन्हां भेटावे, अशी माझी इच्छा नाही. तिच्याशी माझी वागणूक चुकीची झाली, असे मला वाटते. तिजबद्दल माझ्या मनांत यत्किंचितहि प्रेम उरलेले नाही. अशा स्थितींत आमचा विवाह झाल्यास उभयतांचीहि फसगत होईल. तिची प्रत्यक्ष भेट झाल्यास मनाची पुन्हां चलविचल होईल की काय, अशी धास्ती वाटत असल्यामुळे मी तिकडे येण्याची टाळाटाळ करीत आहे.”

वरील पत्राप्रमाणे टॉलस्टॉय पारीस येथे गेले व तेथून एक अखेरचे पत्र त्या तरुणीला त्यांनी लिहिले. या त्यांच्या वर्तणुकीबद्दल त्यांच्या आल्यावाईनींहि त्यांच्यावर बराच ताशेरा झाडला. त्यांच्या इतर मित्रमंडळीस ही बातमी समजली, तेव्हां त्यांनींहि टॉलस्टॉय यांजवर बरेच तोंडसुख घेतले. अशा रीतीने ही प्रेमकथा येथे पुरी झाली.

टॉलस्टॉय पारीस येथे असतां टूरजीनेफ यांजकडून त्यांस पुढील पत्र आले होते.

“तुमचे १५ आक्टोबरचे पत्र महिनाभर रखडून रखडून अखेरीस काल माझ्या हातीं पडले. मजबद्दल आपली कल्पना चुकीची आहे,

असें मला वाटतें. तुमच्या आमच्या पहिल्या भेटीला मुहूर्त चांगला लागला नव्हता, असें दिसतें. तुमच्याबद्दल माझ्या मनांत फार आदर वसत आहे; तथापि तुमचे कांहीं गुण माझ्या चित्ताला पेटत नसल्यामुळे तुम्हांपासून दूर रहावें हेंच मला अधिक बरें वाटतें. पुढील भेटांत आपला परस्पर खुलासा होऊन आपलीं मनें चांगलीं जुळतील, असें मला वाटतें. तुमच्याबद्दल माझ्या मनांत उत्कट प्रेम असल्यामुळे त्याचा परिपाक केव्हां तरी होईल, आणि आपल्या दोघांच्या मनांतील किस्मिष निघून जाईल, असा मला भरंवसा आहे.”

“तुमचा कल्पनावारू सामान्य मनुष्यापेक्षा अधिक चलाख असल्यामुळे केव्हां केव्हां तो भलतीकडेच भरकटतो. याचें प्रत्यंतर तुमच्या याच पत्रांत आहे. आपणास क्षयानें पछाडलें आहे, असें तुम्ही लिहितां; पण तुम्हांस तसें कांहीं झालें नाहीं, अशी माझी पुरी खात्री आहे. याकरतां हा भ्रम आतां टाकून द्या.”

“माझे लेख पूर्वीं तुम्हांस आवडत होते; याचें कारण त्या लेखांतील उज्ज्वल गुण हें नसून तुमची स्वतःची बाल्यदशा हें होय. आतां तुमची बुद्धि तारुण्याला आली आहे. आतां माझ्या लेखांचा अभ्यास करण्याचें प्रयोजन तुम्हांस नाहीं. आतां मानवी मनांचा अभ्यास स्वतंत्र रीतीनें तुम्ही करावा, त्याचप्रमाणें पूर्वींच्या मोठ्या लेखकांचे ग्रंथहि वाचावेत. ज्यांच्या बुद्धीची बाल्यदशा अद्यापि संपली नाहीं, त्यांच्यापुरतेच माझे ग्रंथ आहेत. केव्हां केव्हां पत्र लिहित जावें.”

तारीख ८ दिसेंबर रोजीं टूरजीनेफचें दुसरें एक पत्र पुढीलप्रमाणें आहे.

“काल सहज पोस्टावरून जात असतां, एकादें पत्र आहे कीं काय, अशी चवकशी करण्याची सुबुद्धि मला झाली. आणि अशा रीतीनें तुमचें पत्र मला मिळालें. फॉस्ट हा माझा ग्रंथ तुम्हांस आवडला, हें वाचून मला अत्यानंद झाला.”

“इव्रूझिनीनवरोबर तुमची आतां बरीच दोस्ती झाली आहे, असें तुमच्या पत्रावरून दिसतें. याबद्दल मलाहि मोठा संतोष होतो; पण इव्रू-

झिनीनीचीं सर्व मते जशींच्या तशींच न गिळण्याबद्दल खबरदारी घेतलेली बरी. आपली 'तारुण्य' ही कादंबरी कांटेम्पोररीच्या कोणत्या अंकांत प्रसिद्ध होईल, तें कळवा. ड्रावूझिनीनचें 'लीयर' नाटकाचें भाषांतर तुम्हीं वाचलेंच असेल. त्याजबद्दलहि तुमचें मत कळवावें."

'किंग लियर' या शेक्सपीयरच्या नाटकाचें रशियन भाषेंत ड्रावूझिनीन यानें भाषांतर केलें होतें. हें पुस्तक प्रसिद्ध होऊन बरोबर पन्नास वर्षांनीं हेंच नाटक हिशेवांत धरून टॉलस्टॉय यांनीं शेक्सपीयरवर प्रतिक्रूळ टीकेची झोड उठविली. हें भाषांतर प्रसिद्ध झालें, त्या वेळीं तें टॉलस्टॉय यांच्या पसंतीस उतरलें होतें, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

इ. स. १८५५/५६ या सालांच्या दरम्यान टॉलस्टॉय यांचे चार ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. यापैकी 'स्कायर्स मॉर्निंग' ही कादंबरी टूरजीनेफ यास फार आवडली. यांतील कित्येक विचार त्याला फारच पटले. टॉलस्टॉय यांच्या भाषासौंदर्यावर तर तो फारच खूष होऊन गेला होता.

इ. स. १८५७ च्या जानेवारी महिन्यांत 'यूथ' ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीबद्दल ड्रावूझिनीन यानें टॉलस्टॉय यांना पुढील पत्र लिहिलें आहे:—

"या कादंबरीचें योग्य परीक्षण करावयाचें म्हटलें, तर निदान वीस पानें तरी मजकूर लिहिला पाहिजे. आपण आपलें हस्तलिखित ज्या चोपड्यांत लिहिलें आहे, त्याचा भिकार कागद आणि आपलें विचित्र हस्ताक्षर यांमुळें मात्र मला संताप आल्यावांचून राहिला नाहीं. त्यांत आणखी दोन तऱ्हांच्या हस्ताक्षरांची मिसळ झाली आहे, यामुळें माझ्या कानाशीं दोन माणसें एकदम ओरडल्याचा मला केव्हां केव्हां भास होई."

"मनुष्याच्या तारुण्यकाळचें चित्र काढावयाचें, हें काम अत्यंत विकट आहे. कारण अपरिक्तेमुळें मनुष्याच्या त्या काळच्या विचारास धरबंध रहात नाहीं आणि ते सैरावैरा पळत असतात. अशा स्थितीचें चित्रहि आपण फारच बहारीनें वटविलें आहे. कांहीं कांहीं भागांत रसपरिपोष असावा तितका नाहीं हें खरें; तथापि कांहीं भाग अगदीं काव्यमय आहे."

"आपल्या कल्पना कित्येक वेळां भलतीकडेच झुकतात, असें आपणास

वाटत असेल, तर तशी भीति वाळगण्याचें कारण नाही. त्यांतहि आपलें चातुर्य आणि स्वतंत्र बुद्धि हीं दिसून येतात. कित्येक वेळां जरी आपल्या कल्पना वाहवत गेलेल्या दिसल्या, तरी त्यांना मुळींच फांटा देणें केव्हांहि इष्ट नाही.”

“व्याकरणाकडे आपलें असावें तसें लक्ष्य नाही. जणू काय भाषेला अगदींच नवें वळण लावण्याचा आपण निश्चय केला आहे. कित्येक ठिकाणीं वाक्यरचना लांबच लांब झाली आहे. अशा वेळीं दोनतीन वाक्ये निरनिराळीं असलेलीं बरीं. पूर्णविरामाला इतका कंजुषपणा करण्याचें कारण नाही. आपण दुसऱ्या कोणार्शीं तरी बोलत आहोंत, अशी कल्पना करून लिहित असावें. या योगानें भाषापद्धति समजावयास सोपी जाते.”

द्रावूझिनीनच्या हा उपदेश टॉलस्टॉय यांच्या गळीं केव्हांच उतरला नाही. दहा दहा वाक्ये एकांत एक गुंतवून लिहिण्याची त्यांची पद्धति अखेरपर्यंत कायम होती. ‘बाल्य’ आणि ‘तारुण्य’ या कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्यानंतर सुमारे पन्नास वर्षांनीं खुद्द टॉलस्टॉय यांनीं त्यांजबद्दल पुढील मत प्रगट केलें.

‘मी या कादंबऱ्या पुन्हां वाचून पाहिल्या, तेव्हां त्या लिहिल्याबद्दल मला पश्चात्ताप होऊं लागला. त्यांत कृत्रिमपणा फार भरलेला आहे. त्यांत माझे स्वतःचे अनुभव आणि मित्रांचे अनुभव या बरोबरच काल्पनिक गोष्टींची विचित्र मिसळ झाली आहे. दुसरें असें कीं, त्या वेळीं माझी बुद्धि स्वतंत्र नव्हती. ज्या पूर्वींच्या ग्रंथकारांचा परिचय मीं करून घेतला होता, त्यांची छाया माझ्या बुद्धीवर बरीच पडलेली होती. यामुळें मला सर्वस्वी मान्य नसणाऱ्या गोष्टीहि त्यांत घुसडल्या गेल्या. माझ्या दृष्टीनें महत्वाच्या नसलेल्या गोष्टींनाहि महत्वाचें स्थान मिळालें.”

या वेळीं टॉलस्टॉय यांची मनःप्रवृत्ति कशी होती, हें त्यांच्या स्वतःच्या पुढील लेखावरून दिसून येईल.

“आपलें शील सुधारावें अशी दृढ इच्छा मला वारंवार होई. पण मी तरुण असून प्रकृतीचा तापट होतो. त्यांतून मला कोणी स्नेही सोबती नसल्यामुळें मी अमदीं एकटा पडल्यासारखा झालों होतो. आजूबाजूची

मंडळीहि विलक्षण होती. सच्छीलता आंगीं यावी, असल्या प्रकारचे विचार मी वोलूं लागलों कीं, ही मंडळी माझी थडा करीत आणि आपल्या घाणेरड्या मनोविकारांना मी स्वैरपणें संचारूं दिलें, तर तसें करण्यास अधिक उत्तेजन देऊन ही मंडळी माझी स्तुति करीत.”

“माझ्या मनांत महत्वाकांक्षा जळत होती. आपण मोठें सत्तावान व्हावें, असें मला वाटे. लोभानें मला सोडलेलें नव्हतें. स्वभावांत तापटपणा भरून राहिला होता. कामविकार जाज्वल्य होता. माझ्या मनः-प्रांतांत इतक्या सगळ्यांना जहागीर मिळाली होती. त्या काळाची आठवण मला झाली, तर मला भयानें कांपरें भरतें आणि पश्चात्तापानें माझें अंतःकरण दग्ध होऊं लागतें. युद्धाच्या वेळीं मी मनुष्यवध केला, जुगारेंत स्वतःच्या संपत्तीचें वाटोळें केलें, गरीब विचाऱ्या शेतकऱ्यांच्या निढळाच्या घामावर मीं स्वतःचीं इंद्रियें पोसलीं, पुष्कळ वेळां त्या विचाऱ्यांना मीं शिक्षाहि केल्या. खोटें बोलणें, चोरी, परस्त्रीगमन, दारूवाजी इत्यादि प्रकारचे गुन्हे मीं किती केले असतील, हें कोठवर सांगावें ! त्यांची गणती करणें सुद्धां शक्य नाहीं ! आणि लोक या माझ्या वर्तणुकीबद्दल माझी स्तुति करीत व इतरांच्या तुलनेनें ‘तू सांवळा आहेस’ असें मला म्हणत.”

“अशा रीतीनें माझ्या आयुष्याचीं दहा वर्षे गेलीं. या काळांत मीं लेखनाचा क्रमहि सुरू केला; पण त्याच्या मुळाशींहि पोकळ डौल, लोभ आणि अभिमान हींच होती. मीं लिहिलें, तें कीर्तीसाठीं आणि पैशासाठीं. यामुळें लोकांना आवडतील अशा खोश्या नाश्या गोष्टी लिहून सत्य मीं मागें ठेवलें. आणि मौज हीं कीं, याबद्दल मजवर स्तुतीचा वर्षाव झाला आणि माझ्या लेखनाला कल्पनेपलीकडे यश आलें.”

“सव्वीस वर्षांच्या वयाच्या सुमारास मी पिटर्सवर्ग येथें आलों आणि तेथें कांहीं कलमबहादरांची व माझी भेट झाली. या मंडळीनेंहि माझी पुष्कळ स्तुति केली. माझी बुद्धि अपरिपक्व असतां या लेखकमंडळांत मी सांपडल्यामुळें स्वतःची मानसिक स्थिति सुधारण्याची जी नुसती इच्छा तरी मला होत होती, तीसुद्धां होईनाशीं झाली. त्यांच्या मतांचा अनुवाद मीं अंधपणें केला आणि त्याचा परिणाम असा झाला कीं, माझ्या वाग-

णुकींतला ढिलेपणा न्याय्य आहे, असें मला वाटूं लागलें. या मंडळीच्या मतांचा सामान्य निर्देश थोडक्यांत असा होता—“ आपल्या सामान्य जीवनक्रमांत मनुष्याची वाढ होत असते आणि या वाढीचा लेखकांकडे प्रमुख भाग असतो. त्यांतल्यात्यांत कादंबरीकार आणि कवि यांचें वजन जनतेवर विशेष पडतें. मनुष्यमात्राला शहाणे करण्याचा अधिकार आम्हांकडे आहे. आमचें स्वतःचें ज्ञान किती आहे, याचा तपास करण्याची जरूर नाही. स्वतःच्या ज्ञानाचें मोजमाप न करतां हि मनुष्यांना ज्ञानदान करणें, यासाठींच आमचा जन्म आहे.” एवढ्यांत या मंडळीच्या विचारांची दिशा कळून येईल. मला स्वतःला लोक ग्रंथकार आणि कवि म्हणत. अशा स्थितींत याच विचारसरणीचा अंगीकार मींही केला, तर त्यांत काय नवल आहे? अशा रीतीनें स्वतःस ग्रंथकार आणि कवि म्हणवून घेऊन लोकांस मी ज्ञान देऊं लागलों; पण लोकांस मी काय शिकवीत होतो, तें मात्र देव जाणें आणि असल्या ज्ञानदानाच्या बदल्यांत मला पैसा मिळत होता, पंचपक्वान्नाचें भोजन मिळत होतें, रहायला हवाशीर घर होतें आणि भोंवतीं स्त्रियांचा तांडा होता. लोकांत माझी चहा होती. यावरून मी जें काहीं शिकवी, तें चांगलेंच होतें, असें उघड दिसतें.”

“ अशा रीतीनें या मंडळीच्या मतांचा मीं स्वीकार केला, आणि त्यांच्या या धर्माचा मी उपाध्याय बनलों. अशा रीतीनें या नव्या मतांचें आचार्यत्व करण्यांत माझा दुहेरी फायदा होता. लोक माझी स्तुति करीत, त्यामुळें मला आनंद मिळे आणि भरपूर द्रव्यहि पदरीं पडे. या नव्या मतांत काहीं वास्तविक तथ्य आहे कीं नाही, याचा विचार न करतां बराच काळ त्याचा अनुवाद मी करीं. पण पुढें दोनतीन वर्षांनीं या मतांवद्दल मला शंका येऊं लागली. आपल्या बुद्धीच्या कसोटीवर त्याची परीक्षा करण्याची इच्छा मला झाली. या नव्या मतांच्या आचार्यांत परस्पर एकवाक्यता नव्हती, हें माझ्या शंकेचें पहिलें कारण होय. आचार्यत्वाचा पहिला मान मिळविण्यासाठीं हेच जेव्हां परस्परांत भांडूं लागले, तेव्हां मला आपोआपच शंका आली. या भांडणांत ते परस्परांच्या उखाळ्या-पाखाळ्या काढीत आणि युक्तिप्रयुक्तीनें एकमेकांस फसविण्यासहि कमी

करीत नसत. यांत कित्येक आचार्य असेहि होते कीं, ते खऱ्याखोऱ्याची फारशी भानगड न करतां आपली तुंबडी भरण्याकडेच लक्ष ठेवीत. अशा अनेक कारणांनीं या मतांपासून माझे मन विटू लागलें.”

“याशिवाय आणखीहि एक कारण होतें. आमच्या या आचार्यांचें नैतिक वर्तन कसें आहे, याचा शोध मी घेऊं लागलों; तेव्हां नीतीशीं यांची ओळखसुद्धां नाहीं, असें मला दिसून आलें. त्यांस दानत म्हणून कशी ती नव्हतीच. लष्करांत गेलेल्या माझ्या काळांत पुष्कळ बदफैली आणि व्यसनी माणसांचा अनुभव मला होता; पण आमच्या या आचार्यांनीं त्यांच्यावरहि कडी केली होती. आपलें वर्तन अशुद्ध आहे, अशी शंका-सुद्धां त्यांना येत नसेल, असें दिसे. जो खरा पवित्र असतो, त्याला स्वतः-बद्दल शंका येण्याचें कारणच नाहीं. अथवा नीति म्हणजे काय हें ज्याला ठाऊक नसतें, अशा माणसालाहि स्वतःबद्दल शंका येत नाहीं. आमच्या या आचार्यांना मुक्त अथवा पशु यांपैकीं कोणत्या कोटींत घालावें, हा मला विचार पडला. अखेरीस या लोकांचा मला पुरा वीट आला आणि स्वतः-च्या वर्तणुकीबद्दलहि मला पश्चात्ताप होऊं लागला. हें नवें मत म्हणजे फसवेगिरीचें एक साधन आहे, अशी माझी खात्री झाली.”

“इतकें झालें तरी आणखी एक गोम राहिलीच. ग्रंथकार, कवि आणि गुरु या पदव्यांनीं मला विभूषित करून या लोकांनीं मान्यतेच्या ज्या पीठावर मला बसविलें होतें, त्याचा उघडपणें त्याग करण्याची इच्छा मला होईना. इतर आचार्य वाईट असले, तरी मी चांगला आहे, ही माझी घमेंड गेली नाहीं. या लोकांच्या सहवासानें मला हा आणखी एक दुर्गुण जडला. खोऱ्या अभिमानाचें मत मीं यांच्यापासून घेतलें. स्वतःच्या कांहीं समजत नसतां लोकांचा गुरु बनण्याची मूर्खपणाची हांव मीं उराशीं बाळगली.”

“त्या काळाची आठवण झाली आणि तेव्हांची माझी मनःस्थिति मी आज चाळून पाहूं लागलों, म्हणजे मला केव्हां अतिशय दुःख होतें, केव्हां भीति वाटते आणि केव्हां हसूंहि येतें. वेड्यांचें इस्पीतळ पाहतांना मनाची जी स्थिति होते, तशीच स्थिति अशा वेळीं होते.”

“ लिहिवेल तितकें लिहावें आणि बोलवेल तितकें बोलावें हेंच मनुष्याला कल्याणप्रद आहे, अशी आमची खात्री झाली होती. आम्हीं शेंकडों गुरु परस्परांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढीत होतो, परस्परांचीं मतें खोडीत होतो आणि अशा रीतीनें लोकांस ज्ञानदान करीत होतो. बरें काय आणि वाईट काय याचा विचार आम्हांस कधीं शिवला नाही. फार काय; पण या शब्दांचे अर्थ तरी काय, याचाहि विचार आम्हीं केला नाही. वेड्याच्या इस्पितळांतले रहिवाशी ज्याप्रमाणें कित्येक वेळां एकमेकांची स्तुति करतात, आणि कित्येक वेळां ज्याप्रमाणें एकमेकांचे गळे दावण्यासहि तयार होतात, तसेंच आमचें वर्तन असे.”

“ छापखान्यांतले हजारों लोक आमच्या सेवेला तयार होते. आम्हीं लिहिलेल्या मजकुरांचे खिळे जोडतां जोडतां विचान्यांचा दम निघून जाई. रशियाच्या टपालखात्याला नेववेल तितकें मजकुराचें ओझें आम्हीं त्याच्यावर लादीत होतो; तथापि ज्ञानदानाच्या कार्याला एवढे श्रमहि अपुरे पडत. त्यांत आमच्या रागाचें मुख्य कारण हें कीं, या पवित्र कार्याकडे द्यावें तितकें लक्ष लोक देईनात.”

“ लोकांच्या घरीं ज्ञानगंगा आम्हीं पोहोंचती करावी आणि त्यांनीं तींत नुसतें स्नानहि करूं नये, हें खरोखर विलक्षण नाही काय; पण यांत विलक्षण तरी असें काय आहे ? आमचे स्नायचे दांत वेगळे आणि दाखवावयांचे वेगळे. लोकांकडून काढवेल तितका पैसा काढावा आणि मिळेल तितका मान मिळवून अभिमानानें फुगावें हा आमच्या पोटांतला अंतस्थ हेतु होता. हा हेतु साधण्याला पुस्तकें आणि वर्तमानपत्रें हा एकच मार्ग आमच्या हातीं होता. मग त्यावांचून आम्हीं तरी दुसरें काय करावें ? असल्या निरुपयोगी कार्याला लोकांनीं महत्व द्यावें, अशी आमची इच्छा होती; तेव्हां असें महत्व प्राप्त होण्याकरतां आम्हीं एक नवी उपपत्ति स्थापिली. ‘जगांतलें सर्व अस्तित्व उत्क्रांतीच्या मार्गांत आहे. उत्क्रांतीच्या मार्गें मानसिक संस्कृति अवश्य येते आणि संस्कृतीची वाढ मोजण्याचें माप वर्तमानपत्रें आणि पुस्तकें हीं होत. या दोहोंची अतिशय वाढ होणें, हें वाढत्या संस्कृतीचें चिन्ह आहे. आम्हीं पुस्तकें आणि वर्तमानपत्रें

लिहितों आणि लोकांकडून त्याबद्दल आम्हांस मान आणि पैसा मिळतो. त्या अर्थी आमचें कार्य उपयुक्त आणि संस्कृतीला हातभार लावणारें असून आम्हीं ग्रंथकार म्हणजे उत्तमांतले उत्तम पुरुष होत अशीहि आमची उपपत्ति होती. आम्हीं सारे एकजुटीनें वागतों, तर एवढ्या उपपत्तीनेंहि भागलें असतें; पण तसें न करतां परस्परांशीं तंटा करीत होतों. एकांनै एक मत सांगितलें कीं, दुसऱ्यानें उठून त्याविरुद्ध लिहावें; पण अशा स्थितींतहि आमच्या उपपत्तीचें योग्य परीक्षण करण्याची बुद्धि आम्हांस झाली नाहीं. लोकांकडून आम्हांस पैसा मिळत होता आणि स्तुंतीहि मिळत होती; मग अधिक विचारांचें प्रयोजन तरी काय आहे ? ”

प्रकरण सहावे.

वाहेरदेशीं प्रवास.

इ. स. १८५७ च्या फेब्रुआरीच्या १० व्या तारखेस टॉलस्टॉय मास्कोहून वार्सा येथें येण्यास निघाले. या वेळीं मास्को आणि वार्सा या दरम्यान आगगाडी झालेली नव्हती. तेथपर्यंत टपालगार्डीतून प्रवास करून पुढें आगगाडीनें तारीख २१ फेब्रुआरी रोजीं ते पारीसला पोहोंचले. या ठिकाणीं दूरजीनेफ आणि नेक्यासॉफ या दोघांशीं 'त्यांची भेट झाली. दूरजीनेफ व टॉलस्टॉय या दोघांत मतांतरामुळें अद्यापीहि फारसें सूत नव्हतें. 'आम्हां दोघांच्या दृष्टि एकमेकांपासून अगदीं विभक्त असल्यामुळें टॉलस्टॉय यांचीं व माझीं मते कोठेंच जुळत नाहींत.' असें या वेळच्या एका पत्रांत दूरजीनेफ यांनीं लिहिलें आहे. पारीस येथेंहि या दोघांत नित्य तंटे होत. एके वेळीं त्यांचें एवढें भांडण झालें कीं, टॉलस्टॉय यांनीं संतापून दूरजीनेफ याला द्वंद्वाचें आव्हान दिलें. मग नेक्यासॉफ यानें हें भांडण कसेंयसें मिटविलें. पारीस येथून ही सर्व मंडळी डिजान येथें आली. या प्रवासांत टॉलस्टॉय यांनीं 'आलवर्ट' या

नांवाची आपली कादंबरी लिहिण्यास सुरुवात केली होती. डिजान येथून पारीस येथे परत आल्यावर एके वेळीं ते 'गिलोटीन' पाहण्यास गेले होते. मृत्यूची शिक्षा मिळालेल्या मनुष्याची मान गिलोटीन नांवाच्या यंत्रांत अडकावून ती कापण्याची चाल फ्रान्स देशांत होती. त्या दिवशीं या शिक्षेची अभिलेखावणी कशी होते, हें टॉलस्टॉय यांनीं पाहिलें. या प्रसंगाची नांद त्यांनीं पुढीलप्रमाणें करून ठेवली आहे.

“सकाळीं सात वाजतां उठून हा वध पाहण्यासाठीं मी गेलों. तो कैदी मोठा धिप्पाड आणि गौरा होता. त्यानें वायबल हातीं घेऊन त्याचें चुंबन घेतलें आणि ताबडतोब मृत्यूच्या साम्राज्यांत प्रवेश केल्या. काय हा मूर्खपणा ! राजकारण म्हणजे काय, हें मला कळत नाहीं. नीति आणि साहित्य यांच्याशीं माझा थोडाबहुत परिचय आहे आणि या विषयांबद्दल थोडीफार चर्चाहि मी करूं शकतो; पण राजनीति म्हणजे काय, हें मला सुळीच कळत नाहीं.”

“तें शीर धडापासून वेगळें झालेलें मीं पाहिलें; तेव्हां माझ्या रोम-रोमांतून एकच भावना निघाली, ती ही कीं, कांहीं झालें तरी, आपल्या संस्कृतीला हें असुरी कृत्य सम्मत होणार नाहीं. जगाच्या आरंभापासून मनुष्यवधाची शिक्षा अस्तित्वांत आहे, तरीसुद्धां हें कृत्य अनावश्यक आणि अत्यंत क्रूरपणाचें आहे, अशी माझी खात्री त्या क्षणीं झाली. कोणत्याहि कृत्याचा बरेवाईटपणा दुसऱ्यांच्या मापानें मोजण्यांत अर्थ नाहीं. याची साक्ष आपल्या अंतःकरणांत व्यावी आणि त्याचाच निवाडा बरोबर समजावा, हा धडा मी त्या दिवशीं शिकलों.”

पारीस येथून मे महिन्यांत निघून टॉलस्टॉय स्वित्सर्लंडमध्ये गेले. जिनिव्हा येथून पुढील पत्र टारियाना यांस त्यांनीं लिहिलें होतें.

“सुमारें दीड महिना मीं पारीसमध्ये घालविला. हा माझा काळ इतका सुखाचा गेला कीं, मी येथें आलों तें वरें झालें, असें मला वाटलें. येथें नाचखान्यांत मी जात नव्हतो किंवा काफी-पानगृहांतहि मी जात नसें. पण येथें मला इतक्या नव्या वस्तु आढळल्या कीं; त्यांबद्दल विचार करतां करतां दिवस केव्हां निघून जात हेंहि मला कळत नसें.”

“ दूरजीनेफची प्रकृति बरीच विघडली आहे; पण शरीरापेक्षांहि त्याची मानसिक प्रकृति अधिक विघडली आहे. त्यानें जी स्त्री जवळ बाळगिली आहे, तिच्या पाशांत तो इतका सांपडला आहे कीं, येथली हवा मानवत नसतांहि केवळ तिच्यासाठीं तो येथें राहिला आहे.”

“ स्वित्झर्लंड देशाचें सौंदर्य लेखणीनें लिहिण्याचा विचार करणें व्यर्थ आहे. खिडकीच्या तांडाशीं बसून बाहेर नजर फेंकली कीं, तासांचे तास न समजतां निघून जातात. पारीस सोडून या वेळीं येथें येण्याची बुद्धि मला झाली, हें माझें केवढें भाग्य ! ”

जिनिव्हा येथून क्लॅरेन्स येथें येऊन तेथून बोटीनें ते मांट्रो येथें गेले. येथूनहि जुलै महिन्यापर्यंत वन्याच ठिकाणीं त्यांनीं प्रवास केला. या प्रवासाची जी नोंद त्यांनीं जागोजाग करून ठेवली आहे, तीवरून त्यांच्या मनांत सृष्टिसौंदर्याची आवड किती होती, हें स्पष्ट दिसून येतें. उदाहरणादाखल पुढील एक उतारा पाहाण्यासारखा आहे.

“ माझ्या भोंवतीं पसरलेलें सृष्टिसौंदर्य असामान्य कोटींतलें होतें. ज्यांना उत्तमोत्तम सृष्टीचे देखावे, असें लोक समजतात, त्यांत माझें चित्त फारसें रममाण होत नाहीं. एकादा भयानक देखावाहि लोकांस चांगला वाढतो; पण अशा देखाव्याशीं माझी एकतानता होत नाहीं. या अनंतसृष्टीचा मीहि एक अंश आहे, अशी भावना, अशा प्रकारच्या देखाव्यानें माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न होत नाहीं. माझ्या भोंवतीं सृष्टि जेव्हां सर्व वाजंतीं पसरलेली असते; माझ्या पायाखालीं तुडवून जाणारीं गवताचीं पानें समोरच्या पर्वतराजीला नीलिमा आणीत आहेत, असा विचार माझ्या मनांत येतो; तेव्हां तीं व हीं पानें एकच आहेत, व याच सृष्टीचा मीहि एक अंश आहे, असें मला वाटूं लागून माझ्या चित्तांत अननुभूत आनंद होतो. जी हवा मी श्वासानें आंत घेतों, तीच वर आकाशापर्यंत पसरली आहे, असें मनांत येतांच माझें मस्तक जणूं काय आकाशाला भिडलें आहे, असें मनांत येतें. माझ्या आजूबाजूला गुणगुण करीत फुलांवरून इतस्ततः भटकणारीं फुलपाखरें मीं पाहिलीं म्हणजे या माझ्या आनंदांतील हे अनंत वांटेकरी पाहून तो कमी न होतां उलटा अधिकच होत जातो.”

ल्युसर्न गांवाहून एक सृष्टिवर्णनात्मक लेख कॉटेम्पोररीकरतां पाठवून त्यांत पुढील एक विशेष गोष्ट टॉलस्टॉय यांनीं नमूद केली आहे. संपत्तिमान लोकांच्या वागणुकीसंबंधीं टॉलस्टॉय यांचीं जीं मतें पुढें वनत गेलीं, त्यांचें बीजारोपण येथपासूनच झालेंसें दिसतें. ही हकीकत अशी.

“तारीख ७ जुलई सन १८५७ रोजीं ल्युसर्न येथील एका सुप्रसिद्ध आणि सरदारी हॉटेलाच्या समोर एक भिकारी सतार वाजवीत गात बसला होता. या हॉटेलांत धनत्तर व्यापारी आणि श्रीमंत अमीरउमराव अशा शेलक्या मंडळीची वस्ती असते. या भिकाऱ्याचें गाणें ऐकण्यास या शेलक्यांपैकीं शेंसव्वाशें मंडळी जमली होती. सुमारे अर्धातास गाणें झाल्यानंतर त्या भिकाऱ्यानें आपल्या पोटाला कांहीं द्या, अशी सर्वांना विनंति केली. तीनतीन वेळ तो सर्वांच्या पायां पडला; पण या लक्ष्मीपुत्रांकडून त्याला कवडीचीहि प्राप्ती झाली नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर कित्येकजण त्याची थट्टा करून खदखदां हंसूंहि लागले.”

“ही गोष्ट मी माझ्या पदरची सांगत नसून जें डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें, तेंच मी सांगतों.” इतकी हकीकत सांगून टॉलस्टॉय पुढें म्हणतात, “आतां यांत सुधारलेला कोण आणि रानटी कोण? लकतच्या पांघरलेल्या भिकाऱ्याचें गाणें अर्धा तास ऐकून भिकाऱ्यानें हात पसरतांच आपल्या संपत्तीचा एक कोट्यांश भागाहि जो कुवेरपुत्र त्याच्या हातावर टाकीत नाहीं, आणि हें केल्याबद्दल जो मोठ्या दिमाखानें संतुष्ट होतो, आणि आपल्या खोलींत बसून चीनच्या राज्यकारभारासंबंधीं गप्पा मारतो, तो रानटी, कीं, खिशांत कवडी नाहीं, अशा स्थितींत कोणालाहि न दुखवितां दऱ्याखोऱ्यांनीं हिंडून आपल्या गाण्यांनीं जो शेंकडों लोकांची करमणुक करतो, तो रानटी? त्या विचान्याला थंडीच्या कडाक्यांत निवान्याची जागाहि न देतां अथवा भुकेनें खवळलेल्या त्याच्या पोटांत अन्नाचा एक घांसहि न घालतां कुजक्या गवताच्या ढिगावर शरीराला विश्रांति देण्यास ज्यांनीं त्याला धक्के मारून घालविलें, ते लोक सुधारलेले म्हणावेत काय? अहो, सामाजिकइतिहासकारांनीं, मीं सांगितलेली ही गोष्ट जळजळीत अग्निमय अक्षरांनीं तुम्हीं आपल्या इतिहासांत नोंदून ठेवा!”

ल्युसर्न येथें कांहीं दिवस घालविल्यानंतर स्टटगार्ट, बर्लिन आणि स्टेटीन येथें जाऊन ते पिटर्सवर्गला परत आले. या ठिकाणीं सुमारे आठवडाभर आपल्या मित्रमंडळीच्या भेटी घेऊन मास्कोच्या रस्त्यानें ते यासनायाला आगस्ट महिन्यांत परत आले. या वेळीं त्यांनीं लिहिलेल्या रोजनिशींत पुढील मजकूर आढळतो.

“ प्रवासांत असतानां मीं पुढील वेत केले आहेत. प्रथम साहित्यसेवा करावयाची. आपला कुटुंबभार नीट सांभाळावयाचा, आपल्या उत्पन्नापैकीं स्वतःच्या खर्चाला आवश्यक एवढीच रक्कम घेऊन बाकीचें उत्पन्न सर्फ लोकांसाठीं खर्च करावयाचें. माझ्या हातून एकादें तरी सत्कृत्य रोज घडलें; तर सध्यां तेवढेंसुद्धां पुरें आहे. आपणाजवळून कोणी कांहीं घेऊन गेल्यास त्याची पर्वा करावयाची नाही, एवढाच 'स्वार्थत्याग' या शब्दाचा अर्थ नव्हे, तर दुसऱ्यांकरतां श्रम करीत राहून दुसऱ्यांच्या गरजा कशा पार पाडतां येतील, याचा विचार करणें व त्याप्रमाणें वागणें हा खरा स्वार्थत्याग होय.”

आक्टोबर महिन्यांत आपला भाऊ निकोलस व बहीण मेरी यांजवरोबर टॉलस्टॉय मास्को येथें आले. मास्को येथें कांहीं दिवस राहून ते पुन्हां पिटर्सवर्ग येथें आले. या वेळीं नवीन राजकीय सुधारणांची बरीच धामधूम चालली असल्यामुळें लेखकवर्गाकडे साहजिकपणें जनतेचें दुर्लक्ष झालें होतें. या वेळच्या स्थितीसंबंधीं टॉलस्टॉय यांच्या रोजनिशींत पुढील नोंद आहे.

“ पिटर्सवर्ग येथें आल्यानंतर पूर्वीसारखी आपली चहा नाही, हें पाहून मला प्रथम फार वाईट वाटलें. थोड्याच काळापूर्वी ज्या मतांचा घोष मीं केला, त्यांचा मंद प्रतिध्वनिसुद्धां कोठें उमटत नाही, असें पाहून मला वाईट वाटलें, यांत नवल काय ! पण पुढें मी लवकरच थंड झालें. लोकांना आवश्यक अशा चार गोष्टी सांगण्याचें धैर्य माझ्यामध्ये आलें आहे, या जाणिवेनें माझे दुःख पार नाहीसें झालें. मला जें कांहीं आतां सांगावयाचें आहे, तें विवेकबुद्धीला स्मरून मी स्पष्टपणें सांगेन. मग लोक कांहींहि म्हणोत. माझ्या मनाची सारी शक्ति मी याच कामाकडे लावीन; मग लोक खुशाल माझी निंदा करोत.”

आक्टोबर महिन्यांत टॉलस्टॉय मास्को येथे आले व कांहीं काळ कायमची वस्ती करण्याच्या हेतूने त्यांनीं भाड्याची जागा घेतली. या घरीं ते, त्यांचा भाऊ निकोलस व वहीण मेरी अशीं राहिलीं होती.

या वेळीं टॉलस्टॉय यांस नीटनेटक्या पोषाकाची आणि थोडीबहुत नटवेपणाची बरीच आवड होती. झगझगीत पोषाक, हातांत उंची प्रकारची चकचकीत काठी, डोक्यावर उत्तम प्रतीची थोडी कलती ठेवलेली टोपी आणि नीटनेटके विंचरलेले कुरळे केंस अशा थाटानें टॉलस्टॉय यांची स्वारी फिरावयास जात असे. या वेळीं तालीम करणें हें प्याशनेबल लोकांचें एक लक्षण समजलें जात असे आणि टॉलस्टॉयहि दुपारीं एक आणि दोनच्या दरम्यान तालीमखान्यांत जात असत. लांकडी घोड्यावरून उड्या मारणें वगैरे प्रकारांत ते चांगले निष्णांत होते. घोड्याचा शोक त्यांस असल्यामुळें ते उत्तम प्रतीचे घोडेस्वार बनले होते. त्याप्रमाणें पोहण्याची कलाहि त्यांस चांगली अवगत होती.

मास्को येथे असतां तेथील बरीच लेखक मंडळी टॉलस्टॉय यांच्या भेटीला येत असत. यांत फेट नांवाच्या कवीशीं त्यांची विशेष दोस्ती जमली होती. व या एकाच गृहस्थांशीं त्यांचा स्नेहसंबंध अखेरपर्यंत चांगला कायम राहिला. फेट हा चांगला कवि असून उत्तम प्रतीचा कादंबरीकारहि होता. याच्या लेखणींत ओज हा गुण विशेष असे. पहिल्या निकोलसच्या कारकीर्दींत सात वर्षांची हद्दपारीची शिक्षा यानें भोगली होती. याशिवाय तत्ववेत्ते, शास्त्रकार आणि मास्को गॅझेट, रशियन मेसॅजर वगैरे पत्रांचे संपादक टॉलस्टॉय यांच्या भेटीला नित्य येत असत. यांतील कित्येक मासिकांतून टॉलस्टॉय यांचे लेखहि प्रसिद्ध झाले होते.

इ. स. १८५८ च्या जानेवारी महिन्यांत टॉलस्टॉय यांची आत्या कॉटेस आलेक्झांड्रा ही मास्को येथे आली. हिचा स्नेह पुष्कळ सरदार घराण्यांशीं असल्यामुळें दरबारांतील सर्व खबरा तिच्या मार्फत टॉलस्टॉय यांस कळत असत. ही पिटर्सवर्ग येथे जावयास निघाली, तेव्हां टॉलस्टॉय तिजबरोबर क्लिन नांवाच्या गांवापर्यंत पोहोंचविण्यास गेले होते. या

ठिकाणी त्यांच्या मावशींचे घर होते. आपल्या मावशीच्या घरी त्यांनी बराच मुक्काम केला. हे गांव मध्यम प्रतीचे असल्यामुळे येथे शहरासारखी गडबड नसे. येथे मिळालेल्या विश्रांतीच्या वेळांत 'तीन मृत्यु' या नांवाची एक सुंदर कादंबरी त्यांनी लिहिली.

टॉलस्टॉय यांस गाण्याची आवड फार होती. इतर कामांच्या गडबडी-मुळे या कलेकडे त्यांस विशेष लक्ष देतां आले नाही, तरी गायनविद्येची त्यांची आवड केव्हांच कमी झाली नाही. मास्को येथे कित्येक मित्रांच्या मदतीने एका गायनविद्यामंदिराची स्थापनाहि त्यांनी केली.

वसंतऋतूच्या आगमनावरोबर टॉलस्टॉय यांची चित्तवृत्तीहि उल्लसित होत असे. त्यांचे एक पुढील पत्र विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

“ वसंतऋतु आला. जगांतील चांगल्या माणसांना हा काळ अत्यंत सुखाचा होय; आणि माझ्यासारख्या कमी प्रतीच्या माणसांनाहि त्याचा फायदा केव्हां केव्हां मिळतो. या वेळीं सर्व सृष्टि आशामय बनलेली दिसते. भविष्यकाळ सुखाचा जाणार या आशेची प्रभा तिच्या मुखावर पसरलेली असते. याचा प्रतिध्वनि मनुष्याच्याहि अंतःकरणावर उमटतो आणि सभोंवार पसरलेल्या सृष्टीप्रमाणेच आपणहि पुढें सुखी होऊं अशी कल्पना त्याच्या चित्तांत येते. माझी स्थिति सध्यां अशीच झाली आहे. वास्तविक माझी योग्यता ती काय ? मी आतां जरूठ, वठलेला आणि थंडीत गार-टून गेलेल्या लहानशा बटाट्यासारखा आहे. आतां माझी वाढ ती काय होणार ? तथापि सभोंवतीं आशामय सृष्टीचे आवरण पाहिले म्हणजे, अहंकाराची ऊब माझ्या अंतःकरणाला लागून मीहि पुढें सुखी होईन, असें मला वाटूं लागते. मीहि एक लहानसें रोपडें असून परमेश्वराच्या सृष्टी-तील इतर रोपड्यांप्रमाणें मीहि पुण्यफलाच्या भारानें वांकून जाईन असें मला वाटूं लागते. या वेळीं सारे दुष्ट विकार माझ्या चित्तांतून पळ काढतात. लौकिकाचा दंभ, आळस, खोटें प्रेम, खोटें दुःख, पश्चात्ताप इत्यादि कोणत्याहि विकारास तेथें थारा मिळत नाही. तेथें नवीन उगवून वर आलेल्या रोपड्यांच्या फुलांना रहावयाला जागा अशा रीतीनें मिळते.”

एप्रिल महिन्यांत टॉलस्टॉय यासनाया येथें परत आले व हा बहुतेक सारा उन्हाळा त्यांनीं तेथेंच काढला. या वेळीं मास्को आणि टूला यांच्या दरम्यान आगगाडी झालेली नव्हती व पुष्कळ मध्यम प्रतीच्या गांवांना ताराहि घातलेल्या नव्हत्या. आपल्या गांवाला तारांचे खांब आले, म्हणजे त्या तारांवरून आपलें स्वातंत्र्य धांवत येईल असें सर्फ लोक समजत. टॉलस्टॉय यांची आल्या टारियाना ही साधारण शिकलीसवरलेली असतां तिलासुद्धां तारेनें मजकूर पाठविण्याचा प्रकार कळत नसे. एके दिवशीं टॉलस्टॉय यांजबरोबर रस्त्यानें जात असतां, तारेनें पत्र कसें पाठवितात, असा प्रश्न तिनें टॉलस्टॉय यांस विचारला. तेव्हां टॉलस्टॉय यांनीं शक्य तितक्या सोप्या भाषेत विद्युद्यंत्राची माहिती तिला सांगितली. तिनेंहि हें सर्व आपणास बरोबर समजलें, असें म्हटलें; पण पुढें अर्ध्या तासानें ती म्हणाली, “ अरे वेऱ्या, अर्ध्या तासांत एकसुद्धां पत्र तारेवरून जातांना मीं पाहिलें नाहीं ! ” यावरून या वेळीं रशियांतील शिक्षणाची स्थिति कशी होती, याचें बरेंच अनुमान होतें.

टॉलस्टॉय यांचा मित्र फेट हा मास्कोहून यासनाया येथें बरेच वेळां येऊन रहात असे. या वेळच्या आपल्या आठवणी टॉलस्टॉय यांनीं पुढें पुष्कळ वर्षांनंतर लिहिल्या. त्यांत ते म्हणतात, “ या वेळच्या माझ्या आयुष्यक्रमांतील विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे संसाराच्या काळजी पासून मीं अगदीं मुक्त होतो. घरांतील सर्व कारभार अत्यावाई पहात असत आणि माझे वृद्ध नोकर या कामीं तिला मनापासून मदत करीत. मी स्वस्थपणें आरामखुर्चीवर पडून केव्हां ग्रंथ वाचावेत, अथवा केव्हां अत्यावाईच्या गोष्टी ऐकत बसावे. टूला येथें मी जाई, तेव्हां मात्र माझा घरबंद अगदीं सुटून जुगार आणि कोल्हाटणी यांच्या भोवऱ्यांत मी सांपडत असें. तेथून परत आल्यावर आपल्या नेहमींच्या रीतीप्रमाणें अत्यावाई प्रेमानें मला जवळ घेत असे. टूला येथें मीं केलेले अत्याचार तिला समजत नसत असें नाहीं; पण त्याबद्दल तिनें केव्हांहि कठोर शब्द उच्चारला नाहीं अथवा आपल्या नेहमींच्या शांत वृत्तींत आणि प्रेमांत न्यून पडूं दिलें नाहीं. एके दिवशीं कोणा एका गृहस्थाची बायको दुसऱ्याबरोबर

पळून गेल्याची गोष्ट अत्याबाईला सांगून मी तिला म्हटलें, ' बरी व्याद गेली. त्या गृहस्थाच्या मागचा एक त्रास कमी झाला.' माझे हे शब्द ऐकतांच अत्याबाई म्हणाली, ' अरे, पण तिचें जन्माचें नुकसान झालें, याची वाट काय ? ”

“ कोणाच्याहि चित्ताला वेधून टाकण्याचा आमच्या अत्याबाईचा मोठा गुण दयाशीलता होय. घरांतल्या माणसांसंबंधींच नव्हे, तर नौकर-चाकर आणि सर्फ लोक यांजवद्दलहि तिच्या पोटांत अलोट दया असे. संबंध तीस वर्षांच्या अवधींत अत्याबाई कोणावर रागावली, अथवा वांकडा शब्द कोणाला बोलली, असें उदाहरण आठवूं जातांहि मला आठवत नाहीं. आमच्या खऱ्या अत्याबाईनें तिला पुष्कळ त्रास दिला होता; पण तिच्यावद्दलसुद्धां टॉशियानानें वावगा शब्द कधीं उच्चारला नाहीं. माझा उडाणटणूपणा तिला पुरा ठाऊक होता, तथापि त्यावद्दल माझ्या तोंडावर प्रत्यक्ष चौकशीसुद्धां ती करीत नसे. माझा भाऊ सर्जी यानें एक कोल्हाटीण घरीं रहावयास आणली होती; पण तिच्याशीं आमच्या अत्याबाईनें कधीं वैषम्य दाखविलें नाहीं. आमच्या वागणुकीसंबंधीं तिनें कधीं प्रत्यक्ष उपदेश केला नाहीं. तिनें कांहीं मोठीं नांवाजण्यासारखीं सत्कृत्यें केलीं असेंहि नाहीं, तथापि तिच्या सामान्य वागणुकीची दृष्ट अशी होती कीं, तींत मूर्तिमंत पावित्र्याची छाया स्पष्ट उमटून येत असे. संसारांतील दुःखाकष्टानें कधींहि वैतागून न जाणारी तिची वृत्ति आणि कधींहि भंग न पावणारी शांति या गुणांमुळे तिचा सहवास प्रत्येकाला अत्यंत सुखकर होई. तिजवर प्रेम न करणारा असा आमच्या परिचयांतला एकहि माणूस नव्हता. स्वतःवद्दल अथवा स्वतःच्या धर्ममतांवद्दल ती कधींच बोलत नसे. अथवा आम्ही कसें वागावें याजवद्दल हुकूमहि ती कधीं सोडीत नसे. ख्रिस्तीधर्मातील कायमच्या नरकवासाच्या मता-वद्दल मात्र तिला पूज्य बुद्धि नसे. ‘ परमेश्वर मूर्तिमंत दया असल्यामुळे कसल्याहि पापावद्दल आम्हांला अखंड यातना तो देईल, हें संभवत नाहीं,’ असें ती म्हणें. माझ्यावर तिचें प्रेम असल्यामुळेच ती मला पूज्य वाटत होती,

असें नव्हे, तर तिच्या आजूबाजूचें सारें वातावरण प्रेममय असल्यामुळें माझ्या प्रमाणेंच इतरांनाहि ती पूज्य वाटे.”

“ आपल्या खोलींत अंजीर, खजूर वगैरे सुका मेवा ती भरून ठेवीत असे. कोणीहि गोरगरीब आला, तर त्याच्या हातावर कांहीं तरी गोड पदार्थ ठेवण्याची तिची चाल असे. या जिनसांना लागणारा पैसा मजजवळ तिनें मागितला तर पुष्कळ वेळां तो देण्याची मी टाळाटाळ करीं. या जिनसांची गरज तिला स्वतःला होती, असें नाहीं. तर खाऊ म्हणून पुष्कळ वेळां त्या ती मलाहि देत असे; तथापि मी सदोदित पैशाच्या अडचणींत असल्यामुळें तिला एवढीशीसुद्धां रक्कम मला देववत नसे. या गोष्टीचें स्मरण मला आतां झालें, म्हणजे माझें हृदय दुःखानें भरून येतें. मीं पैसा नाहीं म्हटलें, म्हणजे खेदाचा एक निश्वास सोडून तिनें स्वस्थ रहावें. माझ्या स्वर्गस्थ अत्यावाईजवळ दुःखपूर्ण अंतःकरणानें क्षमा मागण्यावांचून दुसरें माझ्या हातीं काय आहे ! एवढें अल्प सुखहि माझ्या हातून तिला लाभलें नाहीं.”

यासनाया येथें असतां टॉलस्टॉय आपल्या सर्फ लोकांच्या कुटुंबांत हिंडून त्यांच्या संसारस्थितीचें निरीक्षण करीत. याच वेळीं शेतकीचाहि अभ्यास ते करूं लागले. इतर श्रीमंत जमीनदारांप्रमाणें त्यांनीं शेतकीकडे पूर्वी लक्ष दिलें नव्हतें.

इ. स. १८५८ च्या मे महिन्यांत पुढील पत्र फेट यांस त्यांनीं लिहिलें आहे.

“ प्रिय मित्रा, या पत्राच्याद्वारें तुला कडकडून भेटण्यापलीकडे माझा दुसरा उद्देश नाहीं. येथील सर्व मंडळीनें तुला प्रेमपूर्वक नमस्कार सांगितले आहेत. या वसंतागमनाच्या काळीं आमच्या घराच्या आजूबाजूला केवढी शोभा पसरली आहे, म्हणून सांगूं ! या महिन्यांत तुला भेटावयाला येण्याचा माझा विचार आहे. सध्यां तुला येथें येण्यासारखें असेल, तर जरूर ये. माझा भाऊ फर्दोसी याला तरी निदान पाठवून दे. झवू-क्षिनीन येथें लवकरच येणार आहे. तेव्हां आमच्यासाठीं नसलें तरी त्याच्या भेटीसाठीं तरी अवश्य ये.”

राजकीय वावर्तीत टॉलस्टॉय यांचें फारसें लक्ष नसे; तथापि सर्फ लोकांच्या मुक्ततेसाठी जी चळवळ या वेळीं सुरू होती, तींत त्यांचें थोडें-बहुत लक्ष होतें. याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि राजकीय वावर्तीत त्यांचें लक्ष बहुधा मुळीच नसे. क्रिमियनयुद्धाच्या समाप्तीनंतर दुसऱ्या आलेक्झांडरनें पुढील उद्गार काढले होते. “ सध्यां सर्फ लोकांची जी स्थिति आहे, ती पुढें अशीच चालू राहिल असें नाही. सर्फ लोकांनीं आपल्या हातांनीं आपली मुक्तता करून घ्यावी, त्यापेक्षां आम्हीच ही गोष्ट करावी, हें मला अधिक बरें वाटतें. हें कसें साधावें, याचा विचार आमच्या सरदार व जमीनदार वर्गानें अवश्य केला घाहिजे. याबद्दलचीं त्यांचीं मते त्यांनीं आम्हांस कळवावींत.” बादशहाच्या या विनंतीला जमीनदारवर्गाकडून बरेच दिवस प्रत्युत्तर मिळालें नाहीं. मध्यंतरीं पोलंडांतील जमीनदार वर्गानें शेतकीच्या कायद्यांत सुधारणा करावी, असा अर्ज दरबारास केला. ही संधि साधून सर्फ लोकांच्या मुक्ततेचें आपलें घोंडें सरकारानें पुढें ढकललें आणि जमीनदार वर्गानें जागोजागीं कमिष्ट्या स्थापन करून हा विषय हातीं घ्यावा, असें फर्मान काढलें. पोलिश जमीनदारांनीं या वावर्तीत स्वतः कांहीं गायणी केली होती, असें नाहीं. तथापि रशियन सरकारानें आपल्या सोयीसाठीं त्याचा तसा अर्थ केला. पुढें चार दिवसांनीं अंतर्गत व्यवस्था पाहणाऱ्या प्रधानानें एक फर्मान काढून ‘ पोलिश जमीनदारांच्या या कृतीनें बादशहा खुष झाले आहेत व इतर प्रांतांतल्या जमीनदारांनींही त्यांचें अनुकरण करावें, अशी त्यांची इच्छा आहे,’ असें सर्व जमीनदारवर्गांस जाहीर केलें. यामुळें सर्फ लोकांची मुक्तता करण्याचा बादशहाचा निश्चय झाला आहे, ही गोष्ट सर्व जमीनदारवर्गांस कळून चुकली. तेव्हां बादशहाच्या इच्छेप्रमाणें कमिष्ट्या स्थापन करून त्यांतल्या त्यांत स्वाहितास बाध न येईल, असें धोरण ठरविण्याचा विचार जमीनदारवर्गानें केला. टूला प्रांतांतील जमीनदारांची एक सभा सप्टेंबरच्या १ ल्या तारखेस भरली. या सभेला टॉलस्टॉय हजर राहिले होते. या सभेनें दरवारकडे पाठविलेल्या अर्जांत असा मजकूर होता—‘ शेतकरीवर्गाची स्थिति सुधारण्याकरितां जो यत्न

सरकार करीत आहे, तो आम्हांस मान्य आहे. जमीनदारांची मालमिळकत सुरक्षित रहावी व शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारावी, याकरितां सर्फ लोकांना थोडीथोडी जमीन वंशपरंपरा द्यावी व तिच्या किंमतीची फेड ठराविक मुदतींत त्यांनीं करावी, असें आमचें मत आहे. जमीन दिल्या तारखेपासून सर्फ मुक्त झाला, असें समजून जमीनदाराचा व त्याचा संबंध धनी आणि गुलाम असा राहूं नये.'

या सभेंत टॉलस्टॉय यांनीं कोणताहि विशेष पुढाकार घेतला होता, असें दिसत नाहीं. या वेळीं कांटेमपोरेरी वगैरे पत्रांनींहि या बाबतींत लेख लिहून बरीच जोराची चळवळ चालविली होती. तथापि टॉलस्टॉय यांचा त्यासंबंधाचा एकहि लेख कोठें प्रसिद्ध झालेला नाहीं.

तारीख २४ आक्टोबर सन १८५८ रोजीं फेट यांस त्यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“ गोष्टी लिहिणें हा निव्वळ मूर्खपणा होय, असें मला वाटतें. कविता लिहिण्याचा नाद तुला आहे, तर त्या तूं लिही; पण सज्जनांशीं सख्य जोडण्यांत जो आनंद मला आहे, तो या गोष्टींत नाहीं. कांहीं तरी गोष्टी लिहाव्यात असा ड्रावूझिनीनचा मला तगादा आहे. आतां एखादी गोष्टी मी लिहिली, तर ती एकाद्या चन्हाटासारखी ना शेंडा ना बुडखा, अशी होऊन जाईल. हॉफीजचें भापांतर तूं करीत होतास, त्याचें काय झालें? कांहीं म्हटलें तरी लोकांच्या काव्याचा रसास्वाद चाखण्यांत मला जो आनंद होतो, तो स्वतः एकादी वेडीवांकडी कृति करण्यांत होत नाहीं. कसेंहि करून हॉफीजची एकादी सुंदर कविता मला लवकर पाठवून दे. ती अशी असावी कीं, माझ्या तोंडाला पाणीच सुटलें पाहिजे. तुझी कविता आल्याबरोबर नमुनेदार गहूं मी तुला पाठवीन. शिकारीचा मला आतां कंटाळा आला आहे. हवा उत्तम आहे; पण कोणी स्नेही-सोवती असल्याशिवाय मी शिकारीला एकटा कधींच जात नाहीं.”

टॉलस्टॉय यांस शिकारीचा बराच नाद होता. इ. स. १८५८ च्या डिसेंबर महिन्यांत एका शिकारींत त्यांचा अंत व्हावयाची वेळ आली होती.

टॉलस्टॉय, त्यांचा भाऊ निकोलस आणि ग्रोमेका नांवाचा त्यांचा एक

स्नेही अशी तीन मंडळी पिटर्सबर्ग आणि मास्को रेलवेच्या रस्त्यावरील व्हेलोचोक नांवाच्या गांवीं शिकारीसाठी गेले. सर्व मण्डळी आजूबाजूच्या कांहीं शेतकऱ्यांस घेऊन रानांत शिरली. रानांत जिकडेतिकडे पायवाटांचें जाळें होतें. रान वेढून शेतकरी शिकार उठवूं लागले. जिकडे तिकडे बर्फ अतिशय पडलें होतें. आजूबाजूचें बर्फ पायानें तुडवून उभें राहण्यापुरती जमीन तयार करा, अशी सूचना शिकारी मण्डळींस शेतकऱ्यांनीं दिली होती; तथापि तिकडे दुर्लक्ष करून टॉलस्टॉय तसेच उभे होते. आजूबाजूचें बर्फ तेथें जमतां जमतां त्यांच्या मांड्यांपर्यंत आलें.

शिकार्यांच्या आरोळ्यांनीं एक मोठा आस्वल आपली जाळी सोडून बाहेर आला. तो प्रथम टॉलस्टॉय यांच्या मित्राच्या रोंखानें निघाला; पण इतक्यांत कांहीं कारणानें ती वाट सोडून तो एकदम टॉलस्टॉय यांकडे वळला. आस्वल दुसऱ्या रस्त्याला जात आहे, असें वाढून टॉलस्टॉय थोडेसे बेसावध होता. तों इतक्यांत अचानकपणें सुमारें बाराचवदा फुटांच्या अंतरावर तो आस्वल येऊन पोहोंचला. त्याला पाहतांच टॉलस्टॉय यांनीं आपली बंदुक झाडली; पण नेम चुकला. अखेरीस तो आस्वल दोन यार्डांच्या अंतरावर असतां त्यांनीं दुसरी गोळी झाडली. ती त्याच्या तोंडावर लागली; पण तेवढ्यानें तो न मेल्यामुळें तो सरळ धांवून आला व टॉलस्टॉय यांस त्यानें बर्फावर लोळविलें. टॉलस्टॉय यांची शुद्धि हळू हळू जात चालली. आपल्या छातीवर कांहीं उबदार दडपण पडत आहे व आपल्या तोंडाला कोणी चावा घेत आहे, असें त्यांस वाटलें. त्यांनीं आपलें तोंड चुकविलें व टोपी पुढें करण्याचा यत्न केला. त्या गडबडींत त्या आस्वलानें त्यांच्या डोक्या डोक्याजवळ चावा घेतलाच. इतक्यांत एक शिकारी मोठ्यानें आरोळ्या मारीत धांवत आला, त्याबरोबर तो आस्वल धावरून रानांत पळून गेला. टॉलस्टॉय यांची जखम बरीच मोठी असल्यामुळें ती विकोपास जाईल कीं काय, अशी धास्ती आरंभीं वाटत होती; पण ती विशेष खोल नसल्यामुळें ते या आपर्तीतून लवकरच बरे झाले. दुसऱ्या दिवशीं या शिकारी मंडळींनीं तो आस्वल मारला. त्याचें कातडें यासनाया येथें अद्यापि आहे.

इ. स. १८५८ सालांत 'कौटुंबिक सुख' या नांवाची कादंबरी त्यांनीं प्रसिद्ध केली. इ. स. १८५९ सालाचे आरंभीचे कांहीं महिने त्यांनीं मास्को येथें घालविले. या महिन्यांच्या फेब्रुवारी महिन्याच्या चवथ्या तारखेस मास्को येथें एक रशियन साहित्यपरिषद भरली होती. या प्रसंगीं टॉलस्टॉय यांनीं एक भाषण केलें. सार्वजनिकरीत्या केलेलें त्यांचें हें पहिलेंच भाषण होय.

साहित्याचा प्रत्यक्ष संबंध मानवी जीविताशीं कोणत्या प्रकारचा येतो, हा प्रश्न टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत पुष्कळ वर्षे घोळत होता. वन्याच वर्षांनंतर त्यांनीं साहित्यावर एक मोठा निबंध लिहून प्रसिद्ध केला. हा निबंधग्रंथ रशियांत चांगला प्रसिद्ध असून युरोपांतलि इतर देशांतहि त्याची चहा चांगली आहे.

एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस टॉलस्टॉय यासनाया येथें परत आले. या वेळीं आपल्या व आपल्या आजूबाजूंच्या खेड्यांतलीं मुलें जमवून शाळा काढण्याचा उद्योग त्यांनीं केला. रशियन शेतकऱ्यांच्या पुष्कळशा आपत्तींचें मूळ त्यांच्या निरक्षरपणांत आहे, हें रहस्य टॉलस्टॉय यांनीं ओळखलें होतें; आणि रशियन शेतकऱ्यांस थोडें प्राथमिकशिक्षण तरी मिळावें, या हेतूनें शाळा काढण्याचा उद्योग त्यांनीं केला होता; तथापि या वेळीं त्यांच्या मनास असावें तसें समाधान नसल्यामुळें या उद्योगाला फळ आलें नाहीं. 'मालमिळकतीच्या कामाचें दडपण आणि नानाप्रकारच्या कुशुका व निराशामय भावना यांमुळें माझ्या चित्ताला विश्रांति कशी ती ठाऊक नाहीं.' अशी एक नोंद या वर्षाच्या त्यांच्या रोजनिशींत आहे.

या वेळीं फेट याला लिहिलेल्या एका पत्रांत साहित्यासंबंधीं त्यांनीं पुढील विचार प्रगट केले आहेत.

“टूरजीनेफची, 'ऑन दी ईव्ह' ही कादंबरी मीं वाचली. कादंबऱ्या लिहिणें हितावह नाहीं, असें माझें मत आहे. विशेषतः आपल्या जीविताचा हेतु काय, हें ज्यांच्या ध्यानांत आलेलें नाहीं, अशा लोकांना तरी कादंबरी हितावह होत नाहीं; तथापि पूर्वींच्यापेक्षां टूरजीनेफची ही कादंबरी पुष्कळ बरी आहे. त्यांत स्वभावचित्र चांगलें रेखाटलें गेलें आहे.

विशेषतः दोन पात्रें चांगलीं रंगविलीं आहेत; पण बाकीच्यांत विशिष्टपणा आढळत नाही. आपल्या पात्रांवद्दल कादंबरीकाराच्या मनांत दयाभावना, सहानुकंपा, यांचा गंधहि दिसत नाही. आपल्या पात्रांना पुष्कळ ठिकाणी तो दोष देतो आणि उपदेश करतो; पण दया केव्हांहि दाखवीत नाही. उदारमतवाद्यांच्या तत्वाला अशा प्रकारची कृति धरून नाही; तथापि इतक्या प्रतीची कादंबरी लिहिणाराहि आपणांत कोणी नाही. पैशाच्या दृष्टीने ती फारशी यशस्वी होणार नाही, असें मला वाटते. पुष्कळ वेळां भिकार चोपड्यांचा खप पुष्कळ होतो आणि चांगल्या ग्रंथांना कोणी विचारीत नाही. यांत त्या कल्यांना दोष देण्याची माझी इच्छा नाही. कारण सध्यांचा काळच असा चमत्कारिक आहे. सध्यांच्या काळीं आपली विद्वत्ता वाढवून एकमेकांवर टीका करण्यापेक्षां आपणास टाऊक आहे तेवढेंच निरक्षर लोकांस शिकवावें, असें मला वाटते.”

हे पत्र फेट याला मास्को येथें मिळालें. याच पत्रांत जनावरांच्या वैद्य-क्रियेसंबंधीं कांहीं ग्रंथ, वैद्यक्रियेचीं कांहीं शस्त्रे आणि पांचसहा नागर, इतक्या वस्तूंची मागणी टॉलस्टॉय यांनीं केली होती. या वेळीं धर्मासंबंधीं त्यांच्या मनाची स्थिति काय होती, हे त्यांच्या रोजनिशींतील उताऱ्यावरून दिसून येईल.

“जडवाद्यांचा एक ग्रंथ मी वाचून पाहिला. तो संपल्यावर परमेश्वराची प्रार्थना करण्याचा विचार माझ्या मनांत आला; पण प्रार्थना कोणाची करावयाची? परमेश्वर म्हणजे तरी काय? त्याची प्रार्थना केल्याबरोबर तो समोर उभा राहतो, अशी त्याच्या स्वरूपाची कल्पना केली, तर मग त्याचें वैभव तें काय राहिलें? त्याचा मोठेपणा माझ्या दृष्टीनें तरी नाहींसा होणार. परमेश्वरत्वाची कल्पना ही मनुष्याच्या मनाच्या कमकुवतपणाची साक्ष आहे. त्याच्या पायां पडावें आणि त्याची प्रार्थना करावी, या कृतींचा अर्थ हाच कीं, त्याचें स्वरूप आकलन करण्याइतकें बळ माझ्या बुद्धीला नाही. परमेश्वर म्हणजे अमुक असें त्याचें निश्चित रूप नाही. तर परमेश्वर म्हणजे कायदा आणि शक्ति यांचें समवायी रूप आहे.”

टॉलस्टॉय यांच्या मनःस्थितिसंबंधीं त्यांच्या अगदीं जवळच्या आत्मे-

घांनाहि मोठें कोडें पडलें होतें. मनांत आणलेल्या मार्गानें पुढें पाऊल टाकण्याचा निश्चय ते करीत; पण या मार्गाची अखेर कोठें होणार, याची मात्र त्यांना कल्पना नसे. यामुळें त्यांच्या बुद्धीची धरसोड केव्हां होईल, याचा कांहीं नियम नाही, असें त्यांचे मित्र म्हणत. या वेळीं टॉलस्टॉय यांचें लक्ष साहित्यसेवेकडे फारसें नव्हतें. याबद्दल त्यांच्या मित्रमंडळीस फार वाईट वाटे व ते त्यांजवळ रदवदली करीत. या बाबींत ड्रावूझिनीन यानें टॉलस्टॉय यांस पुढील पत्र लिहिलें होतें.

“मनांत नानाप्रकारचे विकल्प येऊन अथवा आपल्या एकाद्या कृतीबद्दल आपल्याच मनांत अनादर उत्पन्न होणें, अशी स्थिति प्रत्येक ग्रंथकाराची होत असते. यांत कांहीं वावगें आहे, असें जरी म्हणतां आलें नाही, तरी तेवढ्यामुळें कोणीहि लेखक आपल्या लेखणीला रजा देत नाही. त्याची ग्रंथरचना अखेरपर्यंत चालू असतेच; पण तुमची गोष्टच वेगळी. तुमच्या वन्यावाईट भावना विलक्षण हृदयानें तुम्हांस विकटून बसतात.”

“काव्य आणि मानसिकश्रम यांच्यापुढें दुसरीं कोणतींहि कार्यें तुच्छ आहेत, हें आपण ध्यानांत ठेवावें. आपल्या वयाला अद्यापि तिशी सुद्धां उलटली नाही आणि या वेळीं साहित्यसेवेंतून जर आपण आपलें अंग काढून घेतलें, तर आपल्या जीविताचा अर्धा खरावा झाला, असें मी समजतां आणि हा खरावा होऊनच सारें भागलें असेंहि म्हणतां येत नाही. विशेष महत्त्वाची गोष्ट ती याहूनहि पुढेंच आहे.”

“रशियन जनतेला साहित्याचें महत्त्व किती आहे, हें तुम्हांस ठाऊक आहेच. तेव्हां या दृष्टीनेंहि आपणावर स्वभावतःच एक मोठी जबाबदारी आहे. इतर देशांना अशा सामान्य साहित्याचें महत्त्व फारसें वाटणार नाही; पण आम्हांस त्याचेंच महत्त्व मोठें आहे. इतर देशांत अशा प्रकारच्या साहित्याला फारसें महत्त्व नसेल; पण आमची गोष्ट अगदीं वेगळी आहे. एकाद्या सामान्य गोष्टीच्या द्वारेंहि आमचा एकादा पुढारी एकाद्या महत्त्वाचा पुकार साऱ्या साम्राज्यावर करीत असतो. कोणत्याहि कारणानें कां होईना, आमच्या रशियन जनतेची स्थिति अशी आहे कीं, तिची

मर्जी ज्या माणसावर बसेल, त्याच्याच म्हणण्याकडे ती लक्ष देईल. ज्यांना ती पुढारी समजते, त्यांचे गुणावगुण ती फारकरून पहात नाही. तुमच्या बुद्धिप्रभावामुळे म्हणा अथवा सदय अंतःकरणामुळे म्हणा अथवा केवळ सुदैवाने म्हणा, रशियन जनतेवर तुमचे वजन अशा प्रकारचे आहे. याच कारणासाठी आपणास साहित्यसेवेतून अंग काढणे योग्य नाही. या कामी तुमची शक्ति क्षीण झाली, तरी सुद्धा तिकडे तुम्ही लक्ष देतां उपयोगी नाही. ही एक गोष्ट झाली. याशिवाय आणखीहि एक मुद्दा ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. एका स्वतंत्र विचाराच्या सन्मान्य आणि वजनदार अशा साहित्यसंस्थेचे तुम्ही एक घटक आहां. या संस्थेनें अनेक छळ सोसून आणि अनेक संकटांस तोंड देऊन दहा वर्षेपर्यंत उदार मतांचे निशाण रशियाभर फडकत ठेवलें आहे. कोणत्याहि वाईट कृत्याला सामील न होतां राजमार्गाने जाऊन ही संस्था आपलें कार्य करीत आहे. साहित्याचा आदर जगांत फारसा कोठेहि होत नसतां आणि आमच्या-बद्दल सर्वत्र अज्ञान पसरलें असतांहि तिनें रशियन जनतेवर बराच तावा मिळविला आहे. या संस्थेंत कांहीं क्षुद्र आणि अर्धवट लोक आहेत, ही गोष्ट खरी; पण असे लोकहि अगदीं निरुपयोगी असतात असें नाही. तुमचा प्रवेश या संस्थेंत नुकताच झाला असतांहि जुन्या आणि विद्वान लोकांहूनहि अधिक प्रतिष्ठेचें स्थान तुम्हांला मिळालें आहे. असें कां झालें, याची चर्चा करण्याचें प्रयोजन येथें नाही. अथवा ती करण्यांत कांहीं मुद्दाहि नाही. आपण स्वस्थ बसलां तर एका महत्त्वाच्या अंगीकृत कार्याला आपण जाणूनबुजून सोडल्यासारखें होईल.”

या वेळीं टॉलस्टॉय यांचा भाऊ निकोलस याची प्रकृति बरीच काळजी करण्यासारखी झाली होती. डिमिट्रियसप्रमाणेंच त्याजवर क्षयाची छाया पडूं पहात होती. औषधोपचारासाठीं निकोलस यानें जर्मनींत जाऊन रहावें, असें टॉलस्टॉय यांचें म्हणणें होतें. या व दुसऱ्या कांहीं बाबींत एक पत्र टॉलस्टॉय यांनीं फेट यांस लिहिलें आहे.

“तुम्ही ग्रंथकार आहां, आणि तुमचा हा उद्योग परमेश्वरकृपेनें चांगला चालावा अशी माझी इच्छा आहे. आतां शेतकींत पडण्याचा

लुमचा विचार आहे, ही गोष्टहि फार उत्तम आहे. कसल्याच बाबींत माझ्या बुद्धीचा निश्चय अद्यापि होत नाही, आणि चित्तास स्थैर्य येत नाही. शेतकीचा मोठा फापट-पसारा माझ्या आहाराबाहेर आहे. निकोलसचा आजार आणि कुटुंबांतल्या अडचणी यांचीहि भर माझ्या आपत्तींत पडली. मी अद्यापि लक्षावांचून राहिलों आणि आतां वय मोठें होत चाललें, हाहि मला आणखी एक त्रास आहे. एकंदरीनें साऱ्या बाजूंनीं माझे चित्त फाटून गेलें आहे. माझी बहीण येथून लवकरच जाण्याचा विचार करित आहे. तिजबरोबर बाहेरदेशीं मीहि जाणार आहे.”

टॉलस्टॉय यांच्या सल्याप्रमाणें निकोलस जर्मनीतील सोडन गांवीं गेला होता. त्याच्या प्रकृतीस अद्यापि चांगलासा आराम वाटत नव्हता. येथें दूरजीनेफ व निकोलस यांची गांठ पडल्याचें वर्तमान निकोलस यानें टॉलस्टॉय यांस कळविलें होतें.

तारीख ३ जुलई रोजीं पिटर्सवर्ग येथें बोटींत बसून टॉलस्टॉय स्टेटीन येथें यावयास निघाले; तेथून बर्लिनला जाण्याचा त्यांचा विचार होता. निकोलसच्या प्रकृतिस्वास्थ्यासाठीं हा प्रवास त्यांनीं स्वीकारला होता; पण या शिवाय या प्रवासांत त्यांचा आणखीहि एक हेतु होता. युरोपांतील शिक्षण-पद्धतीचा अभ्यास त्यांस करावयाचा होता. लोकशिक्षणाचें काम आपण हातीं घेणार, त्याअर्थीं युरोपनें या बाबतींत काय केलें आहे, हें जाणणें अवश्य आहे, असें त्यांस वाटलें.

बर्लिन येथें पोहोंचल्यावर दाढदुखीनें टॉलस्टॉय चार दिवस अजारी होते. तेव्हां उपचारासाठीं ते तेथेंच राहिले आणि त्यांची बहीण निकोलसला भेटण्यासाठीं सोडन येथें गेली. किसिनजेन येथें राहून औषधोपचार करण्याची सल्ला डॉक्टरनें निकोलसला दिली होती.

बर्लिन येथें टॉलस्टॉय थोडेच दिवस राहिले; तथापि तेवढ्या वेळांत इतिहास व इंद्रियविज्ञान या दोन विषयांवरील नांवाजलेल्या पंडितांचीं व्याख्यानं त्यांनीं ऐकलीं. त्याचप्रमाणें मजुरदारांकरतां सायंकाळीं भरणान्या शाळाहि त्यांनीं पाहिल्या. एकाद्या विषयाची गोडी या निरक्षरवर्गीत उत्पन्न करण्याची एक नवी तऱ्हा त्यांनीं येथें पाहिली. तासाच्या अखेरीस

वर्गांतल्या कोणाहि मनुष्याने त्या विषयासंबंधी वाटतील ते प्रश्न विचारावेत अशी मुभा येथे होती. अशा प्रश्नांची उत्तरे शिक्षक नंतर देत. या पद्धतीमुळे शिष्यवर्गांत विषयाची गोडी उत्पन्न होऊन शिष्य आणि शिक्षक यांजमधील संबंधहि अधिक स्नेहाचे कसे होतात, हे टॉलस्टॉय यांस समजून आले. ही शिक्षणपद्धति त्यांनी प्रथमच पाहिली असल्यामुळे त्यांस तिचे फार कौतुक वाटले. याच पद्धतीचे अनुकरण पुढे त्यांनी लंडन शहरींहि पाहिले.

बर्लिन येथून टॉलस्टॉय लिपझिगला गेले. तेथे काहीं दिवस शाळा पाहण्यांत त्यांनी घालविले. येथल्या शाळा पाहून त्यांस फारसा संतोष झाला नसावा, असे दिसते. आपल्या रोजनिशींत ते लिहितातः— 'शाळेंत गेलों होतो. भयंकर ! राजस्तुति, छडीचे फटके, घोकंपट्टी आणि भ्यालेलीं व जणू काय पक्षघात झालेलीं मुले.' लिपझिग सोडून ते ड्रेसडेन येथे गेले. या ठिकाणीं ऑरवॉश नांवाच्या एका कादंबरीकाराची भेट त्यांनी घेतली. त्यानें एक 'नवजीवन' या नांवाची सुंदर कादंबरी लिहिली होती व टॉलस्टॉय यांस ती फार पसंत पडली होती. कादंबरीचा नायक कौंट फल्कनबर्ग हा एक लष्करी अधिकारी असून काहीं लष्करी भानगडीमुळे गोत्यांत येऊन तुरुंगांत पडला आणि तेथून पळून जाऊन यूजीनवॉमन् नांवाच्या एका शाळामास्तराचा सरकारी परवाना विकत घेऊन एका खेडेगांवांतील शेतकऱ्यांच्या मुलांस शिकविण्याचा धंदा तो करूं लागला. कादंबरीलेखक ऑरवॉशला भेटण्यासाठीं टॉलस्टॉय त्याच्या दिवाणखान्यांत जाऊन बसले आणि तो कादंबरीकार बाहेर आल्याबरोबर टॉलस्टॉय त्याला म्हणाले, 'मी यूजीनवॉमन् आहे.' हे शब्द त्यांनी इतक्या गंभीर स्वरांत उच्चारले आणि मुद्रेवर इतका विपाद दाखविला कीं, त्यांस पाहतांच त्या विचान्या कादंबरीकाराचे धावे दणणले. आपल्या अब्रूनुकसानीची भरपायी हा मागणार, असे त्यांस वाटले. पण इतक्यांत टॉलस्टॉय म्हणाले, "नांवांन नव्हे; पण मनानें मी यूजीन-वॉमन् आहे. आपण लिहिलेल्या खेडवळ मुलांच्या गोष्टी मला फार आवडल्या."

तीन दिवस ड्रेसडेन येथें राहून ते किसिनजेनला गेले. या ठिकाणीं औषधोपचारासाठीं निकोलस येऊन राहिला होता. किसिनजेन येथून टारि-यानाला लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

“शेतकीचें कसें काय चाललें आहे, पिकांचा अजमास कसा काय आहे आणि जनावरांची स्थिति कशी काय आहे, याबद्दलची सविस्तर हकीकत मला लिहिण्यास मुकादम याला सांगावें. शाळेंत मुलें किती येतात, आणि तीं नीटपणें शिकतात कीं नाहीं, ही माहितीहि शाळा-मास्तरांकडून अवश्य लिहवावी. पावसाळ्याच्या सुमारास तेथें येऊन ही शाळा मी पुन्हां हातीं घेणार आहे. माझ्या गैरहजीरींत शाळेच्या स्थितींत विघाड होऊं देऊं नये. कारण लांबलांबच्या खेड्यापाड्यांतलीं सुद्धां पुष्कळशीं मुलें आमच्या शाळेंत यावीं अशी माझी इच्छा आहे.”

किसिनजेन येथें असतां वेकन आणि लूथर यांचे ग्रंथ त्यांनीं वाचले. त्याचप्रमाणें जूलियस फ्रोबेल नांवाच्या एका लेखकाचा परिचयहि त्यांनीं करून घेतला. या लेखकाच्या चुलत्यानेंच किंडर गार्डनपद्धति प्रथम अस्तित्वांत आणली. खुद्द जूलियस यानेंहि शिक्षणविषयक बाबींचा विचार बराच केला होता, आणि टॉलस्टॉय यांसहि या विषयाची गोडी असल्यामुळें दोघांचा लवकरच स्नेह जमला.

टॉलस्टॉय आणि फ्रोबेल हे रोज संध्याकाळीं जोडीनें फिरावयाला जात आणि त्या वेळीं अनेक विषयांची चर्चा करीत. टॉलस्टॉय हे थोडेसे हेकेखोर गृहस्थ आहेत अशी फ्रोबेल याची लवकरच खात्री झाली. त्याचप्रमाणें स्लाव लोकांवर त्यांचें बरेंच प्रेम असावें, असेंहि त्यास दिसून आलें. रशियासंबंधीं बोलतांना टॉलस्टॉय म्हणाले, “रशियांत शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक झाल्याशिवाय तेथें कोणतीच सुधारणा जीव धरणार नाहीं. रशियांतील सामान्यजनता सुशिक्षित झाली, तर संस्कृतीच्या बाबतींत जर्मनीच्याहि पुढें ती खास अघाडी मारील. कारण जर्मन लोकांचीं मनं पुष्कळ वर्षांच्या वाईट शिक्षणानें विघडलेलीं आहेत. यामुळें प्रथम तें नाहींसं करणें तेथें अवश्य आहे; पण रशियाची गोष्ट अशी नाहीं. रशियांतील शेतकरीवर्गाचीं मनं अद्यापि कोरीं असल्यामुळें कोणत्याहि पद्धतीचें

बीज तेथें लवकर रुजेल. सार्वत्रिक शिक्षण सक्तीचें असूं नये. शिक्षण हें खरोखर कल्याणप्रद असेल, तर लोक स्वाभाविकपणेंच आपण होऊन त्याची मागणी करतील. भूक चरचरीत लागली, म्हणजे अन्न कोंवण्याची गरज पडत नाही.”

किसिनजेनच्या आजूबाजूच्या प्रदेशांत व खेड्यापाड्यांत टॉलस्टॉय कांहीं दिवस फिरत होते. या भागांत सृष्टीची रम्यता जशी विपुल आहे, त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक स्थळेंहि विपुल आहेत. वार्टवर्ग येथें जाऊन लूथरचा तुरुंगहि त्यांनीं पाहिला. लूथर या धर्मसुधारकासंबंधीं टॉलस्टॉय यांच्या मनांत फार पूज्यबुद्धि होती. ख्रिस्तीधर्म पाद्री भटांच्या हातून सोडवून तो सर्वास सुलभ करून द्यावा, या हेतूनें टॉलस्टॉय यांनीं जेव्हां पुढें यत्न सुरू केले, तेव्हां मार्टिनलूथरचेंच उदाहरण त्यांनीं आपणापुढें ठेवलें होतें.

इकडे निकोलसची प्रकृति दिवसेंदिवस अधिक विघडत चालली होती; यामुळें टॉलस्टॉय यांच्या चित्ताला ही आणखी एक काळजी होती. तारीख ९ आगस्ट रोजीं निकोलस त्यांना भेटण्यासाठीं किसिनजेन येथें आला; पण तेथें मुक्काम न करितां तो सोडनला तावडतोव परत गेला. यानंतर सुमारे पंधरा दिवस हार्झ नांवाच्या डोंगराळ प्रदेशांत टॉलस्टॉय यांनीं काढले. हा प्रदेश डोंगराळ देखाव्यांबद्दल प्रसिद्ध आहे. तेथून ते सोडन येथें निकोलसकडे गेले. आतां थंडीचे दिवस नजिक येत असल्यामुळें निकोलस यानें एकाद्या उष्ण हवेच्या ठिकाणीं जावें, असा सल्ला डॉक्टरांनीं त्याला दिला होता. त्याप्रमाणें भूमध्यसमुद्रकांठच्या टुलोन नांवाच्या एका बंदराजवळील गांवांत राहण्याचा वेत त्यानें केला. सोडन गांव सोडून ही सर्व टॉलस्टॉय मंडळी फ्रँकफर्ट येथें गेली. या ठिकाणीं त्यांची आत्यावाई कौंटेस टॉलस्टॉय रहात होती. या भेटीची हकीकत कौंटेस हिनें पुढीलप्रमाणें दिली आहे.

“ एके दिवशीं हेसे संस्थानचे प्रिन्स अलेक्झांडर व त्यांची पत्नी हीं मला भेटावयास आलीं होती. दिवाणखान्यांत आम्हीं त्रिवर्ग बोलत बसलों होतो, इतक्यांत दिवाणखान्याचा थोरला दरवाजा उघडून लियो

आंत आला. स्पेन देशांतल्या एकाद्या लुटारूसारखा पोशाक त्यानें या वेळीं केला होता. अशा विचित्र पोशाकांत त्याला पाहतांच मला खरोखरच फार नवल वाटलें. माझ्या शेजारीं बसलेल्या गृहस्थांस पाहून लियोला बरें वाटलें नसावें. कारण तो दिवाणखान्यांतून लवकरच बाहेर पडला.”

“ हे विशिष्ट गृहस्थ कोण ? असा प्रश्न प्रिन्स यांनीं केला. तेव्हां मीं उत्तर दिलें, हा लियो टॉलस्टॉय.”

“ यावर प्रिन्स चकित होऊन म्हणाले, ‘ अरेरे ! हें तुम्हीं मला अगोदर कां सांगितलें नाहीं ? त्यांचे सुंदर ग्रंथ वाचून त्यांना बघण्याची मला अत्यंत इच्छा झाली होती. ’ ”

फ्रँकफर्ट सोडून ही सर्व टॉलस्टॉय मंडळी हायरेस येथें गेली आणि या ठिकाणीं निकोलस याची प्रकृति अगदीं बेताल होऊन तारीख २० सप्टेंबर रोजीं तो मरण पावला.

निकोलस टॉलस्टॉय हा स्वभावानें फार मनमिळाऊ असल्यामुळें सर्वांचाच तो फार आवडता होता. कॉकेशसप्रांतीं लष्करी नौकरींत असतां त्याला दारूचें जबर व्यसन लागलें होतें, ही गोष्ट खरी; पण तेथून घरीं आल्यावर दारू त्यानें सोडून दिली होती. लियो टॉलस्टॉय यांचें तर निकोलसवर फारच प्रेम होतें. त्यांच्या सदसद्विवेकशक्तीला पुढें जें वळण लागलें त्याचें पुष्कळसें श्रेय निकोलस याजकडे होतें. टूरजीनेफ म्हणतो—

“ अंगीं शालीनता असावी असें टॉलस्टॉय यांनीं विचारांत ठरविलें होतें; पण निकोलस या तत्वाचा आचार प्रत्यक्ष करित होता. अंगदीं दरिद्री लोकसुद्धां राहणार नाहींत, असल्या एकाद्या भिकार कोठडींत मास्को शहरीं निकोलस आनंदानें राहिला होता. कोणाहि भिकार्यानें त्याच्याजवळ याचना केली, तर शक्य तोंपर्यंत त्याला त्यानें विन्मुख केलें नाहीं.”

निकोलसच्या मरणानें टॉलस्टॉय यांस अत्यंत दुःख झालें. तारीख १३ आक्टोबरच्या रोजनिर्शांत त्यांनीं पुढील नोंद केली आहे.

“ निकोलस मरण पावल्याला आज जवळ जवळ महिना होत आला. त्याच्या मृत्यूमुळें माझे जीवित मला शून्यप्राय वाटूं लागलें आहे ! कांहीं

करावयाचें म्हटलें, कीं, कां? हा प्रश्न चित्तांत उभा राहतो. वय वाढत जातं, तसा मृत्यु जवळ येत जातो; पण मृत्यूनंतर काय? कांहीं नाहीं! मी लिहिण्याचा कांहीं यत्न करतो, मनाला जवरीनें तिकडे वळवितों; पण माझ्या हाताला शक्तीच उरत नाहीं! मनाला धीर व सामर्थ्य यावें, असा गुण लेखनक्रियेंत नाहीं, असें मला वाटूं लागतें! निकोलसच्या प्रेताला मूठमाती दिली, तेव्हां ख्रिस्ताचें जडवादात्मक चरित्र लिहावें, असे विचार माझ्या मनांत आले!”

पुढें जो मोठा कार्यभाग टॉलस्टॉय यांच्या हातून व्हावयाचा होता, त्याकरतां त्यांच्या चित्ताची तयारी लहानपणापासूनच कशा रीतीनें होत होती, हें वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच. अगदीं लहानपणीं निकोलसचा त्यागी स्वभाव, टॉशियाना आत्यावाईची धार्मिक बुद्धि आणि गोसावी वगैरे यात्रेकरूंचा परिचय यांमुळें टॉलस्टॉय यांच्या ठिकाणीं धर्मज्ञानासा उत्पन्न झाली. तरुणपणच्या शिक्षणकालांत व्हालटेअरप्रभृति संशयवादांचे ग्रंथ त्यांच्या वाचनांत आल्यामुळें ख्रिस्ताच्या चमत्कारवृत्तांतावरील त्यांचा विश्वास बहुतांशीं डळमळून पडला. यानंतर सेव्हास्टोपल येथें लष्करी नौकरी करीत असतां एक मोठें युद्ध व भयंकर रक्तपात यांचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांनीं घेतला. या वेळीं नवशोधित ख्रिस्तीधर्माचा एक पंथ काढावा, असे विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागले. पुढें प्रसिद्ध ख्रिस्तीधर्मसुधारक मार्टिन लूथर याचे ग्रंथ त्यांनीं वाचले; आणि इ. स. १८६० च्या सुमारास सुबुद्धरीतीनें ख्रिस्ताचें चरित्र लिहावें, अशी नवी कल्पना त्यांच्या चित्तांत उदय पावली. तारीख १७ आक्टोबर रोजीं त्यांनीं फेट यांस पुढील पत्र लिहिलें.

“इकडे झालेला प्रकार तुम्हांस कळला असेलच. तारीख २० सप्टेंबर रोजीं निकोलस आम्हांस सोडून गेला! मृत्यूइतकें वाईट दुसरें कांहीं नाहीं, असें तो म्हणाला, आणि ही गोष्ट खरीच आहे; पण आपल्या सर्व जीविताचें आणि सर्व चळवळींचें पर्यवसान जर मृत्यूनंतर व्हावयाचें, तर मृत्यूपेक्षां जीवितांत अधिक चांगलें तरी काय? जिवंतपणीं नाना प्रकारची धडपड आम्हीं कां करावी? पैसा वगैरे मिळविण्याचा हव्यास आम्हीं कां

करावा ? निकोलस टॉलस्टॉय जिवंत असतां जें माझें माझें म्हणत असे, त्यांत त्याचें आतां काय राहिलें आहे ? आपलें मरण जवळ येत चाललें आहे, ही गोष्ट त्याला कळून चुकली होती. मरणापूर्वी थोडा वेळ त्याला झोंप लागली होती. इतक्यांत दचकून जागा होऊन तो म्हणाला, 'तें काय आहे ?' आपण शून्यांत प्रवेश करीत आहों, असें त्यास दिसून आलें. त्या वेळींहि त्या शून्याचें स्वरूप त्याला समजलें नाहीं ! मग मला तरी काय समजणार ? मरणाच्या आधीं दोनच दिवस मीं त्याला म्हटलें, 'तुझ्या खोलींत एक तस्त आणून ठेवलें पाहिजे.' तेव्हां तो एकदम म्हणाला, 'कांहीं जरूर नाहीं. मला अद्यापि उठण्याची शक्ति आहे.' जवळ जवळ मृत्यु येईपर्यंत आपलीं कामें तो स्वतःच करीत असे. त्यानें माझ्या लेखावद्दलसुद्धां विचारपूस केली ! त्यासंबंधीं कांहीं सूचनाहि केल्या; या गोष्टी करायला त्याला पोटांतून उत्साह होता, असें नव्हे, तर केवळ तत्वाचरण म्हणून तो तसें वागे."

“आपण मातींतून येतो आणि मातींतच परत जातो. तेव्हां एकच आशा शिल्लक उरते. ती आशा ही कीं, ज्या अखंड सृष्टीचे आपण अंश आहों; त्या सृष्टींत आपला कांहीं तरी भाग शिल्लक उरेल. झाल्यागेल्या गोष्टींची आठवण करूं नये, असें मी एक हजार वेळ तरी आपल्या मनास शिकवितों. आपणांत असलेल्या शक्तीचा कांहीं तरी सदुपयोग केलाच पाहिजे; पण 'स्वभावो दुरतिक्रमः' हा न्याय खरा आहे. त्याला कोण काय करणार ? धोंड्यानें खालीं पडण्याऐवजीं वर उडावें असें करतां येणें आपणास शक्य नाहीं. एकादी शिळी झालेली कोटी ऐकून आपणास हंसूं येईनासें होतें. भूक नसली म्हणजे अन्नाचा घांसहि नकोसा होतो. या जीविताचा तरी अखेर उपयोग काय ? कदाचित् मृत्यूचे पाश उद्यांच आपल्या मुसक्या आंघळूं लागतील. मग त्या वेळीं जन्मभर केलेल्या लुच्चे-गिन्या आणि लोकांबरोबर स्वतःचीहि केलेली फसवणूक यांचा उपयोग काय होणार ? किती मौजेची गोष्ट ! लोकांच्या उपयोगी पडा, उपकार करा, सुखी व्हा, ही भाषा सारे लोक एकमेकांशीं बोलत असतात; पण सुखाची नांदणूक फक्त सत्याच्याच घरीं असते. आज माझ्या बत्तीस वर्षांच्या

कारकीर्दीत जें एकच सत्य मला समजलें आहे, तें हें कीं, मानवी जीवित ही फार भयंकर स्थिति आहे. उत्क्रांतीच्या अत्यंत परिणतावस्थेला मनुष्य पोहोंचला म्हणजे मानवी जीवित हा मायेचा व चोरांचा बाजार आहे, एवढें मात्र त्याला स्पष्ट दिसूं लागतें. सत्याच्या शोधांत खटपट करतां करतां त्याला अखेरीस जें सत्य सांपडतें, तें असें भयंकर आहे. हें सत्य दृष्टीसमोर दळदळीत उभें राहिलें म्हणजे एकदम दचकून 'अरे, हें काय?' असे शब्द त्याच्या तोंडून बाहेर पडतात व भयानें त्याची गाळण उडते. मरणाच्या दारीं पडलेल्या माझ्या भावाला हेंच सत्य दिसलें आहे."

"सत्य व्हावें आणि सत्य जाणावें, ही पक्की इच्छा असेपर्यंत मी त्याच मार्गानें जाईन. माझ्या दृष्टीसमोरून जड जग नाहीसें होत असून एवढी चेतनाच शिल्लक उरली आहे. याहून अधिक उच्च स्थितींत जाण्याची योग्यता मला अद्यापि प्राप्त झालेली नाही. मी याच मार्गानें चालत राहीन; पण तुमचें तें साहित्य मला नको. त्यांतली कृत्रिमता मला कंटाळवाणी वाटते. हा कृत्रिमपणा सुंदर असला तरी तें नाणें अखेरीस खोटें असल्यामुळें तें हातीं धरावें अशी इच्छा मला होत नाही."

यानंतर टॉलस्टॉय यांच्या दुसऱ्या एका पत्रांत पुढील मजकूर आहे.

"एक तेरा वर्षांचा मुलगा काल क्षयाच्या विकारानें वारला. यानें इतके हाल कां भोगले? स्वर्गांत नवजीवन मिळेल आणि तेथें या सर्व दुःखाची भरपाई होईल, असा विश्वास धरा म्हणून लोक सांगतात; पण तुमच्या त्या स्वर्गाला जर अस्तित्वच नसेल, तर त्याची भरपाई कोठें वरें होणार? मग जगांत कोठेंच न्याय नाही, असें म्हटलें पाहिजे. न्याय पाहिजे, ही लालसा सर्वांना आहे. मग ही लालसा अगदीं पोकळच म्हटली पाहिजे."

"माणसांमाणसांतील सारे व्यवहार केवळ न्यायाच्या तत्त्वावर चालतात. किमानपक्ष ते तसे चालवेत, अशी प्रत्येकाची इच्छा असते. हा माणसांमाणसांतला परस्पर संबंध विश्व आणि माणूस यांतील व्यवहारांतहि असावा, अशी त्याला साहजिक इच्छा होते; पण मृत्यूनंतर शून्याकार असेल, तर ही इच्छा फुकट जाणार. आली वेळ मारून न्यायी, असा

क्रम सृष्टींत चोहोंकडे दिसतो, असें सृष्टिशास्त्रज्ञ म्हणतात. पण स्पष्टत्वास आलेल्या सृष्टींतील अत्यंत उंच वस्तु म्हणजे मानवी आत्मा होय. या आत्म्यांत काव्य आणि प्रेम हीं उदय पावतात. या ठिकाणीं आली वेळ मारून नेणें हा तुमचो सृष्टीचा कायदा मुळींच दिसत नाहीं. हा कायदा खालच्या सृष्टींत अद्यापि खरा असला, तरी त्या सृष्टीनें काव्य आणि प्रेम यांचें दान मानवी आत्म्यास ज्या दिवशीं केलें, त्या दिवशीं हा कायदा मानवी संसारांत रद्द झाला.”

आपल्या भावाच्या मृत्यूनंतर वीस वर्षांनीं टॉलस्टॉय यांनीं लिहिलेल्या एका ग्रंथांत पुढील उल्लेख आहे.

“ उत्क्रांति आणि संस्कृति यांच्या अनुरोधानें मनुष्यानें आपला जीवन-क्रम ठेवावा, असा अर्वाचीन पंडितांचा उपदेश आहे; पण हा उपदेश सर्वथैव भ्रामक आहे, असा निखालस प्रत्यय माझ्या भावाच्या मरणाच्या वेळीं मला आला. तो शहाणा होता, चांगला होता आणि निर्व्यसनीहि होता. तारुण्याच्या ऐन उमेदींत तो आजारी पडला, एक वर्षभर त्यानें भयंकर हाल सोसले आणि त्या दुःखावस्थेंतच तो मरण पावला. आपण जन्मास कशासाठीं आलों आणि आतां मरतो तरी कां ? या प्रश्नांचीं उत्तरे त्याला सांपडलीं नाहींत. नानाप्रकारच्या उपपत्ति मीं शोधून पाहिल्या, पण या प्रश्नांचीं उत्तरे त्याच्याप्रमाणेंच मलाहि अद्याप अज्ञात आहेत.”

फ्रान्स देशांत असतां शिक्षणासंबंधीं त्यांचे विचार चालूच होते आणि या वावर्तींत प्रत्यक्ष अवलोकनासाठीं ते पुष्कळ ठिकाणीं फिरूनहि आले. या विषयासंबंधाचे अनेक उल्लेख त्यांच्या त्या वेळच्या ग्रंथांत आहेत. या वेळीं टॉलस्टॉय यांची मनोवृत्ति कशी होती, हें त्यांच्या बहिणीनें सांगितलेल्या पुढील हकीकतीवरून दिसून येण्यासारखें आहे.

“ एका मोठ्या जमीनदाराकडे मेजवानीचा वेत केला होता. या प्रसंगानिमित्त सर्व मोठमोठ्या मण्डळीस बोलावणें असून त्यांत टॉलस्टॉय यांसहि आमंत्रण होतें. टॉलस्टॉय येणार म्हणून पुष्कळ मोठमोठी मंडळी येऊन वाट पहात बसली; पण बराच वेळ होऊन गेला, तरी टॉलस्टॉय आले नाहींत. यामुळें मण्डळीचा मोठा विरस होऊन खुद्द यजमानहि

मोठ्या बुचकळ्यांत पडले. अखेरीस आणखी बऱ्याच वेळानें टॉलस्टॉय जे आले ते थेट प्रवाशाच्या वेशांत ! त्यांच्या पायांतल्या जोडाहि लांकडाचा होता. अशी ही विचित्र मूर्ति पाहून सर्वांनाच मोठें नवल वाटलें. टॉलस्टॉय हे त्या पोषाखांत फिरावयास गेले असतां त्यांस वेळेचें मान राहिलें नाहीं. अखेरीस वेळ बराच झाल्यामुळें त्याच पोषाखांत ते मेजवानीस गेले. सर्व मण्डळी आश्चर्यचकित झालेली पाहून ते म्हणाले, ' माझा हा पोषाख आणि हा जोडा हीं खरोखरच फार सुखाचीं आणि सोयीचीं आहेत. मग आपल्याला त्रास होईल असा पोषाख केवळ लोकलज्जेसाठीं कां वापरावा ? ' "

निकोलस मृत्यु पावल्यानंतर टॉलस्टॉय हे आपली बहीण व तिचीं तीन मुलें यांसह फ्रान्सच्या दक्षिणकिनाऱ्यावरील एका गांवीं जाऊन राहिलीं. त्याच घरीं प्लास्कीन नांवाची एक वाई आपल्या मुलासह राहात होती. हा मुलगा क्षयानें आर्जारी आहे, असें डॉक्टर म्हणत; तथापि हा प्लास्कीन पुढें पुष्कळ वर्षे वांचला व टॉलस्टॉय यांजवढलच्या आपल्या आठवणीहि त्यानें प्रसिद्ध केल्या आहेत. प्लास्कीन यानें टॉलस्टॉय यांचें, वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

“ टॉलस्टॉय हे सुदृढ बांध्याचे, रुंद छातचे व हंसतमुख गृहस्थ होते. त्यांनीं दाढी वाढविली होती. त्यांच्या कपाळपट्टीच्या खालच्या बाजूला एक मोठा वण दिसत होता. त्यांचे डोळे बारीक; पण पाणीदार होते. त्यांचें दर्शन होण्याबरोबर हे मोठे दयाळू पुरुष असावेत असें कोणासहि वाटे. आमच्या साऱ्या मंडळीला नाना प्रकारच्या गोष्टी सांगून ते रिझवीत असत. मोठ्या पहांटेस उठून ते लिहीत बसत असत. ते स्वतः विलक्षण कष्टाळू असल्यामुळें हिंडण्याफिरण्याचा अथवा कामाचा कंटाळा त्यांना कधींच आला नाहीं. त्यांनीं आम्हां सर्व मंडळीस बरोबर घेऊन लांब लांबच्या आणि नव्या नव्या 'ठिकाणीं फिरण्यास आणि वनभोजनास जावें. वाटेनें नव्या गोष्टी ते रचून सांगत असत. चालतां चालतां मीं दमलों, तर ते मला उचलून आपल्या खांद्यावर घेत. अशा प्रेमळ मनुष्यांसाठीं प्रसंगीं आम्ही जीवसुद्धां देऊं, यांत नवल काय ? ”

जेवण झाल्यानंतर गायनवादनाचा जलसा चाले. या वेळीं मुलांना वाटेल तितकें ओरडण्याची परवानगी असे. दुपार टळून गेली म्हणजे तालीम सुरू होई. या वेळीं टॉलस्टॉय तालीममास्तराचें काम करीत. दरवाजाच्या पुढच्या बाजूला एक जाड दोरखंडाचा आंदोला बांधला होता, त्यावर टॉलस्टॉय नाना प्रकारच्या कसरती करून दाखवून सर्व मंडळीची करमणूक करीत. मुलें फार गोंगाट करूं लागलीं म्हणजे त्यांना गप्प बसविण्याकरितां टॉलस्टॉय यांनीं त्यांना निबंध लिहिण्यास सांगावेत. रशियाचें वर्णन अथवा अशाचसारखा एकादा विषय ते नेमून देत. प्लास्कीनचें अक्षर अगदींच वेडेंवाकडें असल्यामुळें त्याचें लिहिणें त्याच्या स्वतःशिवाय दुसऱ्या कोणासच उकलत नसे. निबंध वाचून झाले म्हणजे, त्यांत वर्क्यावाईट प्रति लावून चांगल्या निबंधाला ते बक्षिसें देत. बक्षिसादाखल कित्येक वेळां रंगाच्या पेठ्या मुलांना देऊन त्यांचेमध्ये चित्रकलेची आवड ते उत्पन्न करीत.

दिवसांतला बराचसा भाग मुलांच्याच संगतींत ते घालवीत. केव्हां केव्हां मुलांना त्यांनीं शिकवावें आणि त्यांजबरोबर खेळहि खेळवेत; मुलां-मुलांत कांहीं तंटे झाले, तर खऱ्याखोऱ्याचा निवाडा त्यांच्याच तोंडून त्यांनीं करून घ्यावा.

हा गांव सोडून टॉलस्टॉय आपल्या बहिणीसह जिनीवा येथें गेले आणि तेथें कांहीं दिवस राहून तेथून नाईस, लेगहार्न, फ्लारेन्स, रोम आणि नेपल्स इतक्या ठिकाणीं त्यांनीं प्रवास केला. नेपल्सहून मार्सेल्स येथें येऊन तेथून ही सर्व मंडळी पॅरीसला आली. या साऱ्या शहरीं शिक्षणक्रम कसा असतो, व मुलांच्या बुद्धिसंवर्धनासाठीं काय काय तजविजी शिक्षक योजीत असतात, याबद्दल त्यांचें निरीक्षण चालूच होतें.

बहुतेक शाळा पाहिल्यानंतर चालू शिक्षणक्रमाबद्दल त्यांचें मत फारसें अनुकूल झालें नाहीं. इतिहासाचें सामान्य वाचन, तारखा पाठ करणें, गणितांतले नियम पाठ करणें आणि जमाखर्च इतके विषय सामान्यपणें शिकविले जात; तथापि एकाद्या उदाहरणांची भाषा थोडीशी बदलून तेंच उदाहरण मुलांना करावयास सांगितल्यास त्यांना तें करतां येत नसे.

इतिहासाचे ठराविक प्रश्न तीं भडाभड पाठ म्हणून दाखवीत; पण मध्येच एकादा आडवा प्रश्न केला, तर 'चवथ्या हेनरीला जुलियससीझरनें मारलें' अशीं उत्तरे देत. मिशनरी लोकांनीं चालविलेल्या शाळाहि त्यांनीं पाहिल्या; पण तेथेहि त्यांचें समाधान झालें नाहीं.

लोकशिक्षणासंबंधीं लिहीत असतां या वेळेचें वर्णन त्यांनीं स्वतः पुढील-प्रमाणें दिलें आहे.

“चारपांच वर्षांचीं लहान मुलेंसुद्धां हुकुमाच्या शब्दाबरोबर नाना प्रकारची कवाईत करून दाखवीत. त्याचप्रमाणें शिटी वाजल्याबरोबर आपले हात कूसासारखे छातीवर ठेवून आणि कांपरा आवाज काढून स्तोत्रें गात अथवा आपल्या गुरूचें स्तवन करीत. हा सारा प्रकार पाहून या शिक्षणसंस्थांबद्दल माझें मत अगदीं प्रतिकूल झालें.”

“फ्रेंच लोक अज्ञानावस्थेंत बुडालेले, रीतभात नसलेले, दांभिक, धर्मभोळे आणि जवळ जवळ रानटी असावेत, अशी कल्पना या शाळा पाहिल्यानंतर कोणाच्याहि मनांत येईल; तथापि कोणत्याहि सामान्य फ्रेंच मनुष्याबरोबर तुम्हीं थोडा वेळ संभाषण केलें, तर फ्रेंच लोक बुद्धिमान्, हुपार, मनमिळाऊ, मोकळ्या विचारांचे आणि खरोखरच सुसंस्कृत आहेत, अशी तुमची खात्री होईल. २५।३० वर्षे वयाचा एकादा फ्रेंच मजूर घेतला तर विशेषशा चुका न करतां, तो पत्र लिहूं शकतो. राजकीय वातावरणांत काय घडामोडी होतात, याचें जुजबी ज्ञान त्याला असतें. ऐतिहासिक कादंबऱ्या वाचून गतेतिहासहि त्याला थोडाफार ठाऊक असतो. तो मोठा गणिती नसला, तरी स्वतःच्या धंद्याला लागणारें गणित त्याला येत असतें. या विषयांचें ज्ञान त्याला शाळेंत खास मिळालेलें नसतें. मग हें तो कोडून मिळवितो ?”

“या प्रश्नाचें उत्तर मला मोसेल्स येथें मिळालें. मोसेलिसच्या रस्त्यांतून मी पुष्कळ भटकत असें. दारूचे गुत्ते, हलक्या लोकांचीं कॉफी-पानगृहे, पदार्थ संग्रहालये आणि कारखाने हींहि मीं पाहिलीं. चवथ्या हेनरीला जुलियससीझरनें मारलें, असें उत्तर ज्या मुलानें मला दिलें,

त्याच मुलाला तीन शिलेदार, आणि मांटेक्रिस्तो, यांचा इतिहास चांगला ठाऊक होता.”

आलेक्झांडर डुमासच्या प्रसिद्ध कादंबऱ्या बहुधा सर्व फ्रेंच लोकांनी वाचून टाकल्या असल्याचें टॉलस्टॉय यांस आढळून आलें. गुच्यांतून आणि कॉफीपानगृहांतून नाना प्रकारच्या विषयांवर चर्चा चाले व लहान लहान विनोदी नाटकेहि होत. कांहीं लोक गाणीं म्हणून दाखवीत आणि याशिवाय पुष्कळ चालू विषयांवर चर्चाहि होई. या अनेक गोष्टींमुळें जवरीच्या शाळांशिक्षणापेक्षां लोकांस हंसतखेळत अधिक शिक्षण मिळतें; असें टॉलस्टॉय याचें मत झालें.

जानेवारी महिन्यांत ते पॅरीस येथें पोहोचले. दिवसाचा वराचसा वेळ ट्रामगाड्यांतून हिंडून ते घालवीत असत. फ्रान्सांतील सामान्य-लोकस्थितीचें निरीक्षण करावें, असा त्यांचा हेतु होता. सुप्रसिद्ध फ्रेंच कादंबरीकार पॉल दि कॉक यानें रंगविलेलीं बहुतेक पात्रें ट्रामगाड्यांत त्यांस आढळून येत. डुमासप्रमाणेंच या कादंबरीकारावरहि टॉलस्टॉय यांची फार भक्ति होती. हा कादंबरीकार अनीतीचा प्रसार करतो, असा आरोप इंग्रज वाचक त्याजवर करीत असतात. या विषयासंबंधीं बोलत असतां टॉलस्टॉय म्हणाले, “ हा ग्रंथकार अनीतीचा प्रसार करतो, हें म्हणणें शुद्ध मूर्खणाचें आहे. इंग्रज लोकांच्या शालीनतेच्या ज्या कल्पना आहेत, त्यांना सोडून कित्येक वेळां तो लिहितो ही गोष्ट खरी. त्याच-प्रमाणें कित्येक वेळां त्याचें लिहिणें अधिक उघडें असतें; तथापि त्यांत अनीतीची झंंक कधींहि नसते. त्याच्या कोठ्या कित्येक वेळां थोड्याशा फाजील असल्या, तरी त्याच्या लेखांचा कल एकंदर नीतिप्रवर्तकच असतो, इंग्रिझ साहित्यांत डिक्न्सची जी पदवी आहे, तिच फ्रेंच साहित्यांत त्याची आहे. डुमासबद्दल म्हणाल, तर प्रत्येक लेखकानें त्याचे ग्रंथ तोंड-पाठ करून टाकावेत. त्याच्या कादंबरीचें मुख्य सूत्र जसें आल्हादजनक असतें; त्याप्रमाणें त्याचें रचनाकौशल्यहि अप्रतीम आहे. त्याच्या कादंबऱ्यांचीं पुरावणें मी पुनः पुन्हां करीत असतां.”

पॅरीस येथें त्यांची दूरजीनेफर्शी पुन्हां भेट झाली. फ्रान्समधून टॉल-

स्टॉय लंडनमध्ये गेले व तेथे त्यांचा मुकाम सुमारे दीड महिना होता. हा सारा दीड महिना दांतदुखीच्या आजारामुळे त्यांना फारसा सुखाचा गेला नाही. दांतदुखीची व्यथा त्यांना वरचेवर होत असे, तरी दंत-वैद्यांचे घर त्यांनी केव्हांहि पाहिल्याचे दिसत नाही. दंतवैद्य म्हणाविणारां-पैकीं पुष्कळ लोक निव्वळ ठोवे असतात, असे त्यांचे मत होते. दांताची कळ थोडा काळ नेटाने सोसली, तर हा रोग आपोआप बरा होतो; असे ते म्हणत. याशिवाय दंतवैद्यांचे अस्तित्व नव्हते, तेव्हां त्यांच्यावाचून मनुष्य जातीचे केव्हांहि नडले नाही, याकरतां हे दुखणे निमूटपणे सोसण्यांतच अधिक शहाणपणा आहे, असे ते समजत.

आलेक्झांडर हर्शेन या नांवाचा एक रशियन लेखक लंडन येथे येऊन राहिला होता. राजकीय सुधारणांच्या बाबतींत जी मोठी चळवळ रशियांत चालली होती, तिचा हा पुरस्कर्ता होता. त्यानें एक वर्तमानपत्र लंडनमध्ये चालविलें असून त्या पत्राची गणना मोठ्या व वजनदार आणि लोकमान्य पत्रांत होत असे. रशियाच्या राजकीय सुधारणांच्या बाबतींत टॉलस्टॉय यांचे मुळींच लक्ष नसे, हे एकवार पूर्वी सांगितलेच आहे. लंडन येथे असतांहि त्यांच्या या मतांत कांहीं फरक झाला नाही. हर्शेनच्या पत्रांत टूरजीनेफचे लेख बरेच येत असत; तथापि टॉलस्टॉय यांचा एकहि लेख त्यांत प्रसिद्ध झाला नाही.

हर्शेन यांच्या अत्यंत जिवलग दोस्तांत ओगेरियाफ नांवाचा एक कवी होता. राजकीय बाबतींत त्यालाहि हृदपारी मिळाली होती. ओगेरियाफ हा जसा बुद्धिमान् तसाच वर्तणुकीनेंहि मोठ्या मनाचा व मनमिळाऊ असल्यामुळे त्याच्या मित्रमंडळींत तो फार प्रिय होता. अशा प्रकारच्या मित्रमंडळीच्या चळवळींत टॉलस्टॉय यांचे अंग कोणत्याहि प्रकारे असू नये, ही गोष्ट कोणासहि थोडीशी चमत्कारिक वाटण्यासारखी आहे! पण असें कां झालें, याचा थोडाफार खुलासा पुढील उतान्यावरून होण्यासारखा आहे. टॉलस्टॉय म्हणतात—

“ एक चांगले सुशिक्षित गृहस्थ मला आतांच भेटले. त्यांनीं त्याच्याच सारख्या दुसऱ्या एका सुशिक्षिताला लिहिलेलें एक पत्र माझ्या अवलोक-

नांत आलें. त्या पत्रांत त्यांनीं नमूद केलेले विचार फार उच्च आहेत. मनुष्यानें स्वतः पूर्णत्व पावण्याची खटपट नित्य करावी, असा उल्लेख त्यांत आहे. त्याचप्रमाणें लोकसेवा करावी आणि मैत्री पवित्र ठेवावी, असेंहि ते लिहितात; पण हेच गृहस्थ पुष्कळ वेळां पूर्ण झिंगून घरीं येतात. आपल्या या वर्तनानें आपल्या जन्माच्या स्नेह्यांस किती दुःख होत असेल, याची कल्पना मात्र या सुशिक्षित गृहस्थांस मुळांच होत नाहीं. रात्रीच्या रात्री एकाद्या प्रियपात्राच्या संगतींत घालविण्यास त्यांना संकोच वाटत नाहीं.”

“ आपली विवाहित स्त्री वाळंत व्हावयास टेंकली आहे, अशा स्थितींत तिला एकटी सोडून हे दयाळू अंतःकरणाचे, बुद्धिमान् आणि सुशिक्षित गृहस्थ तासांचें तास रात्रीं बाहेर घालवितात व झिंगलेल्या स्थितींत घरीं येतात; पण त्यांत आपण कांहीं वावगें करीत आहों, असा विचारसुद्धां त्यांस शिवत नाहीं. आपल्या इंद्रियप्रवृत्तीस आळा घातल्याशिवाय आणि स्वतःस प्रथम जिकल्याशिवाय लोकसेवा करण्याची पात्रता आपल्या अंगीं येत नाहीं, हें तत्व त्यांस ठाऊक नाहीं. स्वतःच्या मनावर तावा मिळविण्याची खटपट त्यांनीं कधींहि केली नाहीं, एवढेंच नव्हे तर अशा रीतीनें वागणें, यांतच त्यांस भ्रूषण वाटतें. अशा प्रकारच्या वर्तनानें आपल्या पूर्णत्व पावण्याच्या मार्गांत कांहीं अडथळा येईल, असेंहि त्यांना वाटत नाहीं.”

“ अर्ध शतकापूर्वीं रशियांत अशी स्थिति होती. ओगेरियाफ, हर्सेन, वगैरे लोक मीं समक्ष पाहिले आहेत. या माणसांचें खाजगी वर्तन नीतिदृष्ट्या केव्हांहि रेखांव नव्हतें. लोकसेवा करावी, अशी प्रवळ इच्छा त्यांना होती; पण त्यासाठीं आपली वर्तणुक प्रथम पवित्र असली पाहिजे, हें त्यांस समजत नाहीं. ज्याची दानत शुद्ध नाहीं, त्याच्या हातून महत्कार्य कधींहि घडणार नाहीं; हें तत्व त्यांस अवगत नव्हतें. कणिक पाण्यांत कशीवशी कालवून थड तव्यावर थापली, कीं झाल्या पोळ्या, असें त्यांस वाटे. वाट पाहून थकल्यावर अर्धवट भिजलेला तो कणकेचा गोळा जशाचा तसाच आहे, हें पाहून त्यांना फार नवल वाटे. अशा स्थितींत

एक तर ते आपल्या दुर्दैवाला बोल लावीत अथवा गाजरपारखेपणाचा दोष लोकांना लावीत.”

यावरून रशियांतील या सुधारक मंडळीशीं टॉलस्टॉय यांचा स्नेह कां जमला नाही, याचा खुलासा होतो. हज्रेंन वगैरे ग्रंथकारांबद्दल केवळ लेखक या दृष्टीनें टॉलस्टॉय यांस आदर वाटत असे. त्याचप्रमाणें सुशिक्षित रशियन लोकांच्या मनावर त्यांच्या लेखांनीं बराच परिणाम घडला होता, हेंहि त्यांस ठाऊक होतें. तथापि खालच्या वर्गाच्या रशियनांवर त्या लेखांचा परिणाम फारसा कांहींच होत नव्हता, हेंहि त्यांस कळत होतें.

इंग्लंडमध्ये असतांना इतर देशांप्रमाणें येथील शिक्षणपद्धतीचें अवलोकनहि टॉलस्टॉय यांनीं केलें. त्याचप्रमाणें पार्लमेंट सभेंत जाऊन पामस्टन यांचें भाषणहि त्यांनीं ऐकलें. पण त्या वेळीं इंग्रजी भाषेचें त्यांचें ज्ञान चांगलेसें नसल्यामुळें सभेंत झालेल्या भाषणांतील स्वारस्य त्यांस विशेष कळलें नाहीं.

सर्फ लोकांची मुक्तता करण्याचा कायदा अमलांत आल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. या कायद्याप्रमाणें सर्फ लोक व त्यांचे धनी यांजमधील भांडणांची तडजोड करण्याकरितां सरकारतर्फें जिल्हानिहाय अधिकारी नेमण्यांत आले होते. टॉलस्टॉय लंडन येथें असतां त्यांच्या जिल्ह्याच्या मध्यस्थाची जागा त्यांना मिळाली असल्याची बातमी आली. लष्करी नोकरीला रजा दिल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनीं बजावलेली सरकारची नोकरी घवढीच होय.

तारीख ३ मार्च रोजीं लंडनचा मुक्काम हलवून टॉलस्टॉय ब्रुसेल्स येथें आले. या ठिकाणीं प्राउडन नांवाच्या ग्रंथकाराशीं त्यांची भेट झाली. हा ग्रंथकार खंबीर मनाचा आहे, व स्वमतप्रतिपादनार्थ वाटेल ते हाल हा सोशील, असें टॉलस्टॉय यांचें मत झालें. जमिनीच्या वांटणीसंबंधीं याचीं जीं कांहीं मतें होतीं, त्यांचा परिणाम टॉलस्टॉय यांच्या चित्तावर त्याच वेळीं जरी झाला नाही, तरी पंचवीस वर्षांच्या अनुभवानंतर प्राउडनचा पूर्ण अनुवाद ते करूं लागले. एकाद्या व्यक्तीनें मोठी मिळकत

हाताखालीं घालून बसणें ही चोरी होय, असें दोघांचेंहि मत होतें. मनुष्याला कायद्याचीं बंधनें असूं नयेत. त्याची नीतिमत्ता सुधारून व त्याची सदसद्विवेकबुद्धि जागृत करून पुढें त्याला मोकळा सोडून देणें हेंच समान संस्कृतीला पोषक आहे, असें दोघांचेंहि मत होतें. पैसा व्याजी लावणें, दोघांनाहि अनीतिमूलक वाटे. ब्रुसेल्स येथें असतां लेलवेल नांवाच्या एका पोलिश गृहस्थार्शीं त्यांची भेट झाली. स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ इ. स. १८३० सालीं पोल लोकांनीं जें बंड केलें होतें, त्यांत लेलवेलनें बराच पुढाकार घेतला होता. बंड फसल्यानंतर लेलवेल ब्रुसेल्स येथें पळून आला व तेथें भयंकर दारिद्र्यांत तो दिवस काढीत होता.

ब्रुसेल्स येथून टॉलस्टॉय वीमरला गेले. तेथील रशियन वकिलामार्फत तेथल्या ग्रँडड्यूकशींहि त्यांची मुलाखत झाली. सुप्रसिद्ध जर्मन कवि गटे याचें घरहि त्यांनीं पाहिलें. याशिवाय तेथील शिक्षणपद्धतीचेंहि बरेंच अवलोकन करून मुलांनीं लिहिलेल्या निबंधाच्या चोपड्यांहि त्यांनीं कित्येक शाळांगुरूपासून मागून घेतल्या. मुलांची विचारसरणी कशी असते व त्यांचे विचार अधिक मोकळेपणें प्रकट व्हावयास काय केलें पाहिजे, हा विचार टॉलस्टॉय यांच्या चित्तांत प्रमुखपणें घोळत होता.

वीमर सोडून जेना येथें टॉलस्टॉय गेले व तेथील एक प्रसिद्ध गणितज्ञ केलर याला आपल्याबरोबर यासनाया येथें येण्याविषयीं त्यांनीं विनंति केली. शिक्षणपद्धतीच्या बाबतींत कांहीं सुधारणा होणें अवश्य आहे, असें केलर यांस वाटत असल्यामुळें तो त्यांच्याबरोबर जाण्यास कबूल झाला.

जेना येथून ते ड्रेसडेनला गेले. या ठिकाणीं जर्मन लेखक आर्वाश यांशीं त्यांची मुलाखत झाली. आर्वाश यानें शेतकऱ्यांकरतां लहान लहान सुंदर गोष्टी लिहिलेल्या होत्या. या गोष्टी टॉलस्टॉय यांस फार आवडल्या; तथापि या ग्रंथकाराची चहा जर्मनींत फारशी नाहीं, हें पाहून त्यांस मोठें नवल वाटलें. ते म्हणाले, 'अशा गोष्टीं वाचून आमचे रशियन शेतकरी खरोखर रडले असते.' ड्रेसडेन येथून पुढील पत्र टारशियानाला त्यांनीं लिहिलें आहे. "माझी प्रकृति उत्तम असून घराच्या वाटेकडे माझे डोळे लागून राहिले आहेत; पण युरोपांत येण्याचा प्रसंग पुन्हां कधीं येईल न येईल

या विचारानें माझ्यानें मिळवेल तितकी माहिती मी आतांच मिळवून घेत आहे. या प्रवासांत मी इतकी माहिती मिळविली आहे आणि माझ्या डोक्यांत नवे नवे विचार इतके शिरलेले आहेत की, त्या सर्वांची सुसंगत मांडणी करण्यास मला पुष्कळ दिवस खपावें लागेल. एका जर्मन गृहस्थाला मी माझ्याबरोबर आणणार आहे. हा गृहस्थ अगदीं ताज्या दमाचा आणि सुशिक्षित आहे; पण तो अद्यापि कच्चा आणि 'व्यवहारानभिज्ञ आहे.'"

तारीख २२ एप्रिल रोजीं टॉलस्टॉय बर्लिनला गेले. या ठिकाणीं शिक्षक तयार करणारी एक संस्था त्यांनीं पाहिली. येथील मुख्य अध्यापक म्हणजे या विषयाचा एक उत्कृष्ट मर्मज्ञ अशी त्याची ख्याती होती; पण प्रत्यक्ष मुलाखतींत हा गृहस्थ अगदीं हृदयशून्य व शुद्ध घमंडानंदन असून नियमांच्या जंत्र्यांनीं मुलांस उत्तम शिक्षण देतां येईल, असं त्याचें मत असल्याचें टॉलस्टॉय यांस आढळून आलें.

तारीख २३ एप्रिल रोजीं टॉलस्टॉय यांनीं रशियाच्या सरहद्दींत पाऊल ठेवलें. मोठमोठ्या युरोपीय ग्रंथकारांच्या पुस्तकांचा बराच संग्रह त्यांनीं बरोबर आणला होता. हे सारे ग्रंथ सरकारी परीक्षकांच्या तपासणीसाठीं कस्टमच्या चौकींत त्यांस ठेवावे लागले. या गोष्टीस जवळ जवळ पन्नास वर्षे झाल्यानंतर ही हकीकत सांगत असतां टॉलस्टॉय म्हणाले, " त्या ग्रंथांचें परीक्षण अजून झालेलें नाहीं ! "

प्रकरण सातवें.

यासनाया पालियाना.

रशियांत थंडीचा कडाका विलक्षण पडतो, ही गोष्ट वाचकांस ठाऊक असेलच. थंडीचे भर दिवस असले, म्हणजे सर्वत्र बर्फाचा वर्षाव होऊन तें दगडासारखें कठिण बनलेलें असतें. थंडी कमी होऊं लागली म्हणजे

हैं बर्फ थोडेंसें नरम होऊन कांहीं दिवस त्याच स्थितींत राहते. या मोस-
मांत गाडींतून प्रवास करणे शक्य नसते. पुढें त्याचें पाणी होऊन गेलें
म्हणजे गाडीचा व्यवहार पुन्हां सुरू होतो. बर्फ अद्यापि पातळ स्थितींत
होतें. अशा वेळीं टॉलस्टॉय मास्को येथें पांचले; पुढें थोड्या दिवसांनीं
गाडीचा व्यवहार सुरू झाल्यानंतर तेथून ते टूला येथें गेले. टूला येथून
ते लवकरच यासनाया येथें आपल्या घरीं सुखरूप पोहोंचले. येथून फेट
यास त्यांनीं पुढील पत्र लिहिलें आहे.

“ आज किती तरी दिवसांनीं आपल्या भेटीचा हा योग आला आहे.
जमीनजुमला विकत घेऊन तुम्ही आतां शेतकरी बनलां, हें ऐकून मला
परमावधीचा आनंद झाला. स्नेहीसोबती असणें हें फार चांगलें आहे;
पण त्यांचा नेम काय धरावा ! त्यांतले कोणी मरून जातील अथवा कोणा
एकाद्याशीं आपला तंटोहि होईल; पण जो सृष्टीचा भाग आपण आपला
म्हणतो, त्याचा स्नेह आमरण कायम राहतो. सृष्टिदेवता प्रसंगीं हृदयशून्य
अशी भासते, प्रसंगीं आपल्या सुखदुःखांकडे लक्ष न देतां हवी तशी ती
आपणास वांकविते, ही गोष्टहि खरी; पण तिचा स्नेह मरणापर्यंत चालतो.
हेंहि विसरतां येत नाहीं आणि मृत्यूनंतरहि ती आपणास पोटांत धरते.
तिच्याशीं आपण एकजीव होऊन जातो. या स्नेह्याशीं मीं सध्यां तुटून
वागत आहे, हें खरें; पण तो माझा निदानीचा स्नेही आहे, ही जाणीव
माझ्या हृदयांत अक्षय्य नसती, तर माझें जीवित खचित अत्यंत कष्टप्रद
झालें असतें.”

यासनायाला येऊन कांहीं दिवस झाल्यानंतर टॉलस्टॉय यांस दूरजीनेफ
याजकडून भेटीचें आमंत्रण आलें. या आमंत्रणाचा स्वीकार करून टॉल-
स्टॉय त्याच्या गांवीं गेले. थोडा वेळ इकडल्यातिकडल्या गप्पा झाल्यावर
आपली नुकतीच पुरी झालेली ‘पिता-पुत्र’ ही कादंबरी दूरजीनेफ यानें
टॉलस्टॉय यांस वाचावयास दिली. एका मोठ्या कोचावर पडून टॉलस्टॉय
ती वाचूं लागले. त्यांच्या वाचनांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून दूरजीनेफ
तेथून बाहेर गेला. ही कादंबरी टॉलस्टॉय यांस इतकी कृत्रिम वाटली,
कीं वाचतां वाचतां हातांतली चोपडी वाजूस राहून ते झोंपी गेले.

थोड्या वेळाने टॉलस्टॉय जागे झाले, तेव्हां टूरजीनेफ कोचाजवळून निघून जात असल्याचें त्यांनीं पाहिलें. या गोष्टीची ओळख परस्परांनीं परस्परांस दिली नाही. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं हे दोन स्नेही फेटच्या गांवीं गेले. हे येणार असल्याची माहिती फेट याला आगाऊ नसल्यामुळें त्याला थोडेंसें आश्चर्य वाटलें; पण या अनपेक्षित भेटनें त्याला अतिशय आनंदहि झाला. तिघेहि चांगले ग्रंथकार आणि रसिक व बोलके असल्यामुळें जेवणाच्या वेळीं नानाप्रकारचे विषय निघून त्यांजवर चर्चा सुरू झाली. फेट बाईनें जेवणाची तयारीहि उत्कृष्ट ठेवली असल्यामुळें सदर चर्चेला अधिकच रंग भरला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सर्व मण्डळी न्याहरीला बसली असतां फेट बाईनें टूरजीनेफ यांच्या मुलीबद्दल सहज चौकशी केली. तेव्हां टूरजीनेफ म्हणाला, “ तिची इंग्रजी शिक्षकीण फारच चांगली आहे. परोपकाराकडे माझ्या मुलीचें मन ती वळवीत असते. गरीब लोकांचे फाटके कपडे नीट करण्याचें काम माझ्या मुलीला सध्यां ती शिकवीत असते.”

ही हकीकत ऐकून टॉलस्टॉय म्हणाले, “ तुमची मुलगी परक्या भाषा जाणते; पण स्वभाषा तिला धडपणें बोलतां येत नाही. अशा रीतीनें ती आपलेपणा विसरत आहे, हें तुम्हांला पसंत आहे ना ? ”

“ अर्थात् ! पसंत आहे. असें परोपकाराचें वळण लागलें म्हणजे मग गरिवांच्या गरजा काय आहेत, हें तिला आतांपासूनच समजूं लागेल.”

“ खाऊनपिऊन सुखी असलेल्या मुलीनें फाटक्या चिंध्या मांडीवर घेऊन बसणें, हें परोपकाराचें शुद्ध नाटक आहे, असें मला वाटतें. ह्या असल्या परोपकारानें अंतःकरणाला द्रव येत नाही. यामुळें परोपकाराचा सुपरिणाम वाजूला राहून ‘मी परोपकार करितों’ एवढा दंभ मात्र शिल्लक राहतो.”

टूरजीनेफला हा फटका अर्थात्च रुचला नाही. तो नाकपुड्या फुगवून म्हणाला, “ मेहेरबान, कृपा करून असले शब्द तोंडावाटे काढूं नका.”

“ माझ्या मताबद्दल माझी खात्री होऊन चुकली आहे, मग मी स्पष्ट कां सांगूं नये ? ”

“ तर मग माझ्या मुलीचें सारें शिक्षण चुकीचें आहे, असें तुम्हांला वाटतें ? ”

“ अलवत् ! हेंच माझें मत आहे.”

हें भांडण विक्रोपास जात आहे, असें पाहून फेट मध्यें पडणार, तोंच रागानें लालभडक झालेला दूरजीनेफ म्हणाला, “ तुम्ही असें म्हणाल तर तुमचें डोकें फोडून टाकीन.” इतकें बोलून तो त्या खोलीबाहेर तडक चालता झाला.

इतका प्रकार घडल्यानंतर हे दोन पाहुणे एकत्र राहणें शक्य नाहीं, असें फेट यास दिसून आलें. तेव्हां यांची खानगी कशी करावी, हा मोठा विचार त्याला पडला. दूरजीनेफच्या गाडींतून ते द्रोघे आले होते, आणि फेट याजपाशीं चांगलेसें घोंडें नव्हतें. तेव्हां जवळच्या एका टप्यापर्यंत टॉलस्टॉय यांस नेऊन तेथून टपालगाडींतून त्यांची खानगी फेट यानें केली.

पहिल्या मुक्कामाला पोहोचल्याबरोबर टॉलस्टॉय यांनीं दूरजीनेफ यांस पत्र लिहून आपली क्षमा मागण्याबद्दल लिहिलें. पुढल्या मुक्कामावर दूरजीनेफ याजकडून पत्राचें उत्तर कांहींच आलें नाहीं. असें पाहून टॉलस्टॉय यांचें मस्तक अगदीं भडकून गेलें आणि त्यांनीं मुद्दाम एका मनुष्याबरोबर दूरजीनेफ यास पत्र पाठवून त्याला द्वंद्वयुद्धाचें आव्हान केलें. त्या साऱ्या रात्रीं टॉलस्टॉय यांस मुळींच झोंप आली नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दूरजीनेफकडून त्यांस पुढील पत्र आलें.

“ लिओ निकोलेविच यांस, तुमचें पत्र पावलें. तुमच्यांत व माझ्यांत कांहीं वैर आहे, असें नाहीं. त्या वेळीं माझें मस्तक भडकून गेल्यामुळें माझ्या हातून अकारण आगळीक घडली. तुमच्या व माझ्या स्वभावांत जमीनअस्मानाचें अंतर असल्यामुळें तुम्हांआम्हांत स्नेहभाव उत्पन्न होणें शक्य नाहीं, असें आतां मला स्पष्ट दिसून आलें. तुम्हांआम्हांमधील हा पत्रव्यवहार बहुधा अखेरचाच होणार असें समजून या पत्रद्वारें मी तुमची क्षमा मागतों.

दूरजीनेफ.”

या पत्रानंतर टॉलस्टॉय यांनी फेट यांस पुढील पत्र लिहिलें, “ दूरजी-
नेफशीं तुमचें कितीहि सख्य असलें, तरी मला त्याचा तिटकारा वाटतो.
त्याच्याशीं असलेले माझे सर्व संबंध मीं आतां तोडून टाकले आहेत.
त्याला दंडाला मीं जें पाचारण केलें आहे, त्याचा जबाब त्यानें मला
अद्यापि दिला नाही. याकरतां त्याच अर्थाचें दुसरें पत्र या पत्रासोबत मीं
त्याला पाठविलें आहे.”

त्या दंडाच्या पत्राला दूरजीनेफकडून पुढील उत्तर आलें.

“ माझ्या पूर्वीच्या पत्रांत मीं आपली क्षमा मागितलीच आहे. साऱ्या
जन्मांत कधीं न घडलेली गोष्ट त्या दिवशीं माझ्या हातून घडली. तुमच्या
आमच्यांत जो विलक्षण मतभेद आहे, त्यामुळेंच त्या प्रसंगां मला भान
राहिलें नाही, असें वाटतें. माझे वागणें बरोबर होतेंसं माझे मुळांच म्हणणें
नाहीं. तुमचें वर्तन चांगलें असतांहि माझ्या हातून आगळिक घडली, ही
गोष्ट मी मोकळ्या मनानें कबूल करतो. याबद्दल क्षमा करणें अथवा न
करणें, ही तुमच्या मर्जीची गोष्ट आहे. तुमची तशीच इच्छा असल्यास
मी दंडासाठीं तुमच्यापुढें उभा राहीन.

दूरजीनेफ.”

तथापि हें भांडण अशा रीतीनें लवकर संपलें नाहीं. फेट यानें आपणा-
कडून पुष्कळ खटपट केली, तरी टॉलस्टॉय यांचा राग कमी होईना.
यामुळें फेट व टॉलस्टॉय यांजमधील व्यवहार सुमारे चार महिने बंद होता;
पण एवढा अवधी गेल्यानंतर टॉलस्टॉय यांस स्वतःच्या कृतीचा अत्यंत
पश्चात्ताप होऊं लागला. अविचारानें एकादें कृत्य करावें आणि मग पस्त-
वावें हा टॉलस्टॉय यांचा जन्मजात स्वभाव होता. अखेरीस दूरजीनेफ
यांस एक पत्र लिहून त्यांनीं त्याची क्षमा मागितली. हें पत्र दूरजीनेफ यांस
सुमारे तीन महिन्यांनीं पारीसमध्ये मिळालें. या पत्राच्या बाबींत दूरजीनेफ
यानें फेट यांस पुढील मजकूर लिहिला होता.

“ टॉलस्टॉय यांजकडून एक पत्र नुकतेंच आलें. त्यांत त्यांनीं माझी
क्षमा मागितली आहे. आतां हें जुनें भांडण कायमचें संपलें, असें मला
वाटतें. टॉलस्टॉय यांचें पत्र मीं फाडून टाकलें.”

वरील पत्र दूरजीनेफ यानें लिहिलें खरें; तथापि हें भांडण तेवढ्यानें सुद्धां संपलें नाहीं. त्यानें फेट याला जानेवारी महिन्यांत आणखी एक पत्र लिहून टॉलस्टॉय कोठें आहेत, याची चवकशी केली. या पत्रांत पुढील वाक्यें आहेत. 'आम्हां दोघांचे ग्रह शत्रुस्थानीं आहेत, असंच मला वाटतें. टॉलस्टॉय यांजवद्दल मला पूज्यबुद्धि आहे; तथापि आम्हां दोघांची गांठ कोठेंहि न पडेल, तर बरी. आम्हीं दोघेहि जणूं काय वेगवेगळ्या देशांतले आहों, अशाच रीतीनें आम्हीं दोघांनींहि परस्परांशीं वागावयाला पाहिजे.'"

टॉलस्टॉय आणि दूरजीनेफ हे दोघेहि उत्कृष्ट ग्रंथकार होते. टॉलस्टॉय यांपेक्षां दूरजीनेफ दहा वर्षांनीं वडील होता. लेखक या नात्यानें टॉलस्टॉय पुढें येण्यापूर्वीं कित्येक वर्षे दूरजीनेफची कीर्ति कायम होऊन बसली होती. अशा स्थितींत आपणाहून वडील आणि नाणावलेल्या ग्रंथकाराशीं टॉलस्टॉय यांनीं आदवीनें वागावयास पाहिजे होतें; पण तसें न करतां उलट सांपडेल त्या ठिकाणीं टॉलस्टॉय हे त्यांच्यावर टीकेची झोड उठवीत. दूरजीनेफ हा स्वभावानें वाईट नव्हता; अथवा भांडखोरहि नव्हता. टॉलस्टॉय यांनीं त्याजपाशीं थोडा नम्रपणा धरला असता, तर हा प्रकार इतक्या विक्रोपास मुळींच गेला नसता; पण लोकांस ज्ञान सांगूं जाणारांनीं स्वतः पूर्णत्व मिळविलें पाहिजे, अशी टॉलस्टॉय यांची नेहमीं अपेक्षा असल्यामुळें कोणाहि मोठ्या मनुष्याच्या ठिकाणीं थोडी उणीव दिसली, तरी त्यांचें पित्त खवळून जाई. कोणाहि व्यक्तीवद्दल त्यांच्या चित्तांत खाजगी द्वेष होता असें नाहीं. त्यांचें पाहणें नेहमीं तत्त्वदृष्टीचें होतें. खुद्द टॉलस्टॉय यांची वर्तणुक तरी शुद्ध होती असें नाहीं. ज्या गोष्टी केल्यावद्दल इतरांस ते नांवें ठेवीत, त्याच गोष्टी ते स्वतःहि करीत होते. यामुळें इतरांस नांवें ठेवण्याचा अधिकार त्यांस पोहोंचत नव्हता. अशा स्थितींत वयानें व मानानें वडील असलेल्या दूरजीनेफला टॉलस्टॉय यांचा राग यावा, हें अगदीं साहजिक होतें. टॉलस्टॉय दांभिक नव्हते, तरी मनस्वी होते.

कोणत्याहि गोष्टीकडे एक वेळ चित्त वेधलें म्हणजे तिची मजल अखेरपर्यंत पोहोंचवावी असा टॉलस्टॉय यांचा स्वभाव होता. ज्या गोष्टीकडे

त्यांचें मन एकादे वेळीं वेधलें असेल, तिच्याशिवाय सारें अस्तित्व जणूं ते विसरून जात. जगांत घडणाऱ्या अनेक गोष्टीकडे आपण सामान्य मनुष्ये ज्याप्रमाणें केवळ तात्पुरत्या दृष्टीनें पाहतों, ती दृष्टि टॉलस्टॉय यांस नव्हती. प्रत्येक गोष्टीकडे ते तत्त्वदृष्टीनें अवलोकन करीत आणि तिचें तत्त्व हस्तगत होईपर्यंत त्यांच्यानें स्वस्थ बसवत नसे. त्यांची स्वतःची वर्तणूक पुष्कळ प्रसंगां शुद्ध नसली, तरी ती शुद्ध असावी, अशी त्यांची मनःपूर्वक इच्छा असे. ती शुद्ध व्हावी, यासाठीं ते विलक्षण धरपड करीत. आपली वर्तणूक बरोबर आहे, असें भासविण्याचा यत्न त्यांनीं कधींहि केला नाही. सामान्य मानवकोटींतून बाहेर निघून टॉलस्टॉय जगद्वंद्य होऊन राहिले, याचें कारण हेंच होय.

दूरजीनेफशीं टॉलस्टॉय यांच्या झालेल्या भांडणाचेंहि मूळ हेंच. परमेश्वरानें ज्यांना अधिक बुद्धि आणि अधिक साधनें दिलीं; त्यांजवर त्यानें जबाबदारीहि अधिक लादली आहे, अशी जाणीव त्यांच्या ठिकाणीं अत्यंत तीव्र असल्यामुळें कोणाहि मोठ्या व्यक्तीच्या दोषावर त्यांची नजर फार कडीं असे. सरकाराशीं पुढें झालेलीं भयंकर भांडणें आणि शेक्सपीयर आणि व्याग्नर यांजवर त्यांनीं केलेल्या टीकेचें रहस्यहि हेंच होय. पुष्कळ स्त्री-पुरुषे जरी टॉलस्टॉय यांस चहात होतीं, तरी या त्यांच्या गुणामुळें त्यांच्या खऱ्या प्रेमाचा असा स्नेही त्यांस आजन्म मिळाला नाही.

वर सांगितलेल्या भांडणाबद्दल बॉटकिन यानें पुढील उद्गार काढले आहेत. फेट यास लिहिलेल्या पत्रांत तो म्हणतो:—

“दूरजीनेफ आणि टॉलस्टॉय यांचें भांडण झाल्याचें ऐकून मला फार वाईट वाटलें. टॉलस्टॉय हा फार प्रेमळ गृहस्थ आहे, असें अजूनहि मला वाटतें. तथापि टॉलस्टॉय यांच्या बुद्धीला अद्यापि कोठें धर सांपडलेला नाही. तिच्या ठिकाणीं अद्यापि निश्चितपणा आलेला नाही. मानवी जीवित आणि त्याची इतिकर्तव्यता यांजबद्दलचे टॉलस्टॉय यांचे सिद्धांत अद्यापि अपक्व आहेत. कल्पना आणि व्यवहार अथवा उपपत्ति आणि आचरण यांचे अन्योन्य संबंध कसे असावेत, हें त्यांना निश्चितपणें कळलेलें नाही. त्यांची बुद्धि अद्यापि स्थित्यंतराच्या मार्गांत आहे. मूळांतून ती बाहेर

पडली; पण अखेरचा मुक्काम तिनें अजून गांठलेला नाही. यामुळे त्यांचीं मते वारंवार बदलतात आणि म्हणून ते एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत हेलकावतात. त्यांचीं ज्ञानतृष्णा अद्यापि शमलेली नाही. ती एकसारखी वाढत आहे. यामुळे कालचा सिद्धांत आजच त्यांस शिळा व बेचव वाटू लागतो. त्यांची बुद्धि अद्यापि मुरलेली नसल्यामुळे कोणताहि तत्व त्या भूमिकेवर रुजत नाही. त्याची वाफ होऊन ती आकाशांत निघून जाते. प्रत्येक ग्रंथकाराला बुद्धीचा स्थायीभाव अवश्य आहे, त्यावांचून त्याला हातांत लेखणी धरणे शक्यच नाही. टॉलस्टॉय यांची लेखणी आज स्वस्थ आहे, याचेंहि कारण हेंच. कालांतरानें त्यांच्या बुद्धीला पक्केपणा आला म्हणजे तिची अमोल फळे तुम्हांआम्हांस चाखावयास सांपडतील.”

या काळीं रशियांत सर्फ लोकांच्या मुक्ततेची चळवळ मोठ्या जोरांत होती. अशा प्रकारच्या सार्वजनिक चळवळींत टॉलस्टॉय यांचें कोणत्याहि प्रकारचें अंग असूं नये, याचें कित्येकांस फार नवल वाटेल. इसवी सन १८६०-६४ या सालांत सर्फ लोकांना मुक्तता मिळाली. या काळच्या आपल्या मनःस्थितीस उद्देशून पुढील मजकूर टॉलस्टॉय यांनीं इसवी सन १९०४ सालीं लिहिला आहे.

“या वेळीं रशियांत जी चळवळ चालली होती, तिच्याशीं माझा कोणताहि संबंध नव्हता; याचें कारण इतकेंच कीं, केवळ वाह्य दावानें कोणतीहि सुधारणा लोकांवर लादणें माझ्या स्वभावाला आवडत नाही. लोकांत सुधारणा होऊं नये असें माझें मत नव्हते; पण साऱ्या सुधारणा लोकांतूनच निर्माण झाल्या पाहिजेत व त्यांचें अस्तित्व केवळ कायद्याच्या अस्तित्वावरच अवलंबून राहूं नये, असें मला स्वभावतःच वाटे. अशा रीतीनें मी जरी सार्वजनिक कामांत पडलों नव्हतां, तरी मी काढलेली शाळा व सर्फ शेतकऱ्यांशीं नित्य होणारा परिचय यामुळे माझे हे दिवस मोठ्या चळवळीचे व सुखाचे गेले. सार्वजनिक सुधारणांसंबंधीं माझ्या ठिकाणीं जी प्रवृत्ति त्या काळीं होती, तीच आजहि शिष्टक आहे. आजहि राजकीय सुधारणेची चळवळ मोठ्या जोरांत आहे; पण तिजवद्दल माझें मत फारसें अनुकूल नाही.”

सर्फ लोकांस मुक्तता मिळाली, तेव्हां तिजबरोबर थोडथोडी जमीनहि त्यांस देण्यांत आली होती. या जमिनीवर सरकारनें साठ वर्षांच्या मुदतीची कमी धान्याची विशेष सवलत दिली होती. जमिनदारांच्या मालकींतून जितक्या किंमतीची जमीन अशा प्रकारें वजा झाली, तितक्या किंमतीचे सरकारी कर्जगोखे त्यांस मिळाले. शेतकऱ्यांना जमीन तोडून देण्याच्या बाबतींत कांहीं मालकांनीं एक लुच्चेगिरीची युक्ति योजिल्ली होती. त्यांना त्यांनीं शेतजमीन दिली; पण कुरणाचा थोडाहि भाग दिला नाहीं. यामुळें गवताची फार पंचाईत पडली म्हणजे त्यासाठीं हवी ती किंमत चोपून घेऊन ते आपलें नुकसान भरून काढीत.

रशियाची अंतस्थ राजकीय स्थिति केवळ एकसूत्री न राहतां ती अधिक उदार पद्धतीची व्हावी, यासाठीं जे लोक खटपट करीत होते, त्यांसंबंधीं देखील टॉलस्टॉय यांचा ग्रह फारसा अनुकूल नव्हता. अशा लोकांच्या खटपटीनें कांहीं सुधारणा होईल, असें त्यांस वाटत नसे. वर्तमानपत्रांच्या अथवा भाषणांच्या द्वारे, लोकांवर कांहीं इष्टपरिणाम करतां येतो, असें त्यांस वाटत नव्हतें. 'सुधारणा' या विषयावर लिहिलेल्या एका लेखांत ते म्हणतात:—

“सर्फ लोकांची मुक्तता झाली; पण ही गोष्टयुद्धां पुढाऱ्यांच्या खटपटीनें घडून आली अथवा त्यांच्या लेखांचा कांहीं परिणाम तिजवर झाला, असें मला वाटत नाहीं. या बाबतींत सरकारनें आपलें धोरण निश्चित केले असतें, तर आमच्या पत्रकारांनीं तिकडूनहि सरकारची तरफदारी केली असाती, अशी माझी खात्री आहे. सरकारचें तेंकरणेंहि योग्य होतें असें त्यांनीं प्रमाणांनीं सिद्ध करून दाखविलें असतें, आणि हीं प्रमाणें त्यांनीं अशा रीतीनें पुढें मांडलीं असतीं कीं, त्यांच्या खोटेपणाबद्दल वाचकांस शंकाहि येऊं नये.”

सार्वजनिक पुढाऱ्यांबद्दल टॉलस्टॉय यांस जशी प्रेमबुद्धि नव्हती, त्याप्रमाणेंच स्वतःच्या बरोवरीच्या सरदार व जमिनदार लोकांवरहि त्यांचें प्रेम नव्हतें. सर्फ लोकांच्या मुक्ततेच्या बाबतींत त्यांनीं जसा पुढाकार घेतला नाहीं, त्याप्रमाणें जमिनदारांची तरफदारीहि त्यांनीं कधीं केली

नाहीं. या नव्या शेतकरी कायद्याच्या अम्मलवजावणीकरतां सरकारतर्फे मध्यस्थांची नेमणूक झाली, त्यांत टूला प्रांतावर टॉलस्टॉय यांची नेमणूक झाली होती. त्यांची नेमणूक होऊं नये अशा अर्थाचे पुष्कळ अर्ज जमिनदारांकडून त्या प्रांताच्या गव्हर्नराकडे गेले होते. या अर्जांवर गव्हर्नरनें पुढील शेरालिहिलेला आढळतो.

“कौंट टॉलस्टॉय यांस मी जातीनें ओळखतां. ते सुशिक्षित गृहस्थ असून चालू बाबींशीं त्यांची पूर्ण सहानुभूति असल्याचें मला स्वतःला ठाऊक आहे. याकरतां त्यांच्याइतक्या योग्यतेचा दुसरा कोणीहि मनुष्य या जागीं काम करण्यास मला आढळत नाहीं.”

जमिनदार व शेतकरी यांच्यामधील न्यायाचा कांटा आपणाकडून होईल तितका समतोल राखावा; अशी टॉलस्टॉय यांची इच्छा होती; पण रेखीव व पद्धतशीर काम करण्याची संवय टॉलस्टॉय यांस कधींच नसल्यामुळे कित्येक वेळां विलक्षण घांटाळे मात्र उपास्थित होत.

आपल्या कामाचा जो पहिलाच रिपोर्ट त्यांनीं सरकाराकडे पाठविला, त्यांत ‘तडजोड झालेल्या शेतकऱ्यांचीं नांवां खालीं दिलीं आहेत’ असा शेरालिहिलेला होता; पण त्या रिपोर्टाच्या अखेरीस एकहि नांव नव्हतें. तो रिपोर्ट पुन्हां वाचून पाहिल्याशिवाय त्यांनीं त्यावर सही केली होती.

शेतकरीवर्ग अशिक्षित असल्यामुळे पुष्कळ प्रसंगीं त्यांची समजूत घालणें फार कठिण पडे. एके वेळीं टॉलस्टॉय यांजकडे तीन शेतकरी आले असतां त्यांजमध्ये पुढील संवाद झाला.

‘गड्यानो, तुम्हांला काय पाहिजे?’

अमुक एक जमिनीचा तुकडा पाहिजे, असें ते म्हणाले, तेव्हां टॉलस्टॉय यांनीं उत्तर दिलें. ‘मला तसें करणें शक्य नाहीं.’ त्यांत तुमच्या जमिनदाराचें फारच नुकसान होतें. यावर शेतकरी म्हणाले, ‘माबाप, तुम्ही मनांत आणलें, तर सारें होईल!’ टॉलस्टॉय यांनीं पुन्हां नकारार्थी जवाब दिला व त्यांची समजूत घालण्याचा यत्न ते करूं लागले. तथापि त्या शेतकऱ्यांचें समाधान कांहीं केल्या होईना आणि ‘तुम्ही केल्यास सारें होईल,’ हें त्यांचें बोलणें संपेना. तेव्हां आपल्या कारकुनाकडे वळून

टॉलस्टॉय म्हणाले, 'इकडचा डोंगर तिकडेसुद्धां ठेवतां येईल; पण या शेतकऱ्यांची समजूत कांहीं पटणार नाही.' अशा रीतीने शेतकरी लोक टॉलस्टॉय यांस पुष्कळ त्रास देत; तथापि त्यांनीं एकाहि शेतकऱ्याला कठोर शब्दानें दुखाविलें नाही.

शेतकरीवर्ग बोलूनचालून अशिक्षित. यामुळें त्यांची समजूत न पटणें यांत मोठेंसें आश्चर्य नाही; पण सुशिक्षित जमीनदारवर्ग शेतकऱ्यांपेक्षांहि कित्येक वेळां अधिक वेड पांघरीत. टॉलस्टॉय यांस पुष्कळ धमकीचीं पत्रें त्यांजकडून येत. त्यांजविरुद्ध कागाळ्यांनीं भरलेलीं कित्येक पत्रें जमिनदारांनीं सरकारांत रवाना केलीं होती आणि एका गृहस्थानें तर त्यांना द्वंद्वाससुद्धां पाचारण केलें. कित्येक जमीनदारांनीं सरकारी हुकुमास धाव्यावर बसवून आपल्या शेतकऱ्यांची मुक्तताहि केली नव्हती.

अशा रीतीनें सुमारे एक वर्ष या जाग्यावर काम केल्यानंतर टॉलस्टॉय यांनीं सरकाराकडे केलेल्या रिपोर्टांत पुढील मजकूर आहे.

“ माझ्या निकालाविरुद्ध पुष्कळ तक्रारी होतात; पण त्या साऱ्या बेकायदेशीर आहेत. कित्येक वेळां वरचे अधिकारी कायद्याचें धोरण न सांभाळतां माझा निकाल फिरवितात. मध्यस्थाचा निकाल अशा रीतीनें वारंवार फिरविला गेला, तर शेतकरी आणि जमीनदार या दोघांचाहि विश्वास त्याच्यावर रहात नाही. याफरतां माझे जे निकाल वरच्या अधिकाऱ्यांनीं फिरविले आहेत; त्यांची रीतसर चवकशी सरकारांतून व्हावी, अशी मी विनंति करतो. या गोष्टीचा निकाल लागेपर्यंत या कामावर यापुढें राहणें मला योग्य दिसत नाही.”

वरील अर्ज गेल्यानंतर सुमारे एक महिन्यानें या जागीं टॉलस्टॉय पुनः रुजू झाले; पण थोडे दिवस काम केल्यानंतर प्रकृतीच्या नादुरुस्तीच्या सबबीवर इ. स. १८६२ च्या मे महिन्याच्या अखेरीस या जागेचा त्यांनीं पुन्हां राजीनामा दिला आणि तो मंजूरहि झाला.

सरकारी नोकरीसंबंधीं या वेळीं जो अनुभव त्यांस आला, त्यामुळें सरकारच्या एकंदर शासनपद्धतीबद्दल त्यांचें मत बरेंच प्रतिकूल झालें. सरकारी कायद्यांसंबंधीं त्यांनीं लिहिलेल्या एका लेखांत पुढील मजकूर आहे.

कॉट...११

“ मध्यस्थाचें काम करीत असतां सरकारकडे ज्या तक्रारी मीं केल्या, त्या सान्या फुकट गेल्या, या गोष्टीची जाणीव माझ्या मनांत शिळक राहून सरकारच्या एकंदर मुलकी कारभारासंबंधीं मला विषाद वाटल्यावांचून राहिला नाहीं. शिस्त, लोककल्याण, न्याय इत्यादि तत्वांच्या नांवानें वाटेर तसा धुडगूस घालून मुलकीखातें हीं तत्वे पायाखालीं तुडवीत आहे, असें मला दिसून आलें. ‘वळी तो कान पिळी’ हा न्याय जगांत उघड दिसत असतो. असल्या अनिष्ट प्रकाराला आळा घालवा म्हणून सरकारें जन्म पावतात; पण अखेरीस गरिबांना पिळून श्रीमन्तांची भर करण्यांत तीं आपलें सामर्थ्य खर्ची घालतात.”

टॉलस्टॉय यांचें हें मत निश्चितार्थानें खरें आहे कीं नाहीं, याचा ऊहापोह करण्याचें आपणास कारण नाहीं. मुद्दा इतकाच कीं, टॉलस्टॉय हे सत्याचे आणि तत्वांचे भोक्ते असल्यामुळें देवाण-घेवाण हें ज्या व्यवहाराचें तत्व आहे, त्या व्यवहाराशीं त्यांचें पटणें शक्यच नव्हतें. व्यवहाराचें लक्ष परोक्ष तत्वाकडे नसतें. आली वेळ कशी निभावे, इतकेंच व्यवहाराचें पाहणें असतें. धीर, शांति आणि प्रसंगीं नरो वा कुंजरो वा करण्याचेंहि चातुर्य व्यावहारिक मनुष्याच्या अंगीं अवश्य असावयास पाहिजे. सत्यभक्तांला व्यवहार समजत नाहीं, असें नाहीं; पण सत्याशीं फारकत होण्यापेक्षां व्यवहार सुटलेला त्यांस पुरवतो. लोकांनीं आपणास व्यवहारशून्य म्हटलें तरी त्याची पर्वा ते करीत नाहींत. टॉलस्टॉय हे स्वतः सत्यभक्त आणि बुद्धिमान् असल्यामुळें ते सरकारी वरिष्ठांच्या आहारीं जाणें शक्य नव्हतें. ते परक्याच्या ओंजळीनें पाणी पिण्यासारखे नव्हते. अशा स्थितींत या सरकारी कामाचा राजीनामा त्यांनीं दिला, हें रास्तच होतें. लोकांच्या मुंगीच्या पावलांनीं चालून लोकांची व स्वतःची सुधारणा करण्यापेक्षां लोकांचा संबंध तोडून टाकून स्वतः सत्यमार्गाकडे पक्षाप्रमाणें भरारी मारणें त्यांना अधिक श्रेयस्कर वाटे.

या वेळीं टॉलस्टॉय यांस करमणुकीचें एकच साधन होतें. ते वारंवार शिकारीस जात असत आणि कित्येक वेळां दिवसांचे दिवस ते अरण्यांत काढीत.

सरकारी मध्यस्थाच्या जागेवर असतां टॉलस्टॉय यांनीं आणखीहि एक काम हातीं घेतलें होतें. वठलेल्या झाडाला, पाणी घालण्यांत ज्याप्रमाणें तात्पर्य नाही, त्याचप्रमाणें वयोवृद्ध झालेल्या मनुष्याला शिक्षण देऊन नवें वळण लावणें शक्य नाही, असें टॉलस्टॉय यांचें मत होतें. या करतांच शेतकऱ्यांचीं कोंवळीं मुलें हातीं धरून त्यांना शिक्षण द्यावें, या हेतूनें इ. स. १८६१-६२ च्या दरम्यान यासनाया येथें त्यांनीं एक लहानशी शाळा सुरू केली. आजूबाजूच्या खेड्यांतलीं कांहीं मुलेंहि या शाळेंत येऊं लागलीं.

टॉलस्टॉय यांनीं युरोपांत प्रवास केला, त्यांत त्यांचा एकच हेतु होता. युरोपांत मुलांस शिक्षण कोणत्या प्रकारें देतात, हेंच त्यांस पहावयाचें होतें. युरोपांतून परत आल्यानंतर यासनाया येथें त्यांनीं स्वतः एक शाळा सुरू केली व इतर अकरा ठिकाणच्या कांहीं मंडळींस भर देऊन तितक्या ठिकाणीं त्यांनीं नव्या शाळा स्थापन करविल्या. या सर्व शाळांना टॉलस्टॉय यांची थोड्याबहुत प्रमाणानें मदत होत असे. याच वेळीं यासनाया पालियाना या नांवाचें एक मासिक त्यांनीं सुरू केलें. या मासिकांत टॉलस्टॉय यांचे शिक्षणविषयक विचार प्रसिद्ध होत असत. त्याचप्रमाणें शिक्षणदृष्टीनें यासनायाची त्यांची शाळा कशी चालते, याचेंहि वर्णन ते त्यांत देत असत.

यासनायाच्या शाळेंत टॉलस्टॉय यांनीं केलेल्या उद्योगांत त्यांच्या एकंदर मनःस्थितीचें चित्र स्पष्टपणें दिसून येतें. त्यांचे गुण आणि त्यांचे दोष या दोहोंचीहि छाया या कार्यांत दिसते. कोणतेंहि कार्य हातीं घेतलें म्हणजे त्यासंबंधींच्या त्यांच्या उत्साहाला इतकी भरती येई कीं, त्या कार्या-पुढें बाकीचें जग ते विसरून जात. स्वतःच्या मार्गासंबंधीं त्यांची स्वतःची इतकी खात्री असे कीं, हाच मार्ग बरोबर असून बाकीचें सारें जग आज-पर्यंत चुकत आलें आहे, असें त्यांना वाटे. शेकडों लोकांना; शेकडों वर्षांच्या अवधींत जें कार्य करतां आलें नाही, तें आपण हातोहात करून दाखवूं अशी घमंड ते बाळगीत. टॉलस्टॉय यांचे सारे उद्योग पूर्णपणें सिद्धीस गेले नसतील, आणि पुष्कळ प्रसंगीं त्यांनीं चुकाहि केल्या अस-

तील, तथापि दांडगा उत्साह आणि अंगीकृत कार्याची अव्यभिचारी भाक्ती या दोन गुणांमुळे त्यांनीं मोठमोठीं कार्ये पार पाडलीं आहेत, यांत मात्र शंका नाही. टॉलस्टॉय यांचे शिक्षणविषयक विचार त्यांच्या मासिकांत प्रसिद्ध होत. हे विचार त्या वेळीं जरी परिपक्वदशेस पोहोचलेले नव्हते; तरी त्यांतील कांहीं विचार फार मननीय होते.

शिक्षण म्हणजे काय ? या प्रश्नाचा विचार करित असतां टॉलस्टॉय म्हणतात, “सृष्टींत जी असमता दिसते, ती सोडून टाकण्याची इच्छा मानव जातींत आहे. या इच्छेला अनुसरून जें मानसिक कार्य मनुष्य करतो, तें शिक्षण ! या मानसिक कार्याचें अखेरचें साध्य ज्ञानसंपादन हें होय. याकरतां प्रत्येक शिक्षकानें हें तत्त्व लक्षांत बाळगून आपल्या शिक्षणाची दिशा ठरविली पाहिजे. गणिताच्या शिक्षकानें मुलांस शिक्षण देतांना गणिताच्या मूलभूततत्त्वांची मांडणी मुलांना साहजिक रीतीनें करतां येईल, अशा रीतीनें त्यांस शिकविलें पाहिजे. परकी भाषा, पदार्थ-विज्ञान अथवा तत्त्वज्ञान या साऱ्या विषयांस हाच नियम लागू आहे. मुलांना स्वतः विचार करावयास लावून त्यांची विचारशक्ति जागृत करणें इतकेंच शिक्षकाचें कार्य आहे. अध्याकच्च्या भाराभर गोष्टी मुलांच्या डोक्यांत कोंवणें हें त्याचें काम नव्हे. शिष्याला आपल्या बरोबरीचा करून सोडणें, हें शिक्षकाचें ध्येय असलें पाहिजे. ज्या शिक्षणपद्धतीनें हें कार्य लवकर आणि चांगलें होईल, ती पद्धति अर्थातच चांगली असून त्याच्या उलट पद्धति त्याज्य आहेत, हें सांगणें नकोच. साहित्यालाहि हाच नियम लागू आहे. आपल्या मनांतले सारे विचार जो ग्रंथकार वाचकाच्या गळीं ताबडतोब उतरवितो, तो ग्रंथकार उत्तम होय.”

ज्ञानाच्या बाबतींत आपण सर्वांनीं सारखें व्हावें, ही मनुष्यमात्राची इच्छा आहे. आपणाहून दुसऱ्या एकाद्यानें अधिक शहाणें असावें, ही गोष्ट त्याला स्वभावतःच आवडत नाही. यामुळे सदोदित ज्ञानसंपादन करून लोकांच्या बरोबरीचें आपण व्हावें, अशी त्याची खटपट नेहमीं सुरू असते. मनुष्यस्वभावाचें हें रहस्य ओळखून शिक्षकानें आपली शिक्षण-पद्धति निश्चित केली पाहिजे. ज्ञानांत समता आणण्यासाठीं स्वतःचें ज्ञान

विसरून त्यानें शिष्याच्या बरोबरीचें होण्याचा प्रयत्न न करतां शिष्याला आपल्या बरोबरीचा करावयाचा आहे, हें त्यानें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. सांप्रतच्या शिक्षणपद्धतींत या तत्त्वाचा मागमूसहि लागत नसून अगदीं भलत्याच पायावर तिची उभारणी झाली आहे.”

“ सांप्रतचीं चालू तत्त्वे अशीं:—(१) मुलगा शिकतो, तो मार चुकविण्यासाठीं. हें तत्त्व सर्वत्र आढळून येणारें आहे; (२) शिकावयाचें तें बाक्षिसें मिळविण्यासाठीं; (३) शिकावयाचें तें लोकांशीं चढाओढ करून त्यांच्यावर जाण्यासाठीं; (४) शिकावयाचें तें जगांत आपला चरितार्थ इतरांपेक्षां चांगला चालवा म्हणून.”

“ आपल्या मुलाच्या अंगी असलेल्या नैसर्गिक गुणांची वाढ व्हावी, या उद्देशानें हल्लींचीं कोणतींहि आईबापे आपल्या मुलांना शाळेंत पाठवीत नाहींत. हल्लींच्या शाळा म्हणजे निरनिराळ्या आकारांच्या व वळणांच्या मानवी ओंडक्यांस हडसून खडसून एका उंचीचे, मोजमापाचे व वळणाचे पुतळे बनविणारीं यंत्रें होत, आणि आपल्या मुलांनंहि आपलें वैशिष्ट्य विसरून जाऊन सामान्यांच्या वळणाप्रमाणें वळण घ्यावें इतकीच आईबापांचीहि इच्छा असते. अशा रीतीनें सर्व माणसें एका सांचांत ओतून पाहणारें शिक्षण निरर्थक, बेकायदेशीर आणि अशक्य कोटींतलें आहे.”

शाळांतून होणाऱ्या परीक्षांत शिक्षकांचा अरेरावीपणा दिसून येतो; आणि शिष्यांच्या ठिकाणीं फसवेगिरीची बुद्धि उत्पन्न होते. अशा स्थितींत मुलांच्या ठिकाणची ज्ञानलालसा लवकर वाढीस कशी लागेल, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. प्रत्येक मुलांत आणि मोठ्या मनुष्यांतहि ग्राहकशक्ति, स्वभावतःच असते. ही ग्राहकशक्ति जागी असते, तेव्हांच ती ज्ञानसंपादन करते. मुलें हंसतखेळत असतात आणि आनंदांत असतात, त्याच वेळीं त्यांची ग्राहकशक्ति जागृत असते. याकरतां मुलांचें हंसणेंखेळणें, त्यांची आनंदीवृत्ति—अशा प्रसंगीं त्यांनीं केलेला अडदांडपणाहि—शिस्तीच्या नांवाखालीं मोडून टाकणें, ही अत्यंत भयंकर घोडचूक आहे.”

“ विद्यार्थ्यांच्या मनाची स्थिति उत्तम प्रतीची असणें, हें शिक्षणाच्या

फलद्रूपतेचें पहिलें बीज होय. त्याचें मन दडपलेलें, खिन्न अथवा उदासीन असेल, तर कोणत्याहि ज्ञानाचें ग्रहण तो करूं शकणार नाहीं. त्याचें मन अगदीं मोकळ्या स्थितींत असेल, तरच तुमच्या शिक्षणाला उत्तम फळें येतील. मुलाची शिकण्याची इच्छा नसतां, अथवा एकाद्या विषयाकडे त्याची प्रवृत्ति नसतां, त्याजवर शिक्षण लादणें, हा निव्वळ जुलूम होय.”

“एकाच मुलाचें निरीक्षण निरनिराळ्या जागीं आणि निरनिराळ्या काळीं आपण केलें, तर काय दिसून येईल ? एकच मुलगा घरीं असतां आणि शाळेंत असतां कसा दिसतो ? घरीं असतां मोकळ्या मनानें तो नाना प्रकारचे प्रश्न विचारतो. त्याची जिज्ञासा पूर्ण जागृत असते. मनांतल्या विचारास पूर्ण मोकळेपणानें तो तोंडावाहेर वावरूं देतो, त्याच्या मुद्रेवर बालहास्य आणि डोळ्यांत तेज चमकत असतें. प्रत्येक गोष्टीची माहिती आपणास पाहिजे, असें तो स्पष्ट दाखवित असतो आणि ही माहिती मिळविणें, यांतच आपलें सारें सुख गुंतलें आहे, असें तो आपल्या वर्तणुकीनें दाखवित असतो. आतां हाच मुलगा शाळेंत असतां कसा दिसतो, पहा ! तेथें त्याच्याकडे पाहतांच हा कोणी थकला भागलेला प्राणी आहे, असें तुमच्या मनांत येईल. त्याच्या चेहऱ्यावर भीतीचें ठाणें दिसून येईल. स्वतःच्या ओंठांनीं दुसऱ्या कोणाचे शब्द आणि दुसऱ्या कोणाचे विचार तो कसा तरी बडबडत आहे, असें आढळून येईल. हे विचार बडबडून संपले म्हणजे ‘सुटलों एकदांचा’ असेंच त्यास वाटत असावें, असें त्याच्या मुद्रेवरून दिसून येईल. आपण काय बडबडतो, इकडे त्याचें लक्ष नसतें; पण आपण बडबडलों नाहीं, तर मार वसेल, एवढ्याच भीतीनें तो बडबडतो. गोगलगाईच्या शिंगाला स्पर्श करतांच ती जशी पाठीवरल्या घरांत आकुंचन पावूं लागते आणि भीतीपासून स्वतःचा बचाव करून घेते, त्याच प्रमाणें सदोदित आकुंचन पावण्याची त्याची इच्छा त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट उमटलेली असते. एकाच मुलाचीं हीं दोन चित्रें पाहिल्यानंतर त्यांतील कोणती स्थिति शिक्षणाला अधिक योग्य आहे, व कोणत्या मुलाची वाढ अधिक ज्ञपाश्र्यानें होईल, याचा विचार करण्याचें प्रयोजनच

उरत नाही. पुष्कळ वर्षे ही शाळेंतली स्थिति जीं मुलें अनुभवितात, तिचे परिणाम मुलांच्या उत्तरवयांतहि स्पष्ट दिसत असतात. अशा मुलांची कल्पनाशक्ति नष्ट झालेली असते. त्यांच्यांत स्वयमेवपणा दिसत नाही. त्यांच्यातील विचारशक्ति नष्ट झालेली असते आणि स्वतः कोणताहि विचार केल्याशिवाय अथवा स्वतःच्या कल्पनावारूवर आरूढ झाल्याशिवाय परक्यांचे विचार सारा जन्म तीं बडबडत असतात.”

“सांप्रतच्या शिक्षण पद्धतीमुळे मुलांची मानसिक वाढ अशा रीतीने खुंटली म्हणजे पुष्कळ वेळां एक चमत्कारिक देखावा नजरेस येत असतो. तो हा कीं, एकाद्या वर्गांतला अत्यंत मूर्ख मुलगा पहिल्या नवरावर दिसून अत्यंत हुषार मुलगा सर्वांच्या शेवटीं दिसतो.”

“सांगण्याचा मुख्य मुद्दा इतकाच कीं, ज्या वेळीं मुलांच्या मनावर बाह्य दाब कोणताहि नसतां, त्यांचीं मनें अगदीं मोकळीं असतात, त्याच वेळीं त्यांची ग्राहकशक्ति पूर्ण भरांत असते. ज्ञानसंपादन कसें करावें, हें त्याच वेळीं त्याला समजत असतें. या करतां शिक्षणाची पद्धति अगदीं ठरीव अथवा रेखीव असतां उपयोगी नाही. ती पद्धति नेहमीं प्रयोगावस्थेंत असली पाहिजे. अनुभव येत जाईल, तसतशी ती बदलत गेली पाहिजे आणि तिचा मूळ पाया मुलांची मोकळी वृत्ति हा असला पाहिजे. मुलांनीं आपले हुकूम अक्षरशः पाळावेत, अथवा त्यांनीं कोणतीहि गडबड करूं नये, या करतां कडक नियम करून त्यांची अम्मलबजावणी केल्यानें शाळा-गृह म्हणजे मुलांच्या छळाची एक जागा होऊन वसतें. आणि अशा स्थितींत त्यांची बुद्धि मंदावण्याच्या मार्गास लागते.”

“जर्मनींतल्या प्राथमिक शाळांतून शिकून बाहेर पडलेल्या शेंकडा नव्वद मुलांत शाळेचा इतका तिटकारा उत्पन्न झालेला असतो कीं, तिचें नाव काढतांच त्यांचें पित्त उठतें. याचें कारण शाळेंतल्या स्थितीचा त्यांचा कटु अनुभव हेंच होय. अगदीं हलक्या वर्गांतले लिहिण्यावाचण्यास शिकलेले लोक कोणतीं पुस्तके वाचीत असतात, हें पाहिलें म्हणजे माझ्या म्हणण्याचें प्रत्यंतर पटेल. केवळ रशियांतच नव्हे तर साऱ्या युरोपभर जी शिक्षणपद्धति सध्यां प्रचलित आहे तिचें सूक्ष्म निरीक्षण ज्यांनीं केलें असेल,

त्यांच्या लक्षांत महत्त्वाचा एक मुद्दा आल्यावांचून राहिला नसेल. तो मुद्दा हा की, सामान्य प्रतीच्या लोकांत जें ज्ञान आढळून येतें, तें त्यांच्या शाळेंतील शिक्षणाचें फळ नसून तें त्यांनीं आलाहिदा पैदा केलेलें असतें. आणि जीं मूळभूत तत्त्वं हे लोक शाळेंत शिकतात, तीं त्यांच्या व्यवहारांत कोठेंहि दिसत नाहींत.”

“ सांप्रतच्या शाळांची रचना पाहिली, तर ती मुलांच्या सोयी लक्षांत घेऊन केलेली नसून शिक्षकांच्या सोयीसाठीं केलेली असते, असें दिसून येईल. मुलांना बोलण्यास पुष्कळ हवें. त्यांना निश्चल बसणें आवडत नाहीं. त्यांची आनंदी वृत्ति सदोदित बाहेर पडूं पहात असते. वास्तविक पाहतां शिक्षण फलद्रूप व्हावयास ही त्यांची वृत्ति अनुकूल असते, इतकेंच नव्हे तर ती अत्यंत आवश्यकहि असते; पण मुलांचें हें वागणें शिक्षकांना सोई-स्कर नसतें. यामुळें त्यांच्या सोयीसाठीं सांप्रतच्या तुरुंगवजा शाळा निर्माण झाल्या आहेत. शिक्षकानें प्रश्न करवा मुलानें यंत्रासारखें उत्तर बडबडावें आणि हातपाय जोडून लांकडाच्या ठोकळ्यासारखें बसावें, हें सध्यांच्या शाळेचें वर्णन आहे. सांप्रतच्या पद्धतींत मुलांसाठीं शिक्षक नसून शिक्षकां-साठीं मुलें निर्माण झालीं असतात.”

“ कोणत्याहि पदार्थाबद्दल आपणास माहिती मिळविणें असेल, तर त्या पदार्थाचा अभ्यास केल्यावांचून ती मिळणें शक्य नाहीं. शिक्षण-पद्धतीचा विचार कर्तव्य असतां तिचें प्रधान अंग मूल हें असल्यामुळें मुलांच्या मानसिक अवस्थेचा अभ्यास करणें अत्यंत अवश्य आहे; पण सांप्रतच्या घमंडानंदन शिक्षकांस या गोष्टीचें भानहि नसतें. स्वतःला पसंत वाटेल, त्याच मार्गानें ते शिक्षण देतात आणि अशा शिक्षणाचा उपयोग होत नाहीं, असें दिसून आलें, तर आपला मार्ग न बदलतां मुलांचा स्वभाव बदलण्याची धडपड ते करतात. हे त्यांचे प्रयोग सालोसाल चालू राहतात आणि शाळागृहें म्हणजे स्वभाव बदलण्याच्या प्रयोग-शाळा बनतात.”

“ आतां ब्रीडिंग-शाळांबद्दल विचार करतां त्यांसंबंधींहि माझे मत फारसें अनुकूल नाहीं. मुलांना घरीं जें सुख लागतें त्याचें कारण आईची

काळजी आणि सान्या कुटुंबाचें प्रेम हें होय. चांगलें अन्न, स्वच्छ पाणी आणि टापटिपीची व्यवस्था हीं एकंदर कुटुंबाच्या आणि विशेषतः आईच्या दक्षतेमुळें मुलांस प्राप्त होत असतात. मुलांच्या संबंधीं कोणत्याहि आईनें कधीं कामचुकावूपणा केला, अथवा त्यांच्या खाण्यापिण्याची काळजी घेतली नाही, असें सहसा होत नाहीं. जितकी काळजी व टापटीप हीं अधिक, तितकें मुलांस सुख अधिक आणि याच्या उलट जेथें कामचुकावूपणा अधिक तेथें सुख कमी. ही गोष्ट मोठीशी लक्षांत घेण्यासारखी नाही, असें कोणास वाटेल; पण आलेक्झांडरच्या इतिहासापेक्षां, फ्रेंच भाषेच्या ज्ञानापेक्षां; शिक्षणदृष्ट्या या बारीकसारीक दिसणाऱ्या गोष्टी अधिक महत्त्वाच्या आहेत. बोरडिंग-शाळांत या बारीक गोष्टींवर कितपत लक्ष पुरविलें जातें, हें सूक्ष्म अवलोकनानेंच समजण्यासारखें आहे. तेथले नोकर-चाकर घालून दिलेल्या ओळीनें चालत असतात. त्यांत कांहीं बरावाईट फरक करावा, असें त्यांच्या चित्तांत कधींच येत नाहीं. यामुळें ते ठेवतील ती स्वच्छता आणि घालतील तें अन्न, असाच प्रकार बहुधा आढळण्यांत येतो. ठरीव यादीप्रमाणें पदार्थांची पाकसिद्धी झाली, कीं, त्यांचें काम संपलें. मग त्यांत कांहीं पदार्थ कच्चे आहेत कीं कांहीं करपलेले आहेत, याचा विचार कोणीहि करीत नाहीं.”

“सांप्रतच्या शिक्षणपद्धतीचा एकंदरीनें विचार करतां ती एकाच दुष्ट तत्त्वावर चाललेली दिसते. हजारों मुलांना वळण देण्याचा हक्क एका मनुष्यास अथवा एका मनुष्यसंघास सोंपविलेला असतो. या दृष्टीनें सान्या शाळा, बोरडिंग-शाळा अथवा विश्वविद्यालये, हीं सारीं एकाच किंमतीचीं होत.”

“मूल जन्माला आलें कीं, त्याच्या शिक्षणाला सुरुवात होते. घरीं जो प्रत्यक्ष व्यवहार तें पहात असतें, त्यांतहि त्याचें शिकणें चालू असतें. अशा प्रत्यक्ष शिक्षणांतून मुलांच्या आयुष्यांतले रोजचे पांचसहा तास वजा करून त्याला एकेजार्गी डांबून ठेवण्याचें कार्य हल्लींच्या शाळा करीत असतात. मनुष्याच्या आयुष्यांतील हा काळ अत्यंत महत्त्वाचा आहे; पण हल्लींच्या शिक्षणपद्धतीची तृप्ति एवढ्यानेंहि झालेली दिसत नाही. तीन

तीन वर्षांच्या मुलांकरतां हि शाळा निघूं पहात आहेत. आतां तान्ह्या मुलाला वाफेच्या इंजिनच्या सहाय्यानें दूध पाजून त्याबरोबर शिक्षणहि देण्याची एकादि शाळा निघाली नाही, तर तें मोठें भाग्य समजलें पाहिजे. हल्लींच्या शाळांत कांहीं उणीवा आहेत, असें कांहीं लोकांस वाटूं लागलें आहे. पण हल्लींच्या शाळा शुद्ध विपारी आहेत, अशी माझी पक्की खात्री झाली आहे.”

“कोणाहि एका व्यक्तीला अथवा व्यक्तींच्या समुदायाला स्वतःच्या इच्छेस येईल तो विषय दुसऱ्या कोणावर लादण्याचा अधिकार कसा पोहोचतो, हेंच मला समजत नाही. एकाद्या मुलाला एकादा विषय आवडत नसला, अथवा तो त्याच्या पचनीं पडण्यासारखा नसला, तर तो त्याच्या डोक्यांत वळेंच कोंवण्याचा अधिकार शिक्षकाला काय आहे? आम्हीं अमक्या प्रकारें शिकविणार अथवा अमक्या प्रकारें शिकविणार नाही, असें म्हणण्यास सांप्रतच्या शाळांना आधार काय?”

“मुलांची खुपी असो कीं नसो, त्यांच्यावर वाटेल त्या विषयाचें ज्ञान लादावयाचें हा अधिकार आम्हांस कसें प्राप्त झाला आणि लोकहि आंधळ्यासारखे तो कसा कवूल करतात, हेंच मला समजत नाही. असा अधिकार प्राप्त होण्याजोगें कांहीं वरिष्ठ प्रतीचें ज्ञान आम्हांस प्राप्त झालें आहे काय? ही स्थिति जुन्या काळाला एक वेळ शोभण्यासारखी होती. बायबल ईश्वरप्रणित आहे, असा समज ज्या काळीं होता, त्या काळीं त्याचा अभ्यास केलाच पाहिजे, असें अधिकारानें सांगणारे लोक निर्माण व्हावेत, यांत नवल नाही; पण ज्या काळीं असल्या हटवादी तत्वांवर कोणाचाहि विश्वास बसत नाही, आणि ज्या काळीं स्वतःच्या मर्जाप्रमाणें चालण्याचें सामर्थ्य मिळालें आहे, अशा सांप्रतच्या नव्या मन्वंतरांत ही पूर्वीची हटवादी शिक्षणपद्धति जिवंत कशी राहिली, याचेंच मला मोठें नवल वाटतें. ‘मनुष्याला आत्मा आहे, आणि गायीला नाही,’ या वाक्याचें विवरण एका वर्गांत चाललें असतां शेजारच्याच वर्गांत ‘सर्वें सेंद्रिय प्राण्यांची रचना एकाच तत्वावर झाली आहे,’ असा घोष चालू असतो. अमुक एक गोष्ट निश्चितपणें खरी आहे, अशी श्रद्धा सांप्रतच्या

एकाहि शिक्षकाला नसते. कारण नव्यां शोधिनीं जुने सिद्धांत उलथून पडत असतात, हें तो प्रत्यक्ष पहात असतो. अशा स्थितींतहि तो आपला हटवादीपणाचा मार्ग मात्र बदलीत नाही. पुढें पाऊल टाकणें चांगलें आणि मार्ग पाऊल पडणें वाईट, असें जो तो म्हणतो; पण या संस्कृति-विकृतीचीं मूलतत्त्वे काय आहेत, याचा विचार कोणीच करीत नाही.”

“बायबलचा अभ्यास करावयाचा तर धर्माधिकार्यांच्या सटीक आवृत्त्या बाजूस ठेवून मूळ ग्रंथ ज्याचा त्यानें वाचावा, असें लूथरचें म्हणणें आहे. सृष्टीचा अभ्यास करावयाचा तर खुद्द सृष्टीशीं परिचय करूनच तो करावा, असें वेकन म्हणतो. जीवनशास्त्राच्या अभ्यासांत पूर्वानुभव निरूपयोगी आहे, असें रूसोचें म्हणणें आहे. नवा पंडित येतो, तो जुन्यांचे सिद्धांत नामशेष करून टाकतो, यामुळें पूर्वींच्या सशास्त्र गोष्टी आज अशास्त्र ठरतात. अशा स्थितींत शिक्षणाची पद्धति मात्र पूर्वींसारखीच चालू रहावी, हें योग्य आहे काय ? ”

“आईवापांचा मूर्खपणा, मुलांस शेतकामास लावण्याची त्यांची घाई, आणि खेड्यांतील उडाणटप्पूपाणाचा जीवितक्रम या गोष्टींनीं शिक्षणास व्यत्यय येतो असा आक्षेप नेहमीं ऐकूं येत असतो. अहंमन्य पंडितांनीं लावून दिलेल्या शिक्षणपद्धतींत वरील कारणांमुळें व्यत्यय येत असेल हें खरें; तथापि वर सांगितलेली परिस्थिति खऱ्या शिक्षणास प्रतिकूल नसून ती अनुकूलच आहे, हें आतां आपल्या लक्षांत यावयाला पाहिजे. घरांत आणि बाहेर मुलें वावरत असतां अनेक प्रश्न त्यांच्या मनांत येतात आणि त्यांचीं उत्तरे देऊन त्यांची समजूत पटविणें हेंच शाळांचें पहिलें काम होय. घरच्या सामान्य जीवितक्रमांत जे प्रश्न उद्भवतात त्यांचीं उत्तरे शाळांनीं न दिलीं, तर त्यांच्या अस्तित्वाचें प्रयोजन तरी काय ? मानवी जीवितासंबंधीं मुलांच्या मनांत नवे प्रश्न उत्पन्न करून त्यांसंबंधीं त्यांची कुतूहलबुद्धि जागृत करणें, हें शाळांचें कर्तव्य होय. हें कर्तव्य त्या करीत नाहींत. एवढेंच नव्हे, तर मुलांस आपोआप सुचणाऱ्या प्रश्नांचीं उत्तरेहि त्या देत नाहींत. मुलानें शाळेंत तोंडच उघडूं नये अशासाठीं सांप्रतच्या शाळा पोलिशी नियम करीत असतात. क्षणभर बाहेर जाण्याचें कारण मुलाला

पडलें, तर त्यानें तोंड न उघडतां एक बोट मात्र पुढें करावें. मुलानें प्रश्न विचारतांच शांतीचा भंग होतो आणि मास्तरसाहेबांचें पित्त खवळतें.”

“ काय शिकवावें आणि कसें शिकवावें, हे दोनच मुद्दे, या बाबींत अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. प्राचीनकाळीं धर्म आणि शिक्षण यांची पक्की गांठ बांधलेली असल्यामुळें शिक्षण म्हणजे वायबलाचा अभ्यास एवढाच अर्थ त्या काळीं समजला जात होता. यामुळें त्याकाळीं काय शिकवावें आणि कसें शिकवावें हा प्रश्न उपस्थित होण्याचा संभवच नव्हता. मुसलमानी देशांत धर्म आणि शिक्षण यांची गांठ अद्यापीहि तुटलेली नाही. शिकणें म्हणजे कुराण पढणें आणि त्या करतां आरबी भाषेचा अभ्यास करणें. धर्म आणि शिक्षण यांची ही सांगड युरोपांत हळू हळू फुटून जाऊन आतां त्यांचा संबंध परस्परांशीं कोणत्याहि प्रकारें उरलेला नाही. अशा स्थितींत काय शिकवावें आणि कसें शिकवावें, हे प्रश्न आपल्यापुढें मूर्तिमंत आले असून त्यांचीं उत्तरे दिल्यावांचून आपणास गत्यंतर नाही. या प्रश्नांचीं समाधानकारक उत्तरे कोणत्याहि पंडितांनीं अथवा तज्ज्ञांनीं आजवर दिलेलीं नाहींत. उच्च प्रतींच्या शाळांत प्राचीन विद्यांचा अभ्यास करावा, असें कित्येक म्हणतात, तर अर्वाचिन भौतिकशास्त्रें तेंथें शिकवावीं असें दुसरे सांगतात. प्राथमिक शिक्षणांतहि अशीच स्थिति आहे. अशा स्थितींत मुलांच्या अथवा त्यांच्या आईबापांच्या गरजा भागविणारें शिक्षण त्यांना देणें व तें त्यांच्या सोयीप्रमाणें देणें हेंच शाळांचें कर्तव्य आहे.”

“ आतां शिकवावें कसें ? या प्रश्नाचाहि विचार करणें अवश्य आहे. गुरु आणि शिष्य यांच्यांत समाधानकारक संबंध निर्माण होईल, अशी शिक्षणपद्धति इष्ट आहे, हें कोणीहि नाकबूल करणार नाही. गुरु आणि शिष्य यांच्यांतील संबंध जुलुमाचा नसून तो साहजिक प्रेमाचा असला पाहिजे. सांप्रतच्या शिक्षणपद्धतींत गुरुशिष्यसंबंध कसा असतो, हें जोखण्याचा तराजू हाच होय. ज्या पद्धतींत मुलांवर जुलूम अधिक ती पद्धति तितक्या प्रमाणानें अधिक वाईट. आणि जींत जुलुमाचें प्रमाण कमी ती पद्धति त्या मानानें अधिक चांगली. हा सिद्धांत इतका उघड आहे कीं,

तो सिद्ध करित बसण्याचेंहि प्रयोजन नाहीं. शरिराच्या वाढीसाठीं अन्न लागतें, औषधपाणी लागतें आणि व्यायामहि लागतो; पण ज्या अन्नामुळें, औषधामुळें अथवा व्यायामामुळें मनाला तिटकारा उत्पन्न होईल, तें अन्न अथवा औषध शरिराच्या वाढीला पोषक नसून विघातक होत असतें, हें सर्वास ठाऊक आहेच. शरिराची गोष्ट मनालाहि लागू आहे. मनाला आवडत नाहीं, अशा पद्धतीनें अथवा अशा विषयांचें शिक्षण त्यांजवर बळेंच लादल्यास त्यांची वाढ होण्याच्या ऐवजीं त्यांचीं मनें अधिक विकृत मात्र होतील. मुलांनीं शिकावें म्हणून जुलूम करणें अवश्य झालें, तर त्यावरून तुमची पद्धत निःसंशय चुकीची आहे, हेंच अनुमान ठरतें. एकाद्या शिक्षकाला एकाद्या विषयाचें पुरें ज्ञान नसतां अथवा एकादा विषय त्याला आवडत नसतां, तो शिकविण्याची पाळी त्याजवर आली म्हणजे तो शिक्षक कसा दुराग्रही आणि तिरसट बनतो, हें कोणासहि पाहतां येण्यासारखें आहे. असा शिक्षक जुलमी पद्धतीचा अवश्य स्वीकार करित असतो. कसे तरी करून आपणावर सोंपविलेलें काम पार पाडल्याचें नाटक तो करतो. यामुळें त्याच्या पद्धतीतील स्वाभाविकपणा नाहींसा होऊन तेथें कृत्रिमपणा येतो, आणि कृत्रिमपणाबरोबर जुलमी पद्धतीहि येते. उलटपक्षीं एकाद्या शिक्षकाला आपल्या आवडीचा विषय शिकवावयाचा असला, म्हणजे त्याच्या भाषापद्धतींतसुद्धां साहजिक मनोहारिता कशी येते व शिष्य आणि शिक्षक त्या प्रसंगीं एकरूप कसे होऊन जातात, याचाहि अनुभव पुष्कळांस असेलच.”

“ कित्येक लोक असें विचारतात कीं, मुलांना शाळेंत मोकळीक असावी, हें तुमचें म्हणणें कबूल केलें तरी, ती किती अंशापर्यंत असावी, हें ठरवावयाचें कसें ? यावर आमचें उत्तर असें आहे कीं, ही गोष्ट शिक्षकांच्याच हातची आहे. ज्या शिक्षकाच्या अंगीं स्वतःच्या विषयाचें पूर्ण ज्ञान असेल, आणि शाळा चालविण्याची कर्तव्यगारी ज्याच्या अंगीं असेल तो मुलांना तेव्हांच आपलेंसें करून घेईल. मुलांना मोकळीक किती द्यावी, हा प्रश्नच तेथें उद्भवणार नाहीं. मोकळीक ही वस्तु वजनामापांनीं जोखून देतां येण्यासारखी नाहीं. शिक्षकाच्या स्वतःच्या बऱ्यावाईटपणावरच ती

अवलंबून राहणारी आहे. दोन शाळांची तुलना आपणास करावयाची असेल, तर कोणत्या शाळेत मुलांस अधिक मोकळीक आहे, आणि कोणतीत जुलूम अधिक आहे, हे पाहून त्यांचा तारतम्यभाव आपणास ठरविता येईल. ज्या शाळेत जुलूम आणि कायदा ही अधिक ती शाळा निःसंशय वाईट असून जेथे मुले घरासारखी मोकळेपणी वावरतात, ती शाळा अधिक चांगली होय.”

याच निबंधावर्तीत शिक्षणार्थिवाय इतर गोष्टींवरहि टॉलस्टॉय यांनी फार मार्मिक विचार प्रगट केले आहेत. युरोपखंड-विशेषतः पश्चिम युरोपखंड अधिक सुसंस्कृत होत आहे, याबद्दल बहुतेक युरोपीय पंडितांची एकवाक्यता आहे. पण टॉलस्टॉय यांनी युरोपीय संस्कृतीबद्दल या निबंधावर्तीत जागजागी जबर शंका प्रगट केली आहे. सर्व इतिहासग्रंथांचे आलोडन करून या संस्कृतीच्या वाढीचे प्रमाण आपणास सांपडत नाही, असे टॉलस्टॉय म्हणतात. मेकॉले, बेकन, वगैरे प्रख्यात इतिहासकारांवर टॉलस्टॉय यांनी जागजागी खरपूस टीका केली आहे. त्याप्रमाणे प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता हेगेल, हाहि त्यांच्या तडाक्यांतून सुटलेला नाही. टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“ हेगेलच्या काळापासून ‘ ऐतिहासिकदृष्टि ’ हे एक नवेच सूत्र निर्माण झाले असून पुष्कळ विद्वानांस त्याने वेडे केले आहे. उदाहरणार्थ, ‘ प्रत्येक मनुष्याला स्वातंत्र्य असावे ’ हे सर्व मान्य करतात. त्याचप्रमाणे त्याच्याच अनुमतीने झालेल्या कायद्याप्रमाणे त्याचा न्याय व्हावा, हे रास्त आहे, हेहि सर्वास कबूल आहे; पण ‘ ऐतिहासिकदृष्टी ’चे यावर असे म्हणणे आहे की, हे तत्त्व सर्व काळी आणि सर्वत्र लागू करता येणे शक्य नाही. कालमानास अनुसरून कायदे बदलावे लागतात आणि त्या कायद्यांस अनुसरून मनुष्यांचे हे मूळ हक्क कित्येक प्रसंगी संपुष्टांत आणावे लागतात. इलियड अथवा रामायण हे वीररसात्मक महाकाव्य आहे, असे पंडित म्हणतात. यावर ‘ ऐतिहासिकदृष्टी ’चे म्हणणे असे आहे की, एका विशिष्ट ऐतिहासिक काळातील लोकांच्या मनोवृत्तींचे प्रतिबिंब मात्र या काव्यांत आहे. ‘ ऐतिहासिकदृष्टि ’तत्त्वाचा विचार करित नाही. मनुष्याला

स्वातंत्र्य असावें कीं नाही, परमेश्वराला अस्तित्व आहे कीं नाही, अथवा रामायणासारखें काव्य उत्तम कीं, अधम प्रतीचें आहे, हेंहि ती ठरवीत नाही.”

“ तुम्हीं कोणतेंहि तत्त्व सांगितलें तरी त्याचें खरें मर्म नाहीसें करून तें अमक्या काळीं अस्तित्वांत आलें, एवढें म्हणण्याचें काम मात्र ही ‘ऐतिहासिकदृष्टि’ करीत असते.”

तारा, आगगाड्या वगैरे शास्त्रीय शोधांबद्दल टॉलस्टॉय म्हणतात:—
“ मनुष्यप्राणी आपलें प्रभुत्व सृष्टीवर अधिक अधिक गाजवीत आहे, याबद्दल अर्वाचीन लोकांना मोठी धन्यता वाटते. आपण दिवसेंदिवस अधिक सुधारत आहों, अशा बढाया मारण्यास या गोष्टी ते पुढें करतात. विजेच्या वेगानें आमचे विचार जगाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत धांवतात, आणि अशा रीतीनें काळाच्या गतीवरहि आम्हीं विजय मिळविला आहे, असें ते मोठ्या आढ्यतेनें सांगतात.”

“ हे सारे शोध कौतुक करण्यासारखे आहेत हें खरें; पण यामुळें फायंदा कोणाचा होतो, हेंहि पाहिलें पाहिजे. तारेचो शोध लागला; पण त्याचा उपयोग वरच्या वर्गाच्या मूठभर लोकांना मात्र होतो. आणि नऊ दशांश वस्तीला या शोधाचा कांहींच उपयोग होत नाही. अमक्या जिनसांची मागणी वाढली, भाव वाढवा ! अमकी महाराणी परमेश्वराच्या कृपेनें दुखण्यांतून उठली ! अथवा अमक्या तमक्या राजाला मुलगा झाला ! असल्या बातम्या जगभर पोहोंचविण्यापलीकडे या तारा सामान्य लोकांसाठीं काय करतात ? ”

“ सर्व तारांचा मजकूर पाहून त्यांची प्रतवारी लावण्याचें कारण मला नाही; तथापि वर दिलेला मासला एकंदर मालाचा सामान्य नमुना आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. कोणत्याहि देशांत लोकसंख्येचा मोठा भाग म्हटला म्हणजे शेतकरीवर्ग हा होय. या वर्गाच्या संस्कृतीवरून व स्थितीवरून देशाची संस्कृति व स्थिति पारखावयाची असते. हा शेतकरीवर्ग या तारांचा कितीसा उपयोग करतो ? त्याच्या लोक्यावरून धांवणारा बातम्यांचा पूर काय म्हणत असतो, हें ऐकून घेण्याची देखील इच्छा त्याला

होत नाही. प्रामिसरी नोटींचे भाव चढले कीं उतरले, हें जाणण्याचें कारण त्याला पडत नाही. ऑटो राजानें राजीनामा दिला कीं नाही अथवा पामस्टॅननें काय भाषण केलें, हें सुद्धां त्याला जाणण्याची इच्छा नसते. असल्या प्रकारचे विचार विद्युद्देगानें जगाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत धांवले, तरी त्यामुळें त्याची जमीन अधिक सुपीक होत नाही; अथवा त्याच्या विहिरीचें पाणी आटत नाही ! असल्या सुधारणा कितीहि झाल्या, तरी जंगलखात्याचे कडक कायदे नरम होत नाहींत अथवा त्याच्या मनटांत अधिक जोरहि उत्पन्न होत नाही ! कित्येक वेळां तर असल्या महत्त्वांच्या सुधारणांमुळें त्याच्या पदरांत एका भाकरीऐवजीं पाऊण भाकरी मात्र पडते. अर्वाचीन सुधारणावाद्यांना या गोष्टींचें मोठें कौतुक वाटतें व त्यांची तळी उचलून ते मोठा येळकोट घालतात. या गोष्टींपासून होणारे फायदे मी नाकबूल करतो, असें नाही; पण माझा सांगण्याचा मुद्दा इतकाच कीं, ज्या गोष्टी एकाद्याला आनंददायक असतात, त्या साऱ्या जगाला तशाच संतोपकारक असतात, असें कोणी समजू नये.”

“ रशियन लोकांना सुधारणा झाली, असें केव्हां वाटेल ? ज्या वेळीं त्यांच्या जमिनी अधिक सुपीक होतील, ज्या वेळीं गुराढोरांची वाढ होईल, ज्या वेळीं धान्य स्वस्त होईल, ज्या वेळीं जंगलांतून लांकूडफांटा आणि गवत त्यांना मुबलक मिळेल आणि ज्या वेळीं नाटकतमाशांसारखे शहरांतले मोहक प्रकार नाहींसें होतील, त्या वेळीं खरी सुधारणा झाली, असें ते म्हणतील. धान्य महाग झालें, तर शेतकऱ्यांच्या पदरांत अधिक पैसा पडतो, हें पाश्चात्य पंडितांचें अर्थशास्त्र, शेतकरी वर्गास कधींच मान्य होण्यासारखें नाही; पैसा अधिक मिळाला, तर चैनीच्या आणि दिखाऊ वस्तु त्याला अधिक घेतां येतील हें खरें; पण असल्या वस्तूंचा संग्रहच त्याला आवडत नाही. मग त्याच्या दृष्टीनें हें अर्थशास्त्र फोल वाटल्यास नवल काय ? ”

“ देशांत आगगाड्या झाल्या; पण त्यांनीं शेतकऱ्यांच्या स्थितींत काय बदल केला ? त्यांचें त्यांनीं काय कल्याण केलें ? आगगाड्यांमुळें जंगलें तुटून लांकूडफांटा मिळेनासा झाला. मजूरीचे दर वाढले, धान्याची

महागायी झाली आणि खोऱ्या भपक्याच्या मोहक वस्तूंचा प्रसार अधिक झाला ! देशांतल्या नऊदशांश लोकांना हें आगगाडीचें जाळें नकोसं वाटतें. तुम्हीं जी सुधारणा करणार तिच्यांत हे नऊदशांश लोक येत नाहींत काय ? लोकसंख्येचा एवढा मोठा भाग वगळणें म्हणजे जवळ जवळ सारा देशच वगळणें होय. मग तुम्हीं सुधारणा करणार कोठें ? लोकसंख्येचा एकदशांश भाग आगगाडीनें सुधारणा झाली असें म्हणतो आणि नऊदशांश भाग सुधारणेची गति उलटली असें म्हणतो.”

अशा प्रकारचे मननीय असे अनेक लेख टॉलस्टॉय यांनीं त्या वेळीं लिहिले आहेत. 'यासनाया-पालियाना' या नांवाच्या आपल्या शिक्षणविषयक मासिकांतहि अनेक उपयुक्त विषयांची चर्चा ते करीत; तथापि त्यांच्या मासिकाला फारसे वर्गणीदार केव्हांच मिळाले नाहींत आणि पहिल्याच वर्षाच्या अखेरीस त्यांना तें बंद करावें लागलें. या वेळच्या आपल्या शिक्षणविषयक प्रयत्नांची कशी वाट लागली, याचें वर्णन एका ठिकाणीं देत असतां टॉलस्टॉय म्हणतात:—

“ माझ्या शिक्षणविषयक प्रयत्नांवरुद्ध त्या वेळीं मला कोणत्याहि वर्तमानपत्राकडून प्रोत्साहन मिळालें नाहीं; अथवा त्याजवरुद्ध कोठें प्रतिकूल टीकाहि झाली नाहीं. या विषयाचा विचार लोकांनीं करावा म्हणून मी हा प्रश्न जनतेपुढें वारंवार आणीत असतां सर्व पत्रकारांनीं त्याची नुसतीच उपेक्षा केली. क्वचित्प्रसंगीं एकात्रा पत्रांत एकात्रा थुल्लक वायीवरुद्ध माझ्याशीं कोणी मतभेद करी. तथापि त्याचा व्हावा तसा खल त्या वेळीं मुळींच झाला नाहीं. सांगोपांग चर्चा करण्याइतक्या महत्त्वाचा हा प्रश्न नाहीं, असें त्यांस वाटलें कीं काय कोण जाणें ! मी त्या वेळीं तरुण होतो आणि अर्थात् तापटहि होतो. यामुळें लोकांच्या उपेक्षेची मला फार चीड आली. एक गोष्ट अशी सांगतात कीं, काहीं तुर्की पाशा एकत्र जमून लोकांवरुल कर कसा वाढवावा, याचा खल करीत होते. इतक्यांत एक प्रजाजन तेथें येऊन म्हणाला, 'मेहेरवान, लोकांवर वाटेल तसा कर लादण्याचा अधिकार तरी तुम्हांला आहे कीं नाहीं, याचा विचार प्रथम तुम्हीं केला आहे काय ?' या प्रश्नाला उत्तर देण्याचें कारण पाशांना नव्हतें, हें

उघडच आहे. तेव्हां त्यांनी आपला खल तसाच पुढें चालविला. माझी गोष्टहि अशीच झाली. माझे प्रश्न उपेक्षणीय आहेत, असें शिक्षणखात्यांतील सुलतानांना वाटलें.”

टॉलस्टॉय यांची वर्तणूक नेहमींच इतकी चोख असे की, तिजबद्दल कोणी कसलाहि आक्षेप घेतला नाही. सेव्हास्टोपोल येथे लष्करी नौकरीवर असतां, शिल्क उरलेला लष्करी पैसा तेव्हांच्या चालीप्रमाणें त्यांस विशांत टाकतां आला असता; पण ही गोष्ट त्यांनीं साफ नाकारली, हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. त्यांच्या शाळेंतल्या एका मुलानें एक लष्करी शिपायाची गोष्ट लिहून त्यांजकडे पाठविली आणि आपल्या मासिकांत त्यांनीं ती प्रसिद्ध केली. या गोष्टींतला नायक युद्धसमाप्तीनंतर आपल्या वायकोला त्या वेळची हकीकत सांगत असतां म्हणतो, ‘मी सैन्यांत एक लहानसा अम्मलदार होतो. आणि सैन्याच्या चालू खर्चासाठीं माझ्या हातीं येणाऱ्या रकमेंतून जी शिल्क उरे, ती मी विशांत टाकीत असें.’

या गोष्टीवर टीका करतांना टॉलस्टॉय म्हणतात:—“सैन्यांतले अम्मलदार किती सौम्य आणि सरळ मार्गानें श्रीमंत होत, हें या गोष्टींत स्पष्ट सांगितलें आहे. अम्मलदारांचेंच कशाला, पण सान्या जगाचा मार्ग हाच आहे. सरकारी अथवा दुसऱ्या एकाद्या खाजगी व्यक्तीचा पैसा सुदैवानें हातांत पडण्याची संधि आली, तर तो गिळंकृत करूनच लोक श्रीमंत होत असतात. अशा रीतीनें पैसा खाणें हें अनीतिमूलक आहे, अशा गोष्टीं तोंडानें सांगणारे लोक पुष्कळ आहेत. तसेंच अशा प्रकारच्या हकीकतींचा उल्लेख गोष्टींत असून नये असेंहि म्हणणारे वाचक आहेत; पण अशा प्रकारें लोक श्रीमंत होतात, ही गोष्ट खोटी आहे काय ?”

“शेतकरीवर्ग आणि वरचा सुशिक्षितवर्ग यांच्या प्रामाणिकपणाच्या कल्पना भिन्न भिन्न असतात. शेतकऱ्यांची दृष्टि आकुंचित असते. स्वतःच्या कुटुंबापलीकडे, स्नेहीसोबत्यांपलीकडे, फार तर स्वतःच्या खेड्यापलीकडे तिचा पल्ला पोंचत नाही. स्वतःचा देश, स्वतःचें राज्य, परकी लोक इत्यादीकांस लागू असणारे प्रामाणिकपणाचे नियम त्यांच्या दृष्टीनें अगदीं वेगळे

असतात. या बाबींतला जो नियम ते स्वतःच्या खेड्यांत पाळतील, तो बाहेरील व्यवहारांत ते पाळणार नाहीत. आपल्या खेड्यांतील एकाद्या शेतकऱ्याशीं ते प्रतारणा करणार नाहीत. प्रसंगीं त्याच्या जिवाला जीव देतील आणि त्याजपासून फुकटची एक दमडीसुद्धां ते घेणार नाहीत; पण एकादा शहरवासी अथवा एकादा परदेशी त्यांच्या हातांत सांपडला, तर त्याला पिळून काढण्यास त्यांस कांहींच दिक्कत वाटणार नाही. सरकारी कामगाराजवळ ते खुशाल हवें तितकें खोटें बोलतील. सरकारी पैसा हातांत आला, तर तो खिशांत न टाकणें हेंच उलट पाप आहे, असें त्याला वाटतें. वरच्या वर्गाची दृष्टि याच्या अगदीं उलट असते. सरकारी पैशाला ते शिवणार नाहीत; पण गरीब खेडवळांना ते खुशाल पिळून काढतील. नीतिदृष्ट्या या दोहोंत वरिष्ठ कोण, हें मी ठरवीत नाहीं; पण मला जें दिसलें, तें मी सांगितलें आहे इतकेंच.”

शेतकरी वर्गाचें हें जें सामान्य चित्र टॉलस्टॉय यांनीं काढलें आहे, तें बहुतांशीं बरोबर आहे. दुसऱ्या कोणाला तरी लुबाडल्याशिवाय आपणास श्रीमंत होतां येत नाहीं; ही मूळ कल्पना पौरात्यांची असून टॉलस्टॉय यांनीं हि इतक्या धीटपणानें ती पुढें आणली, याचें पाश्चात्यांस मोठें आश्चर्य वाटतें. नव्या नव्या युक्त्या, सुसंघटित व्यवहार, श्रमविभाग, परस्पर सहकारिता, इत्यादि तत्वांच्या जोरावरच पाश्चात्यांनीं संपत्तीचा ओघ आपणांकडे वळविला आहे. यामुळें दुसऱ्या कोणास लुबाडल्याशिवाय स्वतःस श्रीमंत होतां येत नाहीं, या टॉलस्टॉय यांच्या सिद्धांतावर तरी त्यांचा विश्वास बसणार नाही.

प्रकरण आठवें.

शाळा.

टॉलस्टॉय यांनीं यासनाया-पालियाना या नांवाचें जें मासिक सुरू केलें होतें, त्यांत इतर विषयांच्या निबंधांबरोबरच आपल्या शाळेबद्दल माहिती

ते देत असत. तीवरून त्यांच्या शिक्षणपद्धतीचें प्रत्यक्ष स्वरूप आणि शिष्यांचे संबंध यांजवढल चांगली माहिती मिळते. इ. स. १८६१ नोव्हेंबर डिसेंबरच्या अंकांत ते म्हणतात:—

“कोणीहि विद्यार्थी घरून येतांना बरोबर पुस्तकें, पाटी अथवा वही आणीत नाही. घरीं करण्यासाठीं म्हणून कोणताहि अभ्यास आम्ही मुलांस नेमून देत नाही. त्यांच्या हाताला पुस्तकांचें ओझे जसें सहज करावें लागत नाही, त्याचप्रमाणें त्यांच्या मेंदूवरहि कसलाच भार आम्ही लादीत नाही. काल शिकविलेली गोष्ट आज त्यांनीं ध्यानांत ठेवलीच पाहिजे, असाहि जुलूम त्यांजवर आम्ही करीत नाही. ‘पुढचा धडा आला, आतां माझे कसें होईल’ अशा काळजीनें आमच्या शाळेंतील मुलें कधींहि हैराण होत नाहींत. मुलांनीं आपलीं सदैव ग्राहक मनें मात्र बरोबर घेऊन यावीं, इतकीच आमची अपेक्षा असते. शाळा त्यांना कंटाळवाणी न वाटतां उरत त्यांना ती मौजेची वाटेल, अशा योजना आम्ही नेहमीं करीत असतो. एकाद्या मुलाला शाळेला येण्याला उशीर झाले तर त्याजवढल त्याला शिक्षा होत नाही; पण उशीरां येणारा मुलगा क्वचितच आढळतो. घरीं कांहीं विशेष काम असलें तर आईवाप एकाद्या घरीं ठेवून घेतात, तेव्हांच त्याला उशीर होतो; पण तो शाळेंत येतो, तेव्हां धांवत आल्यामुळें त्याला धापा टाकाव्या लागतात. यावरून शाळेला येण्याची आतुरता दिसून येते. शिक्षक येईपर्यंत मुलें एकमेकांस ढकलून दंगामस्ती करीत असतात.”

“इतक्यांत एकादा शिक्षक आला, तर कांहीं मुलें धांवत येऊन त्याला गुडमॉर्निंग (नमस्कार) करतात. कांहीं आपल्या सहाध्यायांच्या तक्रारी सांगतात आणि अशा गडवडीतच शाळेचें दार उघडून मुलें आणि गुरु आंत घुसतात. गुरुजी कपाटांतून पुस्तकें बाहेर काढीत असतां मुलें त्याजभोंवतीं जमून नाना प्रकारचीं पुस्तकें माथूं लागतात. अशा रीतीनें पुस्तकें वांटून झाल्यावर सारी गडवड कमी होते आणि शाळेच्या कामास सुरुवात होते. पूर्वीच्या लढालढीचा मागमूसहि न राहतां आतां सारसें मुलें वाचनांत गडून गेलेलीं दिसतात. गोम्याचे केंस ओढतांना सोम्यानें

प्रजितकी आतुरता दाखविली होती, तितकीच त्याची आतुरता वाचनांत दिसून येते. समोरच्या पुस्तकाशिवाय बाकीच्या जगाचें भान तरी त्याला आहे कीं नाहीं, अशी शंका त्याजकडे पाहणाराला येईल.”

“मुलांना बसावयाच्या जागा नेमून दिलेल्या नसतात. बांकांवर, टेवलांवर खिडकीच्या बारीवर, आरामखुर्चीच्या हातांवर अगर जमिनीवर वाटेल तेथें त्यांनीं बसावें. विशेष ओळखीचीं मुलें एकमेकांजवळ बसतात. एकाच खेड्यांतून दहा पांच मुलें आलीं, तर त्यांचा सारा घोळका बहुधा एकाच ठिकाणीं बसतो. या वेळीं मुलांच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें, तर पूर्ण सुखाची भावना त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसते. मोठ्या आरामखुर्चीवर बसण्यासाठीं पुष्कळांची मोठी आतुरता असते. एकमेकांशीं रेटारेटी करतां करतां एकादा शिष्ट विद्यार्थी तीवर बसतो आणि वाचनांत गढून जातो. शाळेचा अभ्यास चालू असतां, एकमेकांना चिमटे घेणें, एकमेकांशीं कुजबुजणें अथवा हंसणें इत्यादि कोणतेहि प्रकार माझ्या अवलोकनांत आले नाहींत. मुलांचीं मनं अभ्यासांत पुरीं गढून गेलेलीं असतात.”

“वरच्या वर्गातील सारीं मुलें शिक्षकाच्या आजूबाजूला बसतात. लेखनाचा वर्ग असला, तर आपण होऊनच तीं एकमेकांपासून लांब बसतात. शाळापत्रकाप्रमाणें सकाळच्या वेळांत चार प्रकारचे धडे व्हावयाचे असले, तरी कित्येक वेळां तीन अथवा दोन प्रकारचेच धडे होतात. आणि त्यांचे विषयहि शाळापत्रकांवरहुकूम असतातच असंहि नाहीं. एकादि ऐतिहासिक माहिती सांगत असतां मुलांना ती फार आवडली, तर शिक्षक आणि मुलें हीं दोघेंहि त्या धड्याबरोबर इतकीं व्हावत जातात, कीं, तो एकच धडा तीन तास सुद्धां पुरतो. गोष्ट सांगतां सांगतां तास संपला म्हणून शिक्षक मध्येच थांबला, तर मुलेंच ‘पुढें सांगा, पुढें सांगा’ म्हणून ओरडूं लागतात. एकादा मुलगा नको म्हणाला, तर बाकीचीं मुले त्याला बाहेर जावयाला सांगतात.”

“बाह्यतः दिसणारी ही गडबड आणि हा घोटाळा उपयुक्त आहे, इतकेंच नव्हे तर तो अवश्यकहि आहे, असें माझें मत आहे. बाहेरच्या प्रेक्षकांना हें चमत्कारिक वाटेल आणि शिक्षकाला कदाचित् अडचणहि

ते देत असत. तीवरून त्यांच्या शिक्षणपद्धतीचे प्रत्यक्ष स्वरूप आणि गुरु-शिष्यांचे संबंध यांजवढल चांगली माहिती मिळते. इ. स. १८६१ च्या नोव्हेंबर डिसेंबरच्या अंकांत ते म्हणतात:—

“कोणीहि विद्यार्थी घरून येतांना बरोबर पुस्तकें, पाटी अथवा वही आणीत नाहीं. घरीं करण्यासाठीं म्हणून कोणताहि अभ्यास आम्ही मुलांस नेमून देत नाहीं. त्यांच्या हाताला पुस्तकांचें ओझे जसें सहन करावें लागत नाहीं, त्याचप्रमाणें त्यांच्या मेंदूवरहि कसलाच भार आम्ही लादीत नाहीं. काल शिकविलेली गोष्ट आज त्यांनीं ध्यानांत ठेवलीच पाहिजे, असाहि जुलूम त्यांजवर आम्ही करीत नाहीं. ‘पुढचा धडा आला, आतां माझे कसें होईल’ अशा काळजीनें आमच्या शाळेंतील मुलें कधींहि हैराण होत नाहींत. मुलांनीं आपलीं सदैव ग्राहक मनें मात्र बरोबर घेऊन यावींत, इतकीच आमची अपेक्षा असते. शाळा त्यांना कंटाळवाणी न वाटतां उरूट त्यांना ती मौजेची वाटेल, अशा योजना आम्ही नेहमीं करीत असतो. एकाद्या मुलाला शाळेला येण्याला उशीर झाले तर त्याजवढल त्याला शिक्षा होत नाहीं; पण उशीरां येणारा मुलगा क्वचितच आढळतो. घरीं कांहीं विशेष काम असलें तर आईबाप एकाद्याला घरीं ठेवून घेतात, तेव्हांच त्याला उशीर होतो; पण तो शाळेंत येतो, तेव्हां धांवत आल्यामुळें त्याला धापा टाकाव्या लागतात. यावरून शाळेला येण्याची आतुरता दिसून येते. शिक्षक येईपर्यंत मुलें एकमेकांस ढकलून दंगामस्ती करीत असतात.”

“इतक्यांत एकादा शिक्षक आला, तर कांहीं मुलें धांवत येऊन त्याला गुडमॉर्निंग (नमस्कार) करतात. कांहीं आपल्या सहाध्यायांच्या तक्रारी सांगतात आणि अशा गडबडीतच शाळेचें दार उघडून मुलें आणि गुरु आंत घुसतात. गुरुजी कपाटांतून पुस्तकें बाहेर काढीत असतां मुलें त्याजभोंवतीं जमून नाना प्रकारचीं पुस्तकें मागूं लागतात. अशा रीतीनें पुस्तकें वांटून झाल्यावर सारी गडबड कमी होते आणि शाळेच्या कामास सुरुवात होते. पूर्वीच्या लड्यालढीचा मागमूसहि न राहतां आतां सारकें मुलें वाचनांत गढून गेलेलीं दिसतात. गोम्याचे केंस ओढतांना सोम्यानें

जितकी आतुरता दाखविली होती, तितकीच त्याची आतुरता वाचनांत दिसून येते. समोरच्या पुस्तकाशिवाय बाकीच्या जगाचें भान तरी त्याला आहे कीं नाहीं, अशी शंका त्याजकडे पाहणाराला येईल.”

“मुलांना बसावयाच्या जागा नेमून दिलेल्या नसतात. बांकांवर, टेबलांवर खिडकीच्या बारीवर, आरामखुर्चीच्या हातांवर अगर जमिनीवर वाटेल तेथें त्यांनीं बसावें. विशेष ओळखीचीं मुलें एकमेकांजवळ बसतात. एकाच खेड्यांतून दहा पांच मुलें आलीं, तर त्यांचा सारा घोळका बहुधा एकाच ठिकाणीं बसतो. या वेळीं मुलांच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें, तर पूर्ण सुखाची भावना त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसते. मोठ्या आरामखुर्चीवर बसण्यासाठीं पुष्कळांची मोठी आतुरता असते. एकमेकांशीं रेटारेटी करतां करतां एकादा शिष्ट विद्यार्थी तीवर बसतो आणि वाचनांत गढून जातो. शाळेचा अभ्यास चालू असतां, एकमेकांना चिमटे घेणें, एकमेकांशीं कुजबुजणें अथवा हंसणें इत्यादि कोणतेहि प्रकार माझ्या अवलोकनांत आले नाहींत. मुलांचीं मनं अभ्यासांत पुरीं गढून गेलेलीं असतात.”

“वरच्या वर्गातील सारीं मुलें शिक्षकाच्या आजूबाजूला बसतात. लेखनाचा वर्ग असला, तर आपण होऊनच तीं एकमेकांपासून लांब बसतात. शाळापत्रकाप्रमाणें सकाळच्या वेळांत चार प्रकारचे धडे व्हावयाचे असले, तरी कित्येक वेळां तीन अथवा दोन प्रकारचेच धडे होतात. आणि त्यांचे विषयहि शाळापत्रकांवरहुकूम असतातच असंहि नाहीं. एकादि ऐतिहासिक माहिती सांगत असतां मुलांना ती फार आवडली, तर शिक्षक आणि मुलें हीं दोघेंहि त्या धड्याबरोबर इतकीं वहावत जातात, कीं, तो एकच धडा तीन तास सुद्धां पुरतो. गोष्ट सांगतां सांगतां तास संपला म्हणून शिक्षक मध्येच थांबला, तर मुलेंच ‘पुढें सांगा, पुढें सांगा’ म्हणून ओरडूं लागतात. एकादा मुलगा नको म्हणाला, तर बाकीचीं मुलें त्याला बाहेर जावयाला सांगतात.”

“बाह्यतः दिसणारी ही गडबड आणि हा घोटाळा उपयुक्त आहे, इतकेंच नव्हे तर तो अवश्यकहि आहे, असें माझें मत आहे. बाहेरच्या प्रेक्षकांना हें चमत्कारिक वाटेल आणि शिक्षकाला कदाचित् अडचणहि

होईल; पण मुलांच्या दृष्टीने तो फार फायद्याचा आहे. त्याजपासून फायदे काय आहेत, याचा विचार आणखी एकाद्या प्रसंगी मी करीन; पण बाह्यतः त्यांत तोटे कोणते दिसतात, याचा विचार आतां करूं.”

“अशा प्रकारचा गोंधळ पाहिला, म्हणजे आपल्या मनास तो चमत्कारिक दिसून भीतीहि वाटते. याचें कारण इतकेंच कीं, आपलें स्वतःचें शिक्षण अगदीं उलट पद्धतीनें झालें असल्यामुळें या नव्या पद्धतीला आपण वृजून जातो. कोणतीहि गोष्ट करण्याबद्दल शिक्षक मुलांवर जुलूम करीत असतो, तेव्हां तो मनुष्यस्वभाव विसरून गेलेला असतो. मुलें थोडींशीं एकमेकांशीं बोललीं, तरी मोठा गोंधळ झाला, असें वाटून तो शिक्षा करण्याची धाई करतो. मुलांना तावडतोव शिक्षा न केली, तर ही गडबड अखंड चालू राहील, अशी भीति त्याला वाटते; पण ही भीति अगदीं निराधार आहे. अशा वेळीं थोडीशी सवुरी त्यानें केली, तर मुलें आपोआपच थंड होऊन आपल्या धड्याकडे लक्ष देऊं लागतात, असें त्याला दिसून येईल.”

“या तत्त्वावर आमची शाळा सुरू झाली होती. शाळेची मुख्य जबाबदारी शिक्षकावर अर्थातच असते आणि विद्येनें व वयोमानानें त्याचें वजन मुलांवर आरंभापासूनच असतें; तथापि मुलांनीं शाळेला यावें कीं नाहीं आणि शाळेंत आल्यावरहि शिक्षक सांगत असलेला धडा एकावा कीं नाहीं, हें ठरविण्याचा अधिकार आम्हीं मुलांकडेच ठेवला होता. त्याचप्रमाणें एकादें पोर अनावर असलें, तर त्याला शाळेंत न घेण्याचा अधिकार शिक्षकास असे.”

“कोणत्याहि गोष्टींत आपणावर अवेळीं जुलूम होत आहे, अशी भावना मुलांच्या मनांत उत्पन्न झाली, म्हणजे त्यांचाहि मूळ स्वभाव जागृत होतो आणि अशा जुलुमाविरुद्ध बंड करण्याची इच्छा त्यांना होऊं लागते. घंटा झाल्याबरोबर शाळेला यावें आणि वेळापत्रकावरहुकूम यंत्रासारखें काम करावें या गोष्टी त्यांच्या चित्तास पटतच नाहींत. असें कां करावें, याचा उलगडाच त्यांना होत नाहीं. मुलें मारामारी करतात तेव्हां हे कोणी जन्मजात शत्रूच भांडत आहेत कीं काय, असा आविर्भाव त्यांच्या चेहऱ्या-

वर दिसतो; पण मारामारी संपून पांच मिनिटें पुरीं लोटतात न लोटतात तोंच ते दोघेहि शेजारीं शेजारीं वसून हंसूं खेळूं लागतात.”

“अशाच प्रकारची एक मारामारी आमच्या शाळेंत झाली. दोन मुलें एकमेकांना मारूं लागलीं. बाकीचीं मुलें आजूबाजूस उभीं राहून हा तमाशा पाहूं लागलीं. यांपैकीं एक मुलगा वयानें थोडासा लहान होता, तो अर्थातच कच खाऊं लागला. तथापि इतर मुलें भांडण सोडविण्यास पुढें झालीं नाहींत. शेवटीं त्या मोठ्या मुलाच्या आपण कांहीं वाईट करीत आहों, असें वाटलें असावेसें दिसतें. त्याचा हात हळूहळू ढिला पडूं लागला. त्या लहान पोराला सोडून तो थोडा मार्गें सरला. इतक्यांत त्या लहान मुलानें त्याला जोराचा धक्का देऊन उताणें पाडलें; तेव्हां त्या मोठ्या पोराने राग पुन्हां खवळून तो त्याला मारण्यासाठीं त्याच्याकडे धांवून गेला. इतक्यांत दुसरीं मुलें मध्यें पडलीं आणि ‘बरोवरी झाली आतां भांडण पुरे’ असें म्हणून सारीं मुलें आपापल्या जागीं जाऊन बसलीं. मारामारी करणें वाईट आहे, हें त्या दोघांनाहि चांगलें समजून आलें.”

“या सान्या प्रकरणांत आजूबाजूच्या मुलांच्या मनांत न्यायबुद्धि किती जागृत आहे, हें मला चांगलें दिसून आलें. दोघांचीहि बरोवरी झाल्यामुळें दोघेहि संतुष्ट होऊन आपापल्या जागीं परत गेले. आतां अलीकडच्या शाळेच्या पद्धतीनें अशा प्रकारच्या भांडणाचा कसा निकाल लागला असता पहा:—एका मुलानें दुसऱ्याला मारण्याबरोबर शिक्षक दोघांनाहि आपणापुढें आणतो आणि दोघांसहि सारखीच शिक्षा करतो; पण वास्तविक शिक्षकाची ही चूक आहे. अपराध्याला योग्य शासन होत असतां निरपराध्याला निष्कारण शिक्षा मिळते, हें शिक्षकाच्या लक्षांत येत नाहीं. या शिवाय एका मानसिक तत्त्वाचाहि विसर शिक्षकाला पडत असतो. मुलांच्या मनांत जागृत झालेल्या क्रोधवृत्तीचा उमाळा आपोआप वाहून जाईपर्यंत वाट न पहातां तो ती वृत्ति मध्येंच दडपून टाकीत असतो. यामुळें तिचें बीज मुलांच्या मनांत तसेंच धुमसत राहतें.”

“शिक्षणाच्या अंगांपैकीं शाळागुरूकडे किती असावीत याचाहि निर्णय करणें आवश्यक आहे. कांहीं बाबी अशा असतात कीं त्यांचे अधि-

कार आईवापांच्या हातीं असणें अवश्य असतें. अशा बाबींत त्यांच्या अधिकारांचा अतिक्रम करून शिक्षकानें आपलें घोडें पुढें ढकलणें अत्यंत अनिष्ट आहे, अशी माझी पूर्ण खात्री झाली आहे. मुलाला शारीरिक शिक्षा करणें, अथवा त्याला वक्षिस देणें, या गोष्टी शाळेच्या अधिकाराच्या बाहेरच्या आहेत, असं मला वाटतें. मुलांच्या स्वातंत्र्यवृत्तीस पूर्ण मुभा देऊन त्यांची ग्राहकशक्ति जागृत करणें, ती वाढीस लावणें आणि तीं शिकतील त्या पद्धतीनें शिकूं देणें, इतकेंच शाळेचें कर्तव्य होय. हा तत्त्व-विचार झाला; पण संवयीचा जोर किती विलक्षण असतो पहा ! केवळ पूर्वीच्या संवयीमुळेच आमच्या शाळेंत हा नियम आम्हीं पुष्कळ वेळां खुशाल मोडीत होतो.”

“गेल्या उन्हाळ्यांत शाळेची इमारत दुरुस्त करण्याचें काम चालू असतां कांहीं जिनस चोरीस गेल्याचें आढळून आलें. पुस्तकें आणि पेन्सिली हींही वारंवार अदृश्य होऊं लागलीं. सुतार, गवंडी अथवा मजूर कामावर नसल्या वेळीं सुद्धां अशा जिनसा नाहींशा होत, याचें आम्हांला मोठें नवल वाटलें. यासंबंधीं कांहीं मुलांना आम्हीं प्रश्न केला. आमच्या पुण्या विश्वासाचे जे कांहीं जुने विद्यार्थी होते, ते विचारे अगदीं गोंधळून गेल्यासारखे दिसले. त्यांचीं तोंडें इतकीं गोरींमोरीं झालीं कीं; तीं पाहून एकाद्या सरकारी वकिलानें अपराधाचा तोच पुरावा सावीत धरून त्यांजवर खटला उभा केला असता; पण मी स्वतः चोरी करणें जितकें शक्य, तितकेंच ती त्या मुलांनींही करणें शक्य आहे, अशी माझी पुरी खात्री होती. आपल्यावद्दल आपल्या गुरूला अशी वाईट शंका येणें हें सुद्धां चांगलें नाहीं, या विचारानें ते अगदीं गोंधळून गेले. त्यात एक मुलगा फारच मृदु अंतःकरणाचा होता. त्याच्या चित्ताला ही गोष्ट इतकी लागली कीं, तो ढसढसां रडूं लागला. चोर सांपडल्यास मजपुढें त्याला उभें करण्याचें वचन त्या मुलांनीं मला दिलें; पण आपल्या सोबत्यांचा झाडा घेण्यास मात्र तीं तयार होईनात. पुढें थोड्या दिवसांनीं चोरीचा शोध लागला. एका लांबच्या खेड्यांतील एक शेतकऱ्याचा मुलगा आणि त्याच खेड्यांतील त्याचा दुसरा एक सोबती, या दोघांनीं मिळून शाळें-

तल्या जिनसा चोरून त्या एका पेट्यांत भरून ठेवल्या होत्या. चोर सांपडला एवढ्यानेच पुष्कळ मुलांना आनंद झाला. चोराला शिक्षा काय करावी, हें ठरविण्याचें काम मीं मुलांवरच सोंपविलें. शेवटीं भवति न भवति होतां होतां मुलांनीं एक शिक्षा ठरविली. ती अशी कीं, या दोघांच्या गळ्याभोंवतीं 'चोर' अशीं अक्षरें लिहिलेला कागद बांधावा आणि त्यांची धिंड साऱ्या गांवभर काढावी. याशिवाय हे कागद पुढील सहामाहीच्या सुटीपर्यंत त्या चोरांनीं आपल्या गळ्यांत अडकवावेत. मुलांच्या कौन्सिलानें ही शिक्षा सुनावतांच तीं दोघेहि चोरटीं मुलें एकदम रडूं लागलीं. त्यांचीं तोंडे अगदीं गोरींमोरीं होऊन गेलीं. दीनवाण्या मुद्रेनें आपल्या साऱ्या सोबत्यांकडे तीं पाहूं लागलीं. आपले सोबती आपणाकडे अत्यंत तिरस्कारानें पहात आहेत, हें पाहून त्या मुलांना अतिशय दुःख झाल्यासारखें दिसलें. शेवटीं त्यांतला एक मुलगा मान खालीं घालून आपल्या घराकडे निघून जाऊं लागला. तेव्हां सारीं मुलें त्याच्या मागोमाग पळत गेलीं आणि तो कागद त्यांनीं त्याच्या गळ्यांत बांधला. झाली ही गोष्ट बरी नव्हे, असें माझें मन मला सांगूं लागलें; पण मीं त्यांत कांहीं गडबड केली नाहीं. पुढें या मुलांचें लक्ष अभ्यासाकडे कमी कमी होऊं लागल्याचें दिसून आलें. शाळेच्या बाहेर इतर मुलांशीं बोलण्याचेंदेखील त्यानें सोडून दिलें."

“या गोष्टीला कांहीं दिवस लोटल्यावर त्याच मुलानें आणखी एक चोरी केल्याचें वर्तमान मुलांनीं मला सांगितलें. मला या गोष्टीचें फार नवल वाटलें. तो जुना कागद त्याच्या गळ्यांत आम्ही पुन्हां अडकविला आणि पूर्वीच्या त्या साऱ्या तमाशाची सारी उजळणी झाली. ठराविक शब्दांनीं मी त्याला कांहीं उपदेश करूं लागलों. इतक्यांत दुसरा एक लहट मुलगा उभा राहिला आणि त्यानेंहि कांहीं उपदेशाची बडबड करण्यास सुरवात केली. अपराध्याचा चेहरा या वेळीं अगदीं काळवंडलेला दिसला. सहस्र विंचू चावल्याप्रमाणें त्याच्या अंतःकरणास वेदना होत असाव्यात, असें त्याच्या चेहऱ्यावरून मला दिसलें. त्याला अशा प्रकारें छळण्यानें आपण महापातक करीत आहों, असें मला वाटलें. घाईघाईनें

उठून त्याच्या गळ्याभोंवतालचा कागद मी काढून टाकला. मनुष्याच्या अंतःकरणाच्या प्रवृत्ति इतक्या विलक्षण गूढ आणि खोल असतात की, उपदेश अथवा शिक्षा यांनी त्यांचे उच्चाटण होत नाही. मनुष्याला अगदीं नवे वळण लावण्याचे सामर्थ्य कोणांतहि नाही, अशी या प्रसंगाने माझी खात्री झाली.”

वरील उताऱ्यावरून टॉलस्टॉय यांचे शिक्षणविषयक विचार कशा प्रकारचे होते, हे स्पष्ट दिसून येण्यासारखे आहे. पूर्वीचे सारे अनुभव विसरून अगदींच नवा मार्ग आखावा, असे त्यांचे मत होते, असे सवृद्धर्शींनी वाटण्याचा संभव आहे; पण पूर्वीचे सारे मोडून टाकावे, असा त्यांचा हेतु नसून त्यांस सहानुक्रमा आणि मानसिकशास्त्रांचे सिद्धांत यांची अधिक जोड द्यावी, इतकेच त्यांचे म्हणणे होते. या नव्या पद्धतीनेहि त्यांची शाळा चांगल्या तऱ्हेने चालली होती. त्या वेळीं ज्यांनी ज्यांनी ही शाळा पाहिली, त्यांनी तिची शिफारस केली. यावरून त्यांचा मार्ग अगदींच चुकीचा होता, असे म्हणतां येत नाही. शिक्षण आणि मुलें यांच्यातील संबंध मित्रभावाप्रमाणे अगदीं मोकळ्या मनाचे होते, ही गोष्ट पुष्कळांनी कबूल केली आहे.

उन्हाळ्यांत शाळा बहुतकरून बंद असे. या दिवसांत शेतकामास सुरुवात होत असल्यामुळे मुलांना अर्थातच तिकडे जावे लागे. अशा प्रसंगी शाळेत राहून पुस्तकी ज्ञान मिळविण्यापेक्षा शेतांत काम करून मनाची झालेली वाढ अधिक किमतीची आहे, असे टॉलस्टॉय यांचे मत होते. उन्हाळ्यांत झालेल्या अभ्यासाचे नुकसान भरून काढण्याकरतां हिवाळ्यांत शाळा नेहमीपेक्षा अधिक तास भरे. मुलांना शेतांत काम नसले अथवा आईवापांनी घरी दुसरा कांहीं उद्योग लावला नसला, म्हणजे शिक्षक व मुलें पुष्कळ वेळां रानांत भटकावयाला जात असत. अशा अनेक प्रसंगांचे वर्णन टॉलस्टॉय यांनी फार बहारीचे केले आहे. मुलांची निरीक्षणशक्ति, त्यांची कल्पकता, त्यांचे साहस, इत्यादि अनेक गुण अशा प्रसंगी कसे निदर्शनास येत, हे टॉलस्टॉय यांनी फारच चांगल्या रीतीने वर्णिले आहे. पुष्कळ वेळां मुलें इतके कांहीं चमत्कारिक प्रश्न

विचारीत कीं, त्यांचीं उत्तरें देणें शिक्षकांसहि फार जड जाई. चित्रकलेचा उपयोग काय ? झाडें कां वाढतात ? अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न विचारून आपल्या शिक्षकांस तीं सतावून सोडीत. मुलांनीं कित्येक वेळां अगदीं असंबद्ध प्रश्न केले असले, तरी टॉलस्टॉय त्यांजवर चिडत नसत अथवा दटावून त्यांस गप्प करीत नसत.

अशा रीतीनें शाळेचें काम चाललें असतां टॉलस्टॉय यांचें चित्त इतर विषयांचा विचार मुळींच करीत नसे, असें नाहीं. साहित्यकला म्हणजे काय ? या प्रश्नावर त्यांच्या चित्तांत बरीच भवति न भवति या वेळीं चालू होती. साहित्यकलेतील एक अग्रणी, अशी यथार्थ कीर्ति टॉलस्टॉय यांस प्राप्त झाल्यानंतर साहित्य म्हणजे काय आणि कला या दृष्टीनें त्याचा संबंध मानवीजीविताशीं कोणत्या प्रकारें आहे, याचा विचार ते करूं लागले. याविषयासंबंधीं एकवार बोलत असतां ते म्हणाले, “ साहित्य आणि मानवीजीवित यांचे परस्पर संबंध कोणत्या प्रकारें असावेत, याचा विचार करतां करतां माझ्या चित्ताचा इतका गोंधळ उडून गेला कीं, त्यांत कसल्याहि प्रकारची परंपरा किंवा सुसंबद्धता राहिली नाहीं. या बाबींतील आपले विचार सुसंबद्ध आणि स्पष्ट व्हावेत, म्हणून एक लेख लिहिण्यास मीं सुरुवात केली; पण त्यामुळें माझ्या विचारांत एकसूत्रीपणा न येतां, त्यांत गोंधळ किती आहे, एवढें मात्र माझ्या निदर्शनास आलें. अशा प्रकारचा निबंध लिहिण्याचा यत्न मीं सात वेळां करून पाहिला; तथापि हा प्रयत्न अखेरीस तसाच अर्धवट राहिला.” तथमपि या काळानंतर आणखी पंधरा वर्षांनीं ‘ साहित्य म्हणजे काय ? ’ या मथळ्याचा एक निबंध त्यांनीं प्रसिद्ध केला. या निबंधानें साऱ्या साहित्यभक्तांत मोठी चळवळ उडून गेली. कित्येकांनीं तो अगदीं कुचकामाचा आहे, असें ठरविलें, तर दुसऱ्या कित्येकांना त्यांत अप्रतिम गुण दिसले.

टॉलस्टॉय यांची शाळा सुरू झाली, त्या वेळीं ती कशी काय चालणार याबद्दल आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांना बरीच शंका होती; पण पुढें थोड्याच काळानें त्यांची भीति कमी होऊं लागली. पुढें पुढें तर त्यांनीं

तिला आपल्या कल्पनेने विश्वविद्यालयापेक्षांहि अधिक उच्च दर्जाचें ठरविलें. या शाळेंत जगांतील यच्चयावत विषयांचें ज्ञान मिळतें, असा पुकारा चोहोंकडे झाला. मुलांना लिहितांवाचतां येतें आणि हिशेबहि करतां येतात, याबद्दल साऱ्या शेतकऱ्यांना मोठें कौतुक व आश्चर्य वाटे. आतां या शाळेंत मिळणाऱ्या शिक्षणांत कांहीं गोष्टी आपणासारख्या शेतकऱ्यांस उपयोगाच्या नसल्या तरी मुलांना तेथें पाठविणें वावगें नाहीं, असें आजू-वाजूंच्या साऱ्या शेतकऱ्यांनीं ठरविलें.

टॉलस्टॉय यांस शारीरिक बलाची आवड स्वभावतःच असल्यामुळें ते या वेळांहि स्वतः तालीम करीत असत. मुलांना तालमीची गोडी लागावी म्हणून शाळेंतहि एक तालीमखाना बांधून तालमीचीं अनेक उपकरणें त्यांनीं तेथें आणून ठेवलीं. पुष्कळ शेतकऱ्यांना अशा प्रकारचें शारीरिक शिक्षण अगदीं नवीन असल्यामुळें त्यापासून कांहीं अपाय होईल कीं काय, अशी भीति वाटे. मुलांना थोडें कोठें दुखलेंखुपलें कीं, त्याचें खापर तालमीवर फोडण्यासहि ते चुकत नसत; तथापि कालांतरानें हा गैरसमजहि नाहींसा झाला.

टॉलस्टॉय यांच्या शाळेंत एकंदर चाळीस विद्यार्थ्यांचीं नांवें पटावर होतीं; तथापि रोजच्या हजेरीचा आंकडा सरासरीनें तीसपर्यंत असे. यांत बहुतेक मुलें सातपासून दहा वर्षांच्या वयापर्यंत असत. कित्येक वेळां बऱ्याच मोठ्या वयाचे मुलगेहि कांहीं दिवस येऊन जात. सहा आणि आठ या वयाच्या दरम्यान मुलें वाचावयास चांगलीं शिकतात, असा अनुभव टॉलस्टॉय यांनीं सांगितला आहे.

शाळेंत एकंदर चार शिक्षक होते आणि रोज पांचसहा विषय मुलांस ते शिकवीत असत. शिक्षक आपल्या कामाची नोंद ठेवीत असत आणि प्रत्येक रविवारीं पुढच्या आठवड्याच्या क्रमाची चर्चा ते करीत; तथापि हा ठरविलेला क्रम त्या आठवड्यांत विनचुक पार पडेच असें नाहीं. कारण आज कोणता विषय शिकवावा, याचा निवाडा करण्याचें काम मुलांवरच सोंपविलें असल्यामुळें ठरविलेला क्रम पुष्कळ वेळां बदलत असे.

रविवारीं शाळेला रजा असे आणि त्या दिवशीं आजूवाजूंच्या इतर

शाळेंतील मुलांना टॉलस्टॉय यासनायाला बोलावीत; अशा रीतीने बऱ्याचशा मुलांचें मोठें सम्मेलन भरे आणि त्यांच्यांत मिसळून टॉलस्टॉय अनेक प्रकारचे खेळ खेळत.

शिक्षणासंबंधीचे पूर्वग्रह इतके बलवान असतात कीं, कितीहि खटपट केली, तरी अगदीं नकळतपणें त्यांचा अम्मल शिक्षकावर होतो, असा अनुभव टॉलस्टॉय यांस आला. मुलांच्या सोयीपेक्षां स्वतःच्या सोयीकडे अधिक लक्ष देण्याची प्रवृत्ति शिक्षकांच्या ठिकाणीं बलवत्तर असते. ज्या पद्धतींत मुलांच्या सोयीपेक्षां शिक्षकांची सोय अधिक ती पद्धत चुकीची आहे, असें टॉलस्टॉय यांचें मत असल्याचें वर नमूद केलें आहेच.

शिक्षणक्रमांत मुलांस पूर्ण स्वातंत्र्य असावें, या आपल्या उपपत्तीचा प्रत्यक्ष प्रयोग टॉलस्टॉय यांनीं केला, तेव्हां बरीचशीं मुलें वाचनाच्या विषयांत अगदीं कच्चीं राहतात, असा अनुभव त्यांना आला; तथापि यांतहि आपला मार्ग मुलें आपणच शोधून काढतील अशा भरंवशावर आपल्या क्रमांत त्यांनीं कोणताहि बदल केला नाहीं.

अखेरीस मुलें चांगलें वाचावयास कशीं शिकलीं याची हकीकत टॉलस्टॉय यांनीं पुढीलप्रमाणें दिली आहे.

“ पावसाळ्याच्या आरंभीं टी. या नांवाचा एक हुशार आणि बुद्धिवान् मुलगा आमच्या शाळेंत आला. याचा दोन वर्षांचा शिक्षणक्रम अगोदरच पुरा झाला असल्यामुळें अर्थातच तो वाचावयास चांगलें शिकला होता. आपण मोठीं मनुष्यें वाचतां, तशा रीतीनें तो वाचीत असे. त्याच्या वाचनामुळें चांगलें वाचन म्हणजे काय, हें मुलांस प्रथम समजूं लागलें. आपणास चांगलें वाचतां येत नाहीं, ही जाणीव या वेळीं त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली. टी. वाचूं लागला म्हणजे सान्या मुलांनीं चित्रासारखें तटस्थ होऊन त्याचें वाचन ऐकावें. पुढें वाचनाची पाळी दुसऱ्या एकाद्या मुलावर येऊन तो वाईट रीतीनें वाचूं लागला म्हणजे मुलांतहि गडबड सुरू होई. विशेषतः धड्यांतील गोष्ट त्यांना आवडण्याजोगी असली म्हणजे तर ही गडबड फारच वाढे. मुलें हंसूं लागत आणि त्याला धडपणें वाचूं देत नसत. असें झालें म्हणजे त्या मुलालाहि मोठी

लाज वाटून तो खालीं वसे. असा प्रकार महिनापंधरा दिवस चालल्या-
नंतर एके दिवशीं एक मुलगा म्हणाला, 'आठ दिवसांच्या आंतच मीहि
इतकें चांगलें वाचून दाखवीन.' त्याची ही प्रतिज्ञा ऐकतांच पुष्कळ
मुलांस ईर्ष्या चढून त्यांनींहि तसाच निश्चय केल्या. तास दीडतासपर्यंत
मुलांचें वाचन एकसारखें चालू झालें. त्यांस पुस्तकांतील सारा कथाभाग
समजेच असें नाहीं. तथापि हातचें पुस्तक तीं सोडीनातशीं झालीं. शेवटीं
शाळेंतल्या तास अपुरा वाटून पुष्कळ मुलें बुकें घरींहि नेऊं लागलीं. सुमारे
तीन आठवड्यांच्या अवधींत पुष्कळ मुलें चांगलें वाचावयास शिकलीं."

"धाकदपटशानें मुलांना वाचावयास आपण शिकवूं लागलों म्हणजे
पुष्कळ वेळां त्यांतील मजकूर त्यांस समजत नाहीं, वाचनाची गोडी त्यांना
लागत नाहीं आणि अखेरीस हातचें पुस्तक फेंकून द्यावें, अशी बुद्धि
त्यांच्यांत उद्भवते. आमच्या मुलांचा प्रकार त्याच्या अगदीं उलट झाला.
वाचण्याच्या किंमतीचा कांहींतरी मजकूर अस्तित्वांत आहे, अशी त्यांची
खात्री आगाऊच झाल्यामुळें वाचावयास शिकणें अवश्य आहे, असें त्यांस
आपोआपच वाटूं लागलें. वाचनांत आपणास कांहीं कळत नाहीं, हा दोष
मजकुराचा नसून आपल्या अज्ञानाचा आहे, ही जाणीव त्यांच्या ठिकाणीं
आगाऊच उत्पन्न झाल्यामुळें, तें अज्ञान घालविण्याची खटपट त्यांनीं केली
आणि तिला चांगलें यशहि आलें."

"या साऱ्या गोष्टींत मला एक मोठी उणीव दिसून आली. मुलांना
वाचावयास योग्य अशीं पुस्तकें रशियन भाषेंत नाहींत, ही गोष्ट या वेळीं
माझ्या लक्षांत आली. वाचनाची प्रथम अभिरुचि उत्पन्न झाली पाहिजे.
मुलांस गोडी लागेल अशा रीतीनें पुस्तक लिहिलें असलें म्हणजे त्यांच्या
ठिकाणीं ही अभिरुचि उत्पन्न होते. अभिरुचीनें बुद्धीचा विकास होऊं
लागतो आणि क्रमानें त्यांच्या मनाचें आकलनसामर्थ्य वाढत जातें.
पुस्तकांच्या बाबींत सध्यां फार चमत्कारिक स्थिति आहे. चांगलीं पुस्तकें
आहेत तीं अशा शास्त्रीय व अगडबंद भाषेंत लिहिलेलीं असतात कीं,
सामान्य लोकांस तीं समजतच नाहींत. स्वतःस समजत नाहीं, असें पुस्तक
वाचण्याची रिकामी उठाठेव कोण करणार ? लोकांस समजतील अशा

भाषेत लिहिलेलीं पुस्तकें पाहिजेत आणि त्यांचे विषयहि लोकांच्या आवडीचे असले पाहिजेत.”

“एकादा मुलगा अथवा एकादा आडवाप्या शाळेंत येतो, तेव्हां पूर्वा-नुभवाची कांहीं पुंजी त्याजवरोवर अवश्य असतेच. वयोमानाप्रमाणें जगाचा थोडाफार अनुभव त्याला असतो. आणि हा अनुभव मार्ग ठेवून तो शाळेंत आलेला नसतो. आपण शिकावें अशी खरी इच्छा मनुष्याच्या मनांत उद्भवल्यावांचून तो कधींहि शिकण्यास प्रारंभ करणार नाही. शिक्षणाच्या ठिकाणीं प्रेम आणि भक्ति हीं त्याच्या मनांत असलीं पाहिजेत. हीं उत्पन्न व्हावयास आपलें ज्ञान अपुरें आहे, ही जाणीव होणें अवश्य आहे. जगांतील पुष्कळ गोष्टी मला कळणें इष्ट असतांहि त्या मला कळत नाहींत, आणि याचें कारण माझें अज्ञान हेंच आहे, हें त्यास पक्कें कळलें पोहिजे. जगांत त्याला पुढें मिळणारें ज्ञान त्यानें प्राप्त करून घेतलें, तर केवढा मोठा महत्त्वाचा ठेवा त्याला प्राप्त होईल, याची अंधुक तरी जाणीव त्याच्या ठिकाणीं आगाऊ उत्पन्न व्हावयास पाहिजे. मी कांहीं तरी शिकतो आणि त्याचें पुढें कांहीं तरी होईल, अशी संशयबुद्धि शिष्याच्या ठिकाणीं असेल, तर शिकण्याचा हुरूप त्याला केव्हांच वाटणार नाही आणि त्याच्या मनाचा जोमहि राहणार नाही. त्याचप्रमाणें जगाच्या अंतिम हेतूच्या कल्पनेचा विकास ज्या गुरूच्या ठिकाणीं शिष्यांहून पुष्कळ पटीनें अधिक झालेला नसेल, तो गुरु शिष्यास कांहीं शिकवूंहि शकणार नाही. आपल्या गुरूच्या ठिकाणीं जो ज्ञाननिधि आहे, त्याचा अंशतः तरी लाभ आपणास झाल्यास आपणास महदानंदाची प्राप्ति होईल असें शिष्यास न वाटल्यास गुरूबद्दल त्याच्या ठिकाणीं पूज्यभाव कधींहि उत्पन्न होणार नाही. गुरु कमी प्रतीचा आहे, असा अनुभव त्याला आला, तर हे आमचे गुरुच नव्हत, असें तो अर्थातच म्हणतो. जो तेजोमय तारा अखेरीस आपल्या हस्तगत होणार, तो शिष्याच्या चित्तचक्षुंपुढें सदोदित मूर्तिमंत उभा असला पाहिजे. आपण अखेरीस अमक्या मुक्कामास पोहोंचणार, ही जाणीव शिष्याच्या ठिकाणीं सदोदित असली, म्हणजे त्या मार्गांनें

जाण्याकरतां त्याची सारी इच्छाशक्ति एकवटून त्या मार्गानें पुढें जाण्याकरतां अविश्रांत खटपट करूं लागते.”

“ आपल्या गुरूजवळ ज्ञानाचा ठेवा आहे, आणि तो प्राप्त करून घेणें आपणास जरूर आहे, ही जाणीव मुलांच्या मनांत उत्पन्न करण्यास गुरूजवळ काय साधनें आहेत ? ज्या कल्पनामय जगांत मी वावरत होतो, ज्यामुळे मला सुखाची प्राप्ति करून घेतां येत होती, त्या जगांत मुलांचाहि प्रवेश व्हावा, अशी माझी इच्छा होती; पण हें साधावें कसे ? सूर्य कसा उगवतो, झाडे कशीं फुलतात, दग कसे उत्पन्न होतात, इत्यादि सृष्टीचें देखावे मीं त्यांस समजावून सांगूं लागलों. विद्येपासून उच्च आनंद प्राप्त होतो, हें पुस्तकी वाक्यहि मीं त्यांना म्हणून दाखविलें. तथापि माझ्या या बोलण्याकडे त्यांचें लक्ष वेधतें, असें माझ्या अनुभवास येईना. मग मी वायवळ हातीं घेतलें आणि त्यांतील प्राचीन कथा मुलांस वाचून दाखविण्यास सुरवात केली. त्याबरोबर सारा मनु पालटला. या गोष्टी मी सांगूं लागलों म्हणजे मुलें चित्रासारखीं तटस्थ होत. त्या ग्रंथाबद्दल, वाचनाबद्दल आणि मजबद्दलहि त्यांना प्रेम वाटूं लागलें. आतां त्यांच्या या वृत्तीला योग्य दिशा लावणें एवढेंच काम मजकडे राहिलें. प्राचीन पौराणिक कथा मुलांच्या कानांवर लहानपणापासून पडत असतात. पौराणिक व्यक्तींबद्दल त्यांच्या मनांत कुतूहल उत्पन्न झालेलें असतें. त्यांची अधिक माहिती कोणी त्यांना सांगितली, तर ती त्यांना हवी असते, असें माझ्या अनुभवास आलें.”

“ सामान्य जगाहून एक निराळें आणि नवें असें जग मुलांच्या मनःश्रृंखुणें उभें करून त्यांच्या चित्तांत ज्ञानाची आवड उत्पन्न करण्यास वायवळसारखे पौराणिक ग्रंथ ईश्वरदत्त आहेत कीं नाहींत, या प्रश्नांशीं मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. तो ग्रंथ कसाहि असला, तरी मुलांच्या मनांत ज्ञानाची आवड उत्पन्न करण्यास त्यांच्यासारखा दुसरा ग्रंथ असल्याचें मला तरी माहित नाहीं. मनुष्याच्या मनांतील अनंत कल्पना काव्यमय भाषेनें चित्रित करण्याचें कार्य वायवळसारख्या जुन्यापुराण्या ग्रंथानें जसें केले आहे, तसें तें दुसऱ्या अर्वाचीन ग्रंथांनीं कोठेंहि केले असल्याचें

मला तरी ठाऊक नाही. मनुष्यांचे परस्पर संबंध, कौटुंबिक संबंध, राज्य-व्यवस्था, धर्म, नीति इत्यादि अनेक विषयांची पहिली जाणीव अशाच ग्रंथांच्या द्वारे, आपल्या चित्तांत उत्पन्न होते. अगदीं सोप्या आणि बालबुद्धीसहि समजेल अशा रीतीनें उच्च सिद्धांताची सोपी मांडणी अशाच ग्रंथांनीं केली आहे. यामुळे त्यांचा पगडा मुलांच्या मनावर ताबडतोब बसतो. त्यांतील साधे पण जोरदार विचार पाहून लहानथोरांचीं मनें सारखींच वेधून जातात. एकादी करुणामय कहाणी मुलें ऐकूं लागलीं, म्हणजे पुष्कळांच्या डोळ्यांस पाण्याच्या धारा लागतात. शरिराच्या जोपासनेला जसें आईचें दूध बाल्यावस्थेंत उपयोगीं पडतें, तसेंच मनाच्या बाल्यावस्थेंत त्याची जोपासना करण्यास पौराणिक ग्रंथासारखें दुसरें साधन नाही.”

“पुष्कळांना असें वाटतें कीं, हे ग्रंथ आतां शिळे झाले. त्या काळा-हून जग आतां फार पुढें आलें असल्यामुळे ते नव्या जगाच्या उपयोगीं नाहीत; पण मुलांच्या शिक्षणाकरतां अर्वाचीन पद्धतीनें कोणी ग्रंथ लिहिला आणि मुलांच्या मनावर प्राचीन ग्रंथाहून त्याची छाप अधिक पडली तरच हें म्हणणें आम्ही कबूल करूं.”

प्राचीन पौराणिक ग्रंथांशिवाय मुलांना उपयोगी पडणारे अर्वाचीन ग्रंथ म्हटले म्हणजे सामान्य लोकांनीं लिहिलेले ग्रंथ होत. सामान्य लोकां-साठीं अथवा मुलांसाठीं विद्वानांनीं लिहिलेले ग्रंथ त्यांच्या उपयोगी पडत नाहीत, असें टॉलस्टॉय यांचें मत होतें. जुन्या अविद्वानांनीं लिहिलेलीं गाणीं, पदे, पोवाडे बखरी अथवा ऐतिहासिक कथा हीं सामान्य लोकांस आणि मुलांस जितकीं प्रिय होतात, तितके विद्वानांचे ग्रंथ त्यांस प्रिय होत नाहीत. इंग्लंडांतील कांहीं शिक्षकांस हाच अनुभव आला आहे. जुनींपांनीं गाणीं आणि जुन्यापान्या कथा यांचा पगडा मुलांच्या आणि सामान्य जनतेच्या चित्तावर जितका बसतो, त्याच्या शंतांशहि पगडा अर्वाचीन ग्रंथांचा बसत नाही, असा इंग्रज तज्ज्ञांचा अनुभव आहे. या-करतां आपल्या विद्वत्तेच्या कसोटीवर प्राचीन ग्रंथ घांसून त्यांस हिणकस ठरवूं पाहणें हा निव्वळ मूर्खपणा होय. सामान्य जनता आणि अर्वाचीन

सुशिक्षित अथवा विद्वान् यांच्यांत भलें मोठें खिंडार पडलें असल्याचा अनुभव जो साऱ्या जगभर आज येत आहे, त्याचें कारण हेंच होय. अर्वाचीन ग्रंथांची कृत्रिमता सामान्य जनतेच्या आटोक्याबाहेरची असल्यामुळें त्यांतील ज्ञानसंपत्तीपर्यंत त्यांची दृष्टि पोहोचूंच शकत नाहीं. बाहेरच्या कृत्रिम पोपाकाला विचकून सामान्य जनतेची बुद्धि बाहेरूनच परत फिरते. टॉलस्टॉय यांस अशा प्रकारचा अनुभव आल्यामुळें प्राचीन दंतकथा, हरदास-पुराणिकांच्या तोंडच्या गोष्टी, पोवाडे, फटके वगैरेंचा संग्रह करण्याचें काम त्यांनीं सुरू केलें. या त्यांच्या संग्रहाचा प्रसारहि पुष्कळ झाला. आणि त्यांच्या इतर ग्रंथांपेक्षां या संग्रहानें ज्ञानदानाचें कार्य अधिक मोठ्या प्रमाणावर केलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

अशा रीतीनें वाचनविषयाच्या बाबतींत टॉलस्टॉय यांस जसा नवा अनुभव आला, तशीच गोष्ट लेखनाची झाली. या बाबतींतला आपला अनुभव त्यांनीं असा सांगितला आहे—

“ आमच्या शाळेंतील मुलांचें हस्ताक्षर अगदींच वाईट होतें. पुष्कळ खटपट करूनहि त्यांचें अक्षर सुधारेना. तेव्हां एका नव्या शिक्षकानें कॉपीबुकें आणविलीं. अर्थात् जुन्या पद्धतीखालीं वाढलेल्या त्या शिक्षकाला दुसरी युक्ति सुचणें शक्यच नव्हतें. शेवटीं असाच एक प्रकार अचानक घडून हें कोडें सुटलें. वरच्या वर्गांतील मुलें वायवलांतील गोष्टी लिहून काढीत. या गोष्टी वडिलांस वाचून दाखविण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या चोपड्या घरीं नेल्या; पण त्यावर कुत्र्याकोंवड्यांचे पाय असल्यामुळें त्यांचें त्यांसच वाचतां येईना अशी गत झाली. तेव्हां त्यांतल्या एका मुलानें शाळेंत येऊन त्या साऱ्या गोष्टी स्वच्छ लिहून काढण्यास सुरुवात केली. हें पाहून इतरांच्याहि मनांत ईर्ष्या उत्पन्न झाली आणि स्वच्छ व वळणदार अक्षर लिहितां येणें आवश्यक आहे, असें मुलांस वाटूं लागलें. मुलें छापील कॉपीबुकें घेऊन त्यावरहुकूम अक्षरें काढण्याची खटपट आपणच करूं लागलीं. एकमेकांवर चढाओढ करण्याची ईर्ष्या त्यांस उत्पन्न झाली आणि सुमारे पंधरवड्यानें त्यांच्या वळणांत पुष्कळच सुधारणा झाली.”

व्याकरण या विषयासंबंधीं लिहितांना टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“ हा विषय मुलांस फारच जड जाई. शुद्ध बोलणे आणि लिहिणे, यांचा व्याकरणाशी काय संबंध आहे, हे अद्यापीहि गूढच आहे. सगळ्यांतील लहान मुले मनास वाटेल तें लिहितात. कित्येक वेळां दोनचार मुले मिळून एकेक वाक्य बनवितात आणि मग तीं लिहून काढतात. एक मुलगा लिहूं लागला म्हणजे आजूबाजूचीं मुले आपसांत कुजबुजून त्याच्या चुकांवर टीका करतात. तें वाक्य त्यानें पुरें लिहिलें, म्हणजे एकादा तें मोठ्यानें वाचतो आणि बाकीचीं मुले चुका दाखवून हंसूं लागतात. दुसऱ्यांच्या चुका दाखविण्यांत मुलांना फारच मौज वाटते आणि स्वतः शुद्ध लिहिलें पाहिजे, ही जाणीव अशा तऱ्हेनें उत्पन्न होते. अशा रीतीनें शुद्ध रचना करण्याची संवय त्यांस लागते; पण व्याकरणाचे नियम शिकविण्याची सुरुवात झाल्यावरोंवर कांहीं मुले वर्गांतून उठून जातात आणि बाकीच्यांपैकीं पुष्कळशीं झोपी जातात.”

इतिहासासंबंधीं हि मुलांस फारशी गोडी नाही, असा अनुभव टॉलस्टॉय सांगतात. फक्त कांहीं विशिष्ट प्रसंग काव्यमय भाषेत विद्यार्थ्यांना सांगितले, तर तेवढे मात्र त्यांना फार आवडतात. इ. स. १८१२ सालीं सुप्रसिद्ध नेपोलियननें रशियावर स्वारी केली; पण तींत त्याला अपयश येऊन त्याच्या सैन्याचा बहुतेक पुरा फडशा पडला. हा प्रसंग टॉलस्टॉय यांनीं मुलांस सांगितला तेव्हां वर्गांत देशाभिमानाची एवढी प्रचंड लाट उसळली कीं, कांहीं वेळ वर्ग बंद ठेवणें भाग पडलें. मुलांस इतिहास शिकविणें असेल, तर तो शकावलीच्या अथवा जंत्र्यांच्या रूपानें शिकण्यांत कांहीं अर्थ नाही. तो कथानकाच्या रूपानें मुलांच्या चांगला लक्षांत राहतो, असें टॉलस्टॉय स्वानुभवानें म्हणतात. ते म्हणतातः—

“ मनुष्याचीं अंतर्गत ग्राहकइंद्रियें सर्व सारखींच जागृत होतात, असें नाही. विचारशक्ति वन्याच उशिरां जागृत होते. इतिहासप्रवृत्तीपेक्षां सौंदर्यग्राहकता आधीं जागृत झालेली असते. देशांतील चालू चळवळीकडे मुलांचें लक्ष अगोदर जडतें. वर्तमानपत्रांच्या प्रसारानें या त्यांच्या प्रवृत्तीस दुजोरा मिळतो. यानंतर गतेतिहास जाणण्याची इच्छा हळू हळू उत्पन्न होते, याकरतां चालू राजकीय परिस्थिति मूलभूत घेऊन तिच्या

आधारानें गत इतिहास शिकविण्याचा प्रयत्न शिक्षकानें केला, तर तो अधिक फलप्रद होईल; नाही तर नुसत्या शकावल्या मुलांच्या डोक्यावर लादणें म्हणजे त्यांच्या मेंदूवर निष्कारण ओझे लादणें होय.”

भूगोलाबद्दल टॉलस्टॉय यांनीं एका नाटकांतील पुढील अवतरण दिलें आहे, त्यावरून या विषयाबद्दल त्यांचें मत स्पष्ट दिसते.

“फां व्हिझिन यांनीं ‘अज्ञान मुलगा’ या नांवाचें एक विनोदी नाटक लिहिलें आहे. त्यांत एका स्त्रीचा त्या मुलाच्या गुरूशीं संवाद आहे. ती स्त्री म्हणते, ‘गुरुजी, इतक्या देशांचीं आणि त्यांतील गांवांचीं वगैरे नांवां माझ्या मुलाला कशाला शिकवितां ? कोठेंहि जाण्याचा प्रसंग त्याला आला, तर त्याचा गाडीवाला त्याला बरोबर घेऊन जाईल.’”

“या स्त्रीचें हें भाषण मला खरोखरच फार मुद्देसूद वाटलें. या आक्षेपावर जगांतल्या कोणत्याहि विद्वानानें अद्यापि चोख उत्तर दिलेलें नाही. वार्सिलोना कोणत्या नदीच्या कांठीं आहे, हें समजल्यानें माझा फायदा काय, हें माझ्या तरी लक्षांत अद्यापि येत नाही. या विद्येचें ज्ञान इतरांप्रमाणें मींहि लहानपणीं मिळविलें; पण त्याचा उपयोग झाला, असा प्रसंग उभ्या तेहतीस वर्षांत मला एकहि आला नाही. वार्सिलोनाचीं अत्यंत मोहक वर्णनें वाचूनहि कोणाच्या मानसिकशक्तीचा परिपोष होईल, असें मला वाटत नाही. सांप्रतच्या पद्धतीनें शिकविले जाणारे इतिहास व भूगोल हे विषय निरर्थक होतात, एवढेंच नव्हे, तर उलट अनर्थकारकहि होतात. मुलांच्या प्रौढवयापर्यंत हे विषय अजिबात गाळावेत आणि प्रौढवयांतहि ते शिकवावेत, असा ठाम निर्णय मला देतां येत नाही.”

मुलांच्या ठिकाणीं लेखनप्रवृत्ति व्हावी म्हणून टॉलस्टॉय यांनीं अनेक युक्त्या योजून पाहिल्या; पण त्यांचा उपयोग फारसा झाला नाही. रशियन भाषेंतली एकादी म्हण देऊन ती कशी प्रचारांत आली, हें त्यांनीं एके-वेळीं मुलांस लिहावयास सांगितलें. अशी गोष्ट लिहिणें आपल्या आहाराबाहेर आहे, असें बहुतेकांस वाटून तीं तो नाद सोडून दुसऱ्या कामाकडे वळलीं. अखेरीस त्यांतल्या एका मुलानें ‘ती गोष्ट तुम्हींच लिहून दाखवा’ असें टॉलस्टॉय यांस सांगितलें. तेव्हां टॉलस्टॉय यांनीं ती गोष्ट लिहिण्यास

सुरुवात केली. ते लिहित असतां कांहीं मुलें त्यांजभोंवतीं गोळा होऊन ती वाचून पाहूं लागलीं. तेव्हां लिहिलेला मजकूर त्यांनीं वाचून दाखविला व राहिलेल्या भागाची रूपरेखा दाखविली. कांहीं मुलें टीका करूं लागलीं. कांहीं मुलें मजकुरांत भर घालूं लागलीं, कांहींनीं त्याची संगति जुळविण्यास सुरुवात केली. विशेषतः दोन मुलें इतक्या उत्तम सूचना करूं लागलीं कीं, लेखनकौशल्यांतील अनेक गुण त्यांच्या बुद्धींत जागृत होत असल्याचा अनुभव टॉलस्टॉय यांस आला. शेवटीं स्वतः लिहिण्याचें सोडून देऊन तीं दोन मुलें सांगतील तेवढाच मजकूर टॉलस्टॉय लिहूं लागले. गोष्टीला रंग चढूं लागला, तेव्हां मुलें तहानभूकहि विसरलीं आणि ती लिहिण्याचें काम सुमारे चार तास चाललें.

ही हकीकत सांगून टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“मी स्वतः मोठा लेखक म्हणविणारा. लेखक या नात्यानें रशियांत चांगलें नांव मीं आधींच मिळविलें होतें. सुशिक्षित लोकहि माझे लेख पाहून माना डोलवीत होते. असें असतां दोन शेतकऱ्यांच्या पोरांनीं या कलेंत माझ्याहूनहि अधिक कौशल्य दाखवावें, या गोष्टीचें मला मोठें नवल वाटलें. पुढें ही गोष्ट लिहिण्याचें काम दोनतीन दिवस चालू होतें; आणि रचनाशैली, प्रमाणशीलपणा, सुवद्धता, इत्यादि गुण या मुलांच्या ठिकाणीं पूर्वीप्रमाणेंच दिसून आले. यावरून एक गोष्ट मात्र सिद्ध झाली, ती ही कीं, लेखनकला ही बीजरूपानें मुलांच्या ठिकाणीं असते आणि योग्य मार्गानें तिची जोपासना केल्यास ती वाढीस लागते.”

मुलांनीं लिहिलेली ही गोष्ट कांहीं अपघातानें नाश पावली. यामुळें टॉलस्टॉय यांस फारच वाईट वाटलें. आपला गुरु खिन्न झाला आहे, असें पाहून त्या शेतकऱ्यांच्या दोन मुलांनीं ती गोष्ट पुन्हा लिहून काढण्याचें कबूल केलें आणि टॉलस्टॉय यांच्या घरीं जाऊन व एकदोन रात्री जागरणें करून त्यांनीं ती गोष्ट पुन्हां लिहून काढली. ही व दुसऱ्याहि अनेक गोष्टी त्यांनीं आपल्या मासिकांत प्रसिद्ध केल्या व त्या उत्तम म्हणून फार नांवाजल्या गेल्या. मुलांनीं लिहिलेल्या गोष्टी नमुन्यादाखल पुढें ठेवून टॉलस्टॉय यांनीं स्वतः कांहीं गोष्टी लिहून पुढें प्रसिद्ध केल्या. टॉलस्टॉय

यांच्या या गोष्टींची भाषांतरं युरोपांतील बहुतेक भाषांत झालीं असून त्या फार लोकप्रिय झाल्या आहेत.

मुलांच्या ठिकाणीं लेखनकलेची आवड उत्पन्न करण्याकरतां काय केलें पाहिजे, हें टॉलस्टॉय यांनीं सूत्ररूपानें पुढीलप्रमाणें सांगितलें आहे.

१ मुलांना अनेक कथासूत्रें सांगावींत आणि त्यांतील तपशिलाचा भाग त्यांच्या मर्जीप्रमाणें त्यांना लिहूं द्यावा.

२ मुलांतींच लिहिलेल्या गोष्टी मुलांस वाचण्यास द्याव्यात.

३ मुलांनीं लिहिलेल्या गोष्टी तपासतांना अशुद्ध लिहिणें, वळणाच्या चुका अथवा इतर वाह्य दोष यांजवढल मुळींच टीका करूं नये. त्याच-प्रमाणें त्यांतील तर्कशास्त्र अथवा वाक्यरचना यांजवरहि कधीं टीका करूं नये. हा मुद्दा प्रत्येक शिक्षकानें अवश्य लक्षांत ठेवावा.

४ लेखन लहान आहे कीं, मोठें आहे, त्यांतील विषय कोणत्या स्वरूपाचा आहे, अथवा त्यांतील भाषा कोणत्या स्वरूपाची आहे, हे सुद्धे महत्त्वाचे नसून त्यांतील विचारांची वाढ आणि सूत्रसंगति कशी आहे, इतकेंच पहावयाचें असतें. अनेक विचारांपैकीं एक विचार मुलांच्या मनांत उभा राहिला, तर तो प्रत्यक्षत्वास आणण्यासाठीं मुलगा तो कोणत्या शब्दांनीं सजवितो, आणि त्या विचाराची योजना तो योग्य जागीं करतो कीं नाहीं, हेंच मुख्यतः पहावयाचें असतें. त्याचप्रमाणें जो विचार एक-वार लिहून गेला त्याची पुनरावृत्ति होते कीं काय, आणि लिहून गेलेला विचार आणि पुढील विचार यांचा सांधा वेमालूम जुळलेला असतो कीं नाहीं, हें पहावयाचें असतें. गोष्टींत तुटकपणा अथवा विस्कळीतपणा आला आहे कीं काय, याचा विचार करून विचार आणि लेखन हीं जोडीनें चालतात कीं एकमेकांच्या आड येतात, हेंहि पहावयाचें असतें.

“आरंभीं आरंभीं मुलांस विचार पुरविण्याचें काम मी करीत असं. अनेक कथासूत्रें माझ्या चित्तांत असलीं, तर त्यांपैकीं माझ्या दृष्टीनें चांगलें, असं एकादें कथासूत्र निवडून काढून मुलांस तें मी सांगत असं. नंतर कोणते विचार त्यांत प्रामुख्यानें यावेत, आणि त्यांची योजना कोणत्या कोणत्या ठिकाणीं करावी, व एकंदर कथानंकाची संगति कशी जुळवावी,

हैहि साररूपानें मी त्यांस सांगत असें. मधला तपशील भरण्याचें व हीं सूत्रें योग्य शब्दांनीं सजविण्याचें काम मी मुलांवर सोंपवीत असें.”

शेतकऱ्यांच्या आणि इतर सामान्य लोकांच्या मुलांत साहित्यकलेचें बीज उपजत असतें, असा अनुभव टॉलस्टॉय यांस आला. त्यांच्या या बीजाला पाणी घालून त्याला अंकुरास आणणें व त्याची योग्य जोपासना करून त्याला वाढीला लावणें, इतकेंच शिक्षकाचें कर्तव्य आहे. सामान्य जनतेत वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न करण्याकरतां जीं पुस्तकें लिहिलीं जातात, तीं मात्र या कार्याला मुळींच उपयोगी पडत नाहींत असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. हल्लींच्या काळीं बाहेर पडणारीं काव्यें, नाटकें आणि गद्यग्रंथ हीं बहुधा आळशी, चैनी आणि रिकामटेंकड्या लोकांसाठीं लिहिलेलीं असतात. अशा लोकांच्या जीवनक्रमांत कृत्रिमता फार मोठ्या प्रमाणांत शिरलेली आहे. आणि त्यांजसाठीं लिहिलेले ग्रंथहि हाच कृत्रिमपणा आणखी वाढवीत असतात. यामुळें हे ग्रंथ सामान्य जनतेच्या उपयोगीं कधींहि पडत नाहींत. ज्या कोट्यवधि लोकांना या कलेचा उपयोग व्हावा, त्यांच्या उपयोगीं तीं मुळींच पडत नसून, कांहीं मूठभर लोकांचे चोचले आणि चवचालपणा वाढविण्याचें काम मात्र विद्वानांची लेखणी सध्यां करीत आहे. यामुळें जो एक निश्चित अनर्थ घडून येतो, तो हा कीं, सामान्य जनतेचे नेते म्हणून म्हणाविलारे मूठभर लोक आणि ती जनता यांजमध्ये असलेली फूट दिवसेंदिवस अधिक रुंदावत आहे.

काव्य आणि संगीत यांजबद्दलहि टॉलस्टॉय यांस असाच अनुभव आला. अर्वाचीन काळचे कवि अथवा संगीतकारहि सामान्य लोकांच्या उपयोगी पडणारे ग्रंथ निर्माण करीत नसून मूठभर सुशिक्षितांस खुष करण्याचाच त्यांचा यत्न असतो. टॉलस्टॉय म्हणतातः—

“काव्य आणि संगीत या दिशांनीं अर्वाचीन काळीं जे यत्न झाले, ते सर्व चुकीचे होत, अशी माझी पक्की खात्री झाली. हें माझें मत पुष्कळांस धाष्ट्याचें वाटण्याचा संभव आहे, तथापि वस्तुस्थिति तशीच आहे, यांत शंका नाहीं. जुन्या काळचे फटके, पोवाडे आणि सामान्य लोकांच्या तोंडचीं गाणीं यांजवर सामान्य जनता कित्येक वर्षें झुलत आली आहे;

पण अर्वाचीन काव्यांपैकीं एकादी ओळसुद्धां त्यांच्या तोंडीं असल्याचें आपणास आढळावयाचें नाहीं. असें कां ? अर्वाचीन म्हणतात कीं, सामान्य जनतेला अर्वाचीन काव्याचा रस आकलन करण्यास बुद्धीच नाहीं. यावर मी असें विचारतां कीं, आमची बुद्धि भ्रष्ट झाली नाहीं, असें तरी खात्रीनें म्हणतां येईल काय ? अर्वाचीन काव्यें आम्हांस आवडतात याचें कारण तीं नितांत रमणीय आणि शुद्ध आहेत हें नव्हे, तर आमची बुद्धि भ्रष्ट झाली असल्यामुळें भ्रष्ट काव्यें तिला अर्थात् आवडतात. आमच्या अंगची कृत्रिमता, आमचा दिखाऊपणा, आमचे चोचले इत्यादि दुर्गुणांचा प्रवेश सामान्य जनतेंत झाला नसल्यामुळें त्यांचीं मनें अद्यापि आमच्याहून अधिक शुद्ध राहिलीं आहेत. यामुळें प्राचीन काव्यांतील उत्तान आणि शुद्ध रसाविर्भाव त्यांस जसा चाखतां येतो, तसा तो आम्हांस चाखतां येत नाहीं.”

“अर्वाचीन काव्यांतील आस्वाद माझ्या शिष्यांस कळावा म्हणून कित्येक वर्षें मीं खटपट करून पाहिली; पण मला तींत मुळींच यश आलें नाहीं. अशाच प्रकारची खटपट इतर देशांतहि पुष्कळ झाली आणि हे लोक आपला अनुभव प्रामाणिकपणें सांगतील, तर तेहि माझ्यासारखेंच मत देतील. सामान्य जनतेला अर्वाचीन काव्यांवद्दल गोडी नाहीं, एवढेंच नव्हे, तर उलट त्यावद्दल त्यांना एक प्रकारचा तिरस्कार वाटतो.”

“काव्य आणि संगीत यांचा आस्वाद घेण्यास मनाची कांहीं तयारी करावी लागते, हें म्हणणें मला अगदीं चुकीचें वाटतें. या कलांची गोडी मनुष्यमात्राच्या ठिकाणीं जन्मतःच सिद्ध असते. यें स्त्रीपुरुष, अथवा काळागोरा असा भेदभाव परमेश्वरानें ठेवलेला नाहीं. याकरतां तुमचीं काव्यें लोकांस पसंत पडत नसतील तर या दोघांचें सर्व खापर जनतेच्या मार्थीं फोडण्यापूर्वीं आपली दिशाभूल होते आहे कीं काय, हा विचार तुमच्या चित्तांत प्रथम आला पाहिजे.”

“सामान्य जनतेला उपयोगीं पडेल, अशी ग्रंथसंपत्ति भाषेंत नसली, तर लोकांनीं वाचावयाला शिकावें कीं नाहीं, हेंहि मला एक कोडेंच वाटतें. अलीकडच्या शिक्षणपद्धतीनें जीं मूलतत्वे मुलांच्या मनांत ठस-

जातात, त्यांजपासून हितापेक्षां अहित अधिक होतें. स्मरणशक्तीची वाढ अप्रमाणशीर झालेली असते. अर्वाचीन भौतिकशास्त्रें आणि कला यांजवद्दल पोकळ अभिमान उत्पन्न होतो. शिक्षणाचें अंतिम पर्यवसान काय असावें, याबद्दल चुकीचे ग्रह मुलांच्या डोक्यांत शिरतात. बुद्धीलया मांड्य येतें, ठरावीक शिक्षणक्रम संपल्यावर कोणताहि नवा उद्योग हातीं धरण्याचें सामर्थ्य तिला उरत नाही. याशिवाय 'मी विद्वान्' ही पोकळ घमैंड डोक्यांत शिरते हें वेगळेंच."

"सामान्य लोकांच्या उपयोगी पडतील, असे ग्रंथ लिहिले पाहिजेत, हें म्हणणें, सोपें आहे; पण तशी कृति करणें मात्र फारच अवघड आहे. केवळ रशियांतच नव्हे, तर सान्या युरोपांत अशा ग्रंथांचा पूर्ण अभाव आहे. आमच्यांतले अनेक परोपकारी लोक लोकोपयोगासाठीं म्हणून पुष्कळ द्रव्य खर्च करतात; पण या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष अद्यापि गेलेलें नाही, याचा मला मोठा खेद होतो."

"विद्यार्थ्यांच्या चित्ताला मोकळेपणा असल्याशिवाय आणि विषयांची निवड करण्याचें काम त्यांच्यावरच सोंपविल्याशिवाय शिक्षणपद्धति मजबूत पायावर उभारतां येणार नाही, हें माझें मत मी पूर्वी सांगितलें आहेच. माझ्या शाळेंत या तत्त्वाला व्यावहारिक रूप देण्याचा कोणताहि प्रसंग मीं वांयां जाऊं दिला नाही, आणि या माझ्या पद्धतीनें गुरु आणि शिष्य या दोघांचाहि चांगला फायदा झाला, असें मी खात्रीपूर्वक सांगतां. शेंकडों लोक आमच्या यासनायाच्या शाळेंत येऊन गेले आणि माझीं तत्त्वं व्यवहारांत कशीं उतरतात, याचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांनीं पाहिला; आणि हीं तत्त्वं खरोखरच पूर्ण व्यवहार्य आहेत, असें त्यांचें मत ठरलें."

"आमच्या शाळेंतील शिक्षकवर्ग जुन्या पद्धतीस कधींहि चिकटून राहिला नाही. आपणास ठाऊक असलेली पद्धतच उत्तम आहे, असा हट्ट धरून न वसतां, नव्या नव्या पद्धति आमचे शिक्षक शोधून काढीत. या बाबतींत शिष्यासारखीच वृत्ति धरून नव्या पद्धति शिकण्याची आणि त्या प्रत्यक्ष अजमावून पाहण्याची खटपट ते करीत. एकादी पद्धत यशस्वी झाली नाही, तर तो शिष्याचा अपराध आहे, असें ते म्हणत नसत.

शिष्य आळशी आहे, हट्टी आहे, असें कधींहि न म्हणतां आपलीच प्याचें कोठें तरी चुकत असावी, असें समजून नवा मार्ग शोधून काढा कीं. खटपटीस ते लागत.”

“शिष्यांच्या दृष्टीनेंहि ही पद्धत यशस्वी झाली. आमचीं मुलें फार उत्साहानें शिकत ठरलेली वेळ भरली, तरी आम्हांस आणखी शिकवा, असें तीं म्हणत. वर्ग चालू असतां त्यांच्या चित्ताचा मोकळेपणा, केव्हांहि गेला नाहीं, आणि माझ्या मतें हीच गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिष्य आणि गुरु यांच्यांतील नातें प्रेमळपणाचें आणि मित्रत्वाचें होतें. असें नातें उत्पन्न झाल्याशिवाय शिष्यांच्या चित्ताचा ठाव, गुरूला कधींहि सांपडावयाचा नाहीं, आणि असा ठाव सांपडल्याशिवाय त्याला सुमार्गाला लावणें गुरूच्या हातून घडणारहि नाहीं.”

“एकादी शिक्षणपद्धति शिक्षकाला आवडते कीं नाहीं, एवढ्यावरच तिचा बरेवाईटपणा आम्ही ठरवीत नसूं; तर त्या पद्धतीनें मुलें मोकळेपणानें शिकतात कीं नाहीं, हें आम्ही पहात असूं. अशाच पद्धतीनें शिक्षण देण्याचा उपक्रम माझ्याशिवाय ज्या ज्या गुरूंनीं केला, त्या त्या सर्वांना असाच अनुभव एकजात आला. अशा पद्धतीनें शिकवितांना गुरूंनाहि आपली शिष्यवृत्ति कायम ठेवावी लागते. आपण सर्वज्ञ आहों, अशी पोकळ घमेंड त्यांना वाळगतां येणें शक्यच नाहीं. शिष्याला एकादा विषय समजत नसला, तर कोणत्या रीतीनें त्याला तो समजावून द्यावा, याचा विचार प्रत्येक वेळीं गुरूला करावा लागल्यामुळें त्याची शिक्षणपद्धति दिवसेंदिवस सुधारत जाते, हाहि फायदा लहान आहे, असें नाहीं.”

टॉलस्टॉय यांच्या शाळेंत, मुलांस फीचा अथवा दुसरा कोणताहि खर्च नव्हता. गुरुशिष्यांचेहि संबंध केवळ स्नेहभावाचे असत. कित्येक वेळां बदावदीसारखे खेळ गुरु आणि शिष्य एकत्र जमून खेळत असत. अशा प्रकारच्या हकीकती अनेक गृहस्थांनीं लिहून ठेवल्या आहेत. लहान मुलांचे गुरु या नात्यानें टॉलस्टॉय यांची प्रसिद्धि जगभर झालेली नाहीं, ही गोष्ट खरी; तथापि गुरूच्या अंगीं अवश्य असणारे गुण त्यांच्या अंगीं होते,

मात्र शंका नाही. सांप्रतच्या जुलमी शिक्षणपद्धतींत मुलांची जिज्ञासा-
वाद् जागृत होण्याऐवजीं दिवसेंदिवस तीं अधिक म्हुं मात्र वनत जातात,
हें टॉलस्टॉय यांचें म्हणणें बहुतांशीं खरें आहे. शाळेंतील मुलांचें निरी-
क्षण ज्या ज्या अनुभवी शिक्षकांनीं केलें आहे, त्यांचाहि अनुभव तंतोतंत
असाच आहे.

आपण शाळेंत घेतलेले अनुभव ज्यांस चांगले आठवत असतील, त्यांस
टॉलस्टॉय यांचें म्हणणें बरोबर पटेल. शाळेंतील शिक्षकाची व विशेषतः
हेडमास्तराची ती सदोदित रागीट आणि खावयास उठलेली मुद्रा आणि
सदोदित हातांत असलेली वेताची छडी, यांचा परिणाम मुलांच्या
कोंवळ्या मनावर किती होतो, हें स्वानुभवानें कोणासहि समजण्या-
सारखें आहे.

एकाद्या वर्गाला दोनतीन शिक्षक शिकविणारे असले, तर त्यांत प्रत्ये-
काची तन्हा वेगळी असावयाची. एकानें घोकंपट्टी चांगली म्हणावी, तर
दुसऱ्यानें तीच गोष्ट वाईट म्हणावी, एकाद्या शिक्षकाला कांहीं खाजगी
काम करावयाचें असलें, तर मुलांना कसले तरी नियम पाठ करावयाला
लावून आपलें काम तो वर्गांतच करीत बसतो. एकादा इतिहासशिक्षक
शकावली पाठ करून घेण्यापलीकडे कांहींच करीत नाही. कांहीं शिक्षक
इतके तामसी असतात कीं, मुलांनं एकादी शंका विचारल्याबरोबर तिचें
उत्तर देण्याऐवजीं 'हें तुला कसें समजलें नाहीं?' असें म्हणून त्याला
झोडपीत सुटतात. व्याकरणासारख्या रुक्ष विषयांचे नियम नुसते पाठ करून
घेण्यापलीकडे सांप्रतचे शिक्षक अधिक कांहींच करीत नाहींत.

असल्या प्रकारच्या दुष्ट आणि बुद्धिहीन शिक्षणपद्धतीचा परिणाम मुलां-
च्या चित्तावर कसा घडत असेल, हें ज्याचें त्यानेंच ठरवावें.

प्रथम खण्ड संपूर्ण.

कर्ज व त्यावद्दलचे नियम.

हल्लींच्या वैश्य युगांत ग्रंथप्रकाशनासारखा धंदा पुष्कळ भांडवल असल्यावांचून चांगल्या रीतीने चालणें शक्य नाही, ही गोष्ट महायुद्धांच्या प्रसंगानें चांगलीच जाणविल्यामुळें ग्रंथमालेनें असें भांडवल आश्रयदात्यांकडून कर्जरूपानें मिळविण्यास आरंभ केला आहे. हें कर्ज देणें आश्रयदात्यांना फार फायदेशीर आहे. त्यांना पुस्तकें फुकट मिळून शिवाय दरसाल दर शेंकडा नऊ रुपयांप्रमाणें व्याजहि मिळतें. तरी धनिक आश्रयदात्यांनीं या सवलतीचा अवश्य फायदा घ्यावा. हें कर्ज ग्रंथमालेस पन्नास अगर पंचवीस रुपये एवढ्या रकमेचें दिलें पाहिजे. या कर्जावर वर सांगितल्याप्रमाणें नऊ टक्क्यांचें व्याज मिळून पंचवीस रुपये देणारास त्या तारखेपासून पुढें प्रसिद्ध होणारें प्रत्येक साध्या बांधणीचें पुस्तक फुकट पाठविण्यांत येतें. तसेंच पन्नास रुपयांची रकम देणारास कापडी बांधणीचें व सोनेरी नांवाचें पुस्तक फुकट पाठविलें जातें. कर्जाची रकम हातीं पडतांच रीतसर पावती वगैरे देण्यांत येते व ही कर्जाची रकम तीन वर्षांच्या आंत परत केली जाते. याप्रमाणें ज्यांच्याकडून मदत झाली त्यांचीं नांवां खालीं दिलीं आहेत.

१ श्रीमती सौ. राधाबाई वैद्य.	रु. ५०
२ रा. व्यंकटेश रामचंद्र गोगटे, वकील.	रु. २५
३ रा. दिवाकर महादेव जोशी.	रु. २५
४ रा. कृष्णराव इनामती.	रु. २५
५ रा. अनंत काशिनाथ नाईक.	रु. २५
६ रा. मुकुंद रामचंद्र लाड.	रु. ५०
७ रा. दत्तात्रय कृष्ण दंडगे.	रु. २५
८ रा. मंगेश विठ्ठल काळसेकर.	रु. २५
९ रा. पुरुषोत्तम गोविंद मुळे.	रु. २५
१० श्रीमंत सौ. लक्ष्मीबाईसाहेब किंबे.	रु. २५

रा. कृष्णराव श्रीराम देसाई.	रु. २५
रा. गणपतराव कृष्णराव गोरक्षाकर.	रु. २५
रा. राजाराम सदाशिव करमरकर.	रु. २५
१४ रा. नरहर महादेव महाबळ, वकील.	रु. २५
१५ रा. उमेद गुलाबचंद गुजर.	रु. २५
१६ रा. शेषगिरी नारायण केशवाइन.	रु. २५

याशिवाय आणखी कांहीं आश्रयदात्यांनीं कर्ज दिलें आहे; परंतु त्यांचीं नांवें प्रसिद्ध करण्यास त्यांची परवानगी नाही. एका गृहस्थानें दोनशें रुपयांची रकम विनव्याजी दिली असून एकानें पन्नास रुपये देऊन व्याज तर नकोच; पण पुस्तक नेहमीं प्रमाणेंच व्ही. पी. नें. पाठविण्याविषयीं सुचविलें आहे. निव्वळ मदत म्हणून लहान लहान रकमाहि पुष्कळांकडून आल्या होत्या; परंतु इतक्यांत युद्ध थांबल्यामुळें ही मदत साभार परत केली. त्याबद्दल कोणी वाईट वाटून घेण्याचें कारण नाही. कृपा करून आतां लहान लहान रकमा कोणीहि पाठवूं नयेत. असल्या उपकाराणां बद्द होण्याची ग्रंथमालेची इच्छा नाही. कर्ज मात्र ग्रंथमालेस पाहिजे आहे. चांगल्या जातीचा कागद इंग्लंडांतून अगर अमेरिकेंतून एकदम मागवून त्यावर पुस्तकें छापण्याचा आमचा विचार आहे. म्हणजे कागद चांगला मिळून स्वस्तहि पडेल. तरी धानिक आश्रयदात्यांनीं ग्रंथमालेस कर्जरूपानें मदत शक्य तितक्या लवकर करावी. आमच्या कल्पनेप्रमाणें कर्जाची मदत झाल्यास जीं पुस्तकें शिल्लक नाहीत तीं पुन्हा छापण्यासहि सुलभ जाईल.

भारत-गौरव-ग्रंथमाला.

उद्देश व नियम.

सर्व महाराष्ट्रीयान्या आदरास, अभिमानास व प्रशंसेस पात्र झाले अशी साऱ्या महाराष्ट्रांत ही एकच ग्रंथमाला असून महाराष्ट्रवाङ्मयांत उत्कृष्ट सेवा ही ग्रंथमाला किती बाणेदारवृत्तीने वजावीत आहे, हे साहित्य भक्तांना माहीतच आहे. इतकी लोकप्रिय ग्रंथमाला महाराष्ट्रांत दुसऱ्या कोणतीही नसून अन्य कोणत्याही ग्रंथमालेपेक्षा, या ग्रंथमालेचा प्रसार दुपटी तिपटीने अधिक आहे. अलीकडे छपाईच्या सर्व वस्तु वेसुमार महाराष्ट्राच्यामुळे ग्रंथमालेस आणखी लोकाश्रयाची फार आवश्यकता आहे. तर आपण स्वतः आश्रय देऊन आपल्या मित्रवर्गाचाहि आश्रय जोडून देण्याची कृपा करावी व आम्हांस या कार्यांत कार्यक्षम करावे. सोबत शिल्क असलेल्या पुस्तकांची यादी आहे. त्यांतलीं कांहीं पुस्तके फारच थोडीं शिल्क असल्यामुळे वर्गणीदार होण्याची घाई केल्यास बरे. (१) आश्रयदात्यांत केव्हांहि नांव दाखल करतां येतें. पहिली व्ही. पी. नांव नोंदणावळ म्हणून आठ आणे अधिक घेऊन पाठविली जाते. या व्ही. पी. चा स्वीकार झाल्यावर आश्रयदात्यांस ग्रंथमालेचें प्रत्येक साधें पुस्तक अकरा आण्यांच्या व्ही. पी. ने व कापडी बांधणीचें सोनेरी पुस्तक एक रुपया दोन आण्यांच्या व्ही. पी. ने. पाठविण्यांत येतें. (२) आश्रयदात्यांत नांव दाखल करतांना आश्रयदात्यांनीं मागील सर्व अथवा कांहीं पुस्तके घेतलीं पाहिजेत असें नाहीं; परंतु आश्रयदात्यांत नांव दाखल झाल्यावर प्रसिद्ध होणारें प्रत्येक पुस्तक आश्रयदात्यांनीं घेतलेंच पाहिजे. तशीं क्रमवार पुस्तके न घेतल्यास सवलतीनें पुस्तके मिळणार नाहींत. (३) साधारण दोनतीन महिन्यांनीं एक पुस्तक प्रसिद्ध होतें. पुस्तक काऊन पोडशपत्री दोनशेंवर पानांचें असतें व मधून मधून चित्रेहि देण्यांत येतात.